

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

**1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA YAŞAMININ
ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ**

Yüksek Lisans Tezi

ELİF HACISALİHOĞLU

İstanbul, 2008

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

**1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA YAŞAMININ
ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ**

Yüksek Lisans Tezi

ELİF HACİSALİHOĞLU

Danışman: Yrd. Doç. Dr. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU

İstanbul, 2008

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLE. Anabilim Dalı ÇALIŞMA EKONOMİSİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi ELİF HACISALİHOĞLU'nun 1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA YAŞAMININ ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 22.05.2008 tarih ve 2008/08-42 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 24.06.2008.

1) Tez Danışmanı : YRD. DOÇ.DR. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. FUAT ERCAN

3) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. ÖZGÜR MÜFTÜOĞLU

.....

.....

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Elif Hacısalihoğlu
Anabilim Dalı	: Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Programı	: Çalışma Ekonomisi
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Berna Güler Müftüoğlu
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-2008
Anahtar Kelimeler	: Çalışma Yaşamı, Emek Tarihi, İşçi, Türk Edebiyatı, Orhan Kemal

ÖZET

1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE ALIşMA YAşAMININ ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ

Toplumsal yapıyı anlamaya yönelik, mevcut dönemde uygulanan iktisat politikalarına dair verilen bilgiler, çoğu zaman toplum içerisinde insan olma halini yansıtmada yetersiz kalmaktadır. İnsanı genelleştiren bu çeşit bir bakış açısı, rakamların yoğunluğunda, asıl olan özneyi de görünmez kılarken; bireylerin cansız yığınlar halinde temsil edilmelerine yol açmaktadır

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de 1945-1960 dönemi emek tarihi ve uygulanan iktisat politikalarına bakarken, aynı zamanda dönemin işçiler tarafından ne şekilde deneyimlendiğinin de incelenmesi; bu anlamda da edebi anlatılar üzerinden insana dair olanın görünür kılınmasıdır. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından uluslar arası ölçekte yaşanan gelişmelerle de ilintili olarak, Türkiye dönem itibariyle hızlı bir kapitalistleşme sürecinden geçer. Bu esnada alt üst olan toplum yapısı, toplumsal hiyerarşide aşağıda bulunan bilhassa örgütsüz işçiler tarafından farklı tutunma ve direnme mekanizmalarının geliştirilmesine yol açar. Bu alışmada Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, *Eskici Ve Oğulları* ve *Murtaza* romanlarına uygulanan nitel araştırma yöntemi aracılığıyla, bu dönemdeki çalışma yaşamının koşulları, bu koşulların geçirdiği dönüşüm süreci içerisinde, aydınlatılmaya çalışılmış; böylece, bu süreçte merkezi anlatıların dışında kalan işçilerin zihniyet yapıları ve anlam dünyalarının da açığa çıkarılması sağlanmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Elif Hacısalihoğlu
Field	: Labor Economics and Industrial Relations
Programme	: Labor Economics
Supervisor	: Ass. Prof. Berna Güler Müftüoğlu
Degree Awarded and Date	: Graduate-2008
Keywords	: Working Life, Labor History, Worker, Turkish Literature, Orhan Kemal.

ABSTRACT

THE REPRESENTATION OF WORKING LIFE IN 1945-1960 PERIOD IN ORHAN KEMAL'S NOVELS

The information about the economic policies in the relevant period which is given to understand the social structure is often inadequate to reflect the conditions of being a human in the society. Such a point of view which generalizes the human, makes the real object invisible and leads to the representation of individuals as inanimate masses.

The aim of this study is to look at the labor history and the economic policies implemented in 1945-1960 period and meanwhile to analyze the way in which workers experienced this period; and in that sense to make human aspect visible through literary narratives. In relation with the developments took place after the Second World War in the international scale, Turkey underwent a rapid capitalization process. The social structure which had overwhelmed in the meantime, led to the development of different resistance and survival mechanisms especially by unorganized workers who were in an inferior position within the social hierarchy. In this study, through the method of qualitative research applied to Orhan Kemal's novels, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, *Eskici ve Oğulları*, *Murtaza*, the conditions of working life within the transformation process that they underwent are analyzed, and by this way, the mental structures of workers and their ways of understanding which fall outside of central narratives are uncovered.

ÖNSÖZ

Sisyphos Söyleni, bir kayayı –düşeceğini bile bile- yeniden ve yeniden yukarı taşımanın anlatısıdır. Bazen, nasıl bir sonuca varılacağından öte, sonuca giden yolun nasıl yürüdüğüünün daha önemli olduğunu hatırlatır. Ve fakat zordur; zira, kayayı taşıma mücadelesinde, bazen kendi düşer insanın. Ve mücadelesi ne kadar anlamlı olsa da, insanın kendini kaldırıp devam etmesi, kendi dışında bir kayayı kaldırmaktan çok daha zorludur.

İlk gençlik yıllarına dair, kendine verilmiş bir sözü yerine getirirken; çalışma esnasında öngördüğümün üzerinde seyreden bir öğrenme sürecinden geçtiğimi itiraf etmeliyim. Sıkça sorunlarla karşılaştıysam da kayayı ve çoğu zaman kendimi kaldırma mücadelemde destek olan insanlar da vardı. Çalışmanın şeklen sonlandığı bu noktada teşekkür etmek ve isimlerini zikretmek ise benim için zorunluluktan öte mutluluk vericidir.

Böylesi bir çalışma konusunun bölüm dahilinde gerçekleştirilmesine olanak tanıyan, üniversitenin ilk yıllarından bu yana desteğini ve güvenini daima hissettiren, farklı çalışmalar konusunda da cesaret verici tavrı ve paylaşımın heyecanını tattıran değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Berna Güler MÜFTÜOĞLU'na;

Edebiyatın uçsuz bucaksız labirentlerinde yönümü kaybetmişken, değerli bilgilerini cömertçe benimle paylaşan, çalışmanın şekillenmesinde kuşkusuz büyük payı olan; ancak, çalışmanın ötesinde de ayırdığı değerli vakitler dahilinde sorularımı anlamlandıran ve yeni sorgulamalara yol açan, dolayısıyla da akademiye ümitli, Ankara yolunu sevilir kılan değerli hocam Yrd. Doç.Dr. Necmi ERDOĞAN'a;

Çalışma dahilinde, ilk iletişim kurduğum andan bu yana desteğini hiç esirgemeyen; bilhassa “yazıya başlamak” noktasındaki tecrübelerini bıkmadan aktaran ve saatlerini ayırıp, sıkılmadan dinleyen; en çok da yolun başında emekleyen bir öğrencinin adımlarında destek olurken, aynı zamanda yalnızca duruşuyla da çok şey öğreten değerli hocam Prof. Dr. Ahmet MAKAL'a;

Deneyim ve bilgisini paylaşan, böylesi bir çalışmanın daha ilk basamaklarında yol göstericilik yapan, evinin kapılarını açan, sayın Dr. Meltem Erinçmen KANOĞLU'na;

Tez şekillenirken uzaktan da olsa, saatlerce benimle takıldığım noktaları tek tek telefonda tartışan; gerekli kaynaklara ulaşmada imkanlarını benimle paylaşan, Çağatay Edgücan ŞAHİN'e;

Vazgeçtiğim/pes ettiğim anlarda olabileceğine beni inandıran; bıkmadan dinleyen, kütüphanesinin kapısını her zaman benim için açık tutan Sinem GÖLEBAKAR'a;

İstanbul'da kaldığım dönemlerde güleryüzleri ve misafirperverlikleri ile evimde gibi hissetmemi sağlayan, başta Nilay KANTEKİN olmak üzere, tüm KANTEKİN ailesine;

Tercihlerim konusunda her zaman destek olan; çalışma esnasında her türlü üzüntülü, sıkıntılı, dağınık hallerime katlanan; maddi ve manevi her türlü destekleriyle beni asla yalnız bırakmayan, “iyi ki varlar” dediğim, başta babam İsmail H. HACISALİHOĞLU olmak üzere, annem Nermin HACISALİHOĞLU, kardeşlerim Oğuz HACISALİHOĞLU ve Esra HACISALİHOĞLU'na;

Son olarak, üzerimde emeği büyük olan, ne yapsam karşılığını ödeyemeyeceğimi bildiğim ve her daim eksikliğini hissedeceğim; yaşadığı sürede, öğrenim hayatım boyunca, okumam konusunda elinden gelen yardımı sağlayan canım babaannem Hanife ASAN'a;

Yanımda olduğunuz için teşekkürler...

Üsküdar, 2008

Elif Hacısalihoglu

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR vii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM **OSMANLI'DAN 1960 ÖNCESİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ ÇALIŞMA** **YAŞAMINA GENEL BAKIŞ**

I. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı.....	4
II. 1923-1940 Dönemi İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı.....	7
III. 1940-1945 İkinci Dünya Savaşı Dönemi İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı.....	14
IV. 1945-1960 Dönemi İktisat Politikaları, Toplumsal Değişim ve Çalışma Yaşamı.....	21
A. 1945-1950: Cumhuriyet Halk Partisi İktidarı Dönemi.....	21
B. 1950-1960: Demokrat Parti İktidarı Dönemi.....	28

İKİNCİ BÖLÜM **ÇALIŞMA YAŞAMINA EDEBİYATIN PENCERESİNDEN BAKMAK**

I. İnsana Dair Alternatif Bir Bilgi Alanı Olarak Edebiyat.....	39
II. Türkiye'de Çalışma Yaşamının Romanlardaki Temsiliyetlerinden Örnekler.....	41
III. Çalışma Yaşamına İçeriden/Gerçekçi Bir Bakış: Orhan Kemal.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **1945-1960 DÖNEMİ ÇALIŞMA YAŞAMININ ORHAN KEMAL** **ROMANLARINDA TEMSİLİ**

I. 1945-1960 Dönemi Çalışma Yaşamı: Bereketli Topraklar Üzerinde, Eskici Ve Oğulları ve Murtaza Romanları.....	59
A. Çalışmanın Amacı.....	59
B. Çalışmanın Yöntemi.....	60
II. Fabrikada Çalışma Yaşamı.....	61
A. İşe Giriş.....	61
B. Yaşam Alanı.....	64
C. Çalışma Koşulları.....	67
D. Hastalık Ve İş Kazaları.....	69
E. Sosyal Güvence.....	70
F. Ücret.....	72
G. Kontrol Mekanizmaları Ve Hiyerarşik İlişkiler.....	73
H. Direniş.....	77
III. Toprakta Çalışma Yaşamı.....	84
A. İşe Giriş.....	84
B. Yaşam Alanı.....	86
C. Çalışma Koşulları.....	87
D. Hastalık Ve İş Kazaları.....	89

E. Sosyal Güvence.....	90
F. Ücret.....	92
G. Kontrol Mekanizmaları Ve Hiyerarşik İlişkiler.....	94
H. Direniş.....	98
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	108

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz:	Bakınız
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
çev.:	Çeviren
Drl.:	Derleyen
DP:	Demokrat Parti
Ed.:	Editör
GATT:	General Agreement on Tariffs and Trade – Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması
ICFTU:	International Confederation of Free Trade Unions - Uluslar arası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu
IMF:	International Money Fund – Uluslararası Para Fonu
MKK:	Milli Korunma Kanunu
NATO:	North Atlantic Treaty Organization – Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD:	Organisation for Economic Co-operation and Development- İktisadi İşbirliği ve Gelime Teşkilatı
s. :	Sayfa
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
yy.:	Yüzyıl
yay. hzl.:	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Bugüne dair uygulanan ekonomi-politikalara getirilecek her türlü eleştiri ve yorum, içerisinde geçmişin bilgisini de özümsemek durumundadır. Geçmişin bilgisi, hem bugünü oluşturan sürece dair ışık tutarken hem de yaşanan deneyimler, devam edilen yolda ileriye yönelik nasıl bir yürüyüş gerçekleştirilmesi gerektiğine dair ipuçlarını da içerisinde barındırır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, çalışma yaşamı ve işçilerin tarihsel süreçte ne gibi aşamalardan geçtiğine yönelik çalışmalar mevcut olmakla birlikte; bu çalışmayı diğerlerinden ayıran nokta, merkezi anlatıların dışında kalan, özellikle örgütsüz işçilerin gözünden bir dönüşüm sürecinin ne şekilde deneyimlendiğini anlama çabasıdır. Tarihsel anlatılar içerisinde, toplumsal anlamda sayıca azımsanmayacak bir oranda olmalarına rağmen, göz ardı edilen söz konusu hayatlar çalışmanın merkezine oturtularak görünür kılınmaya çalışılacaktır. Bu esnada, anlam ayınlarında hem işçiliğin farklı düzeylerinde bulunanlar hem de işverene dair ne gibi bakış açılarının mevcut olduğu, üretim sürecindeki mevcut koşul ve ilişkiler karşısında kabul veya reddetmeye yönelik ne gibi tepkilerde buldukları araştırılacaktır. Dolayısıyla, işçi sınıfına dair homojenleştirici bir bakış açısı yerine, içerilerinde var olan özgünlüklerin de ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. “Tarihin küçük sesleri”¹ nin izini sürmek olarak da niteleyebileceğimiz bu uğraşımız esnasında, mevcut kaynakların yetersizliği ve yeni kaynakların gündeme getirilmesi çabası bağlamında da, alternatif bir bilgi alanı olarak edebi anlatılara başvurulacaktır.

II. Dünya Savaşı'nın ardından uluslar arası ölçekte değişen güç dengeleri, beraberinde Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları üzerinde de etkili olur. Bu süreçte, kapitalist ilişkilerin topluma hızlıca nüfuz ederken; öncelikle tarımda etkili olan ve Marshall Planı dâhilinde gerçekleşen makineleşme, kırsal kesimle birlikte kenti ve dolayısıyla tüm toplumu etkiler. Çalışmanın ilk bölümünde, öncelikle Osmanlı'da nasıl bir ekonomik yapı ve çalışma yaşamının söz konusu olduğu, dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne nasıl bir mirasın devrettiğine dair kısa bir özet sunulduktan sonra, II. Dünya Savaşı'nın sonuna değin ne gibi iktisat politikaları uygulandığı ve özellikle savaş döneminin toplumsal yapıda da meydana getirdiği değişimler dolayısıyla çalışma

¹ R. Guya, *The Small Voice of History*, Subaltern Studies, 9 Aktaran: Necmi Erdoğan, “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerinde İlk Notlar”, Necmi Erdoğan (Ed.), **Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri** içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.43.

yaşamına dair savaşın özel koşullarında getirilen uygulamalara yer verilecektir. Son olarak, çalışmanın konusunu oluşturan 1945-1960 döneminde Türkiye’de -uluslar arası ölçekte meydana gelen güç ilişkilerini de dikkate alarak- iktisadi ve siyasi alanda meydana gelen değişiklikler, bunların toplumsal yapıda meydana getirdiği dönüşüm ve çalışma yaşamına getirilen düzenlemelere dair bilgi verilecektir.

İkinci bölümde ise, edebi anlatıların toplumsal olana dair bilgi arayışında, araştırmacıya ne şekilde katkı sağlayabileceği ve mevcut bilimsel çalışmalarda yer almayan ne tür boşlukları doldurmaya yardımcı olabileceği ortaya konurken; özellikle, edebiyat içerisinde gerçekçilik anlayışı çerçevesinde ele alınan roman türüne odaklanılacaktır. Bu bağlamda, Türkiye edebiyat tarihi içerisinde çalışma yaşamı ve işçilerin temsil edildiği romanlardan da örnekler verilerek, bilimsel bir çalışma için veri kaynağı olarak kullanılırken; bu çeşit kaynakların olumlu-olumsuz ne gibi yönleri barındırabilecekleri, dolayısıyla araştırmacıların hangi noktalarda mesafeli yaklaşması gerektiğine dikkat çekilecektir. Neden Orhan Kemal romanlarının tercih edildiği de yine bu bölümde, yazarın biyografisi, hayata bakış açısı ve gerçekçilik anlayışı üzerinden değerlendirilerek, yazarın romanlarının çalışma yaşamı ve işçiler üzerinde çalışan araştırmacılar için ne gibi açılımlar sağlayabileceği ortaya konulacaktır.

Üçüncü bölümde, ilk bölümde 1945-1960 dönemine dair verilen özet de dikkate alınarak Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, *Eskici Ve Oğulları* ve *Murtaza* romanları temel veri kaynakları olarak ele alınırken, nitel araştırma yöntemine başvurularak incelemeye tabi tutulacaktır. Romanlar, dönemin önemli iki ana çalışma mekânı ve hem kır hem de kente dair görünümü vermesi açısından fabrikada ve toprakta çalışma yaşamı başlıkları altında incelenecektir. Romanlar üzerinden yapılan tasnifleme ile kapitalist ilişkilerin hızlıca ve tüm topluma yayıldığı bir dönemde, çalışanların hangi koşullarda gündelik yaşamlarını sürdükdleri, ne gibi koşullarda çalışma yaşamına dâhil oldukları, bu esnada işçiler arasında oluşan tabakalaşma ve toplumsal yapıda meydana gelen ayrımlar karşısında, işçilerin bakış açıları da verilerek; verili koşullar karşısında ne şekilde ayakta kalmaya çalıştıkları veyahut koşullara karşı ne tür mücadele yöntemleri geliştirdikleri, kısaca ayakta kalmak için ne tür stratejilere başvurdukları da verili temsiliyetler üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Belirtmek gerekir ki, bu çalışmada edebi metinler ve özelinde romanlardan faydalanırken temel konu ve sorunsalımız çalışma yaşamı ve çalışanlar, özelinde de örgütsüz işçiler üzerinden kurgulanmaktadır. Edebi metinler ise yalnızca temel veri kaynakları düzeyinde ele alınacaklardır. Dolayısıyla, bu çerçevede edebiyat kuramlarının da uzun uzadıya üzerinde durulması yerine yalnızca çalışmanın gerektirdiği ölçüde değinilere yer verilmesi ile yetinilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DAN 1960 ÖNCESİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ ÇALIŞMA YAŞAMINA GENEL BAKIŞ

Kim yaptı yedi kapısını Thebai kentinin?

Kralların adlarını veriyor tarih kitapları.

Krallar mı taşıdı koca koca taşları?

Bertolt Brecht, Okuyan Bir İşçinin Soruları²

Türkiye’de, Cumhuriyet döneminde uygulanan ekonomi politikaları anlamak için öncelikle Osmanlı’dan nasıl bir mirasın devralındığına bakmak gerekir. Kuşkusuz, izlenen politikalar kendinden önceki uygulamalardan bağımsız değildir ve bu uygulamaların izlerini taşır. Çalışmamızın ana eksenini çalışma yaşamı ve işçiler oluşturacağından, 1945-1960 dönemi öncesi hangi evrelerden geçildiği ve ne gibi bir mirasın devralındığı bu dönemi anlayabilme çabasında oldukça önemlidir. Bu sebeple, içerisindeki kırılma ve sürekliliklerle birlikte, uygulamaya koyulan iktisat politikaları ve çalışma yaşamındaki değişimler temel hatlarıyla verilmeye çalışılacaktır.

Bu bölümde, Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne nasıl bir siyasi ve iktisadi yapının miras kaldığına kısaca değinilecek, ardından İkinci Dünya Savaşı’nın bitimine değin ne gibi ekonomi-politikalar uygulandığı, aynı zamanda bu politikalar uygulanırken çalışma yaşamı ve işçiler üzerindeki izdüşümleri verilmeye çalışılacaktır. Son olarak, İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminden 1960 yılına değin iktisadi ve siyasi alandaki değişimler, toplumsal yapıdaki dönüşüm ve bunların savaş sonrası dönem olmasının etkileri de ele alınarak nasıl bir dönüşümün gerçekleştiği özetlenecektir.

I. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı

19.yy. başlarında Osmanlı ekonomisi için tarım ve tarım dışı üretimde ilişkiler henüz kapitalist değil iken, aynı zamanda bu dönemde üretim ilişkileri dâhilinde ilkel bir teknolojik yapı hâkimdir; bununla birlikte, ekonomik yapısı da durağan bir görünüm sergiler. Yabancı sermaye yatırımları henüz söz konusu olmamakla beraber, sonraki

² Ernst Fischer, **Sanatın Gerekliliği**, Cevat Çapan (çev.), 8. Basım, İstanbul: Payel Yayınları, 1995, s.131.

dönemlerle karşılaştırıldığında Osmanlı ve Avrupa arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında da ticaretin oldukça sınırlı düzeyde seyrettiği görülür.³

19.yy.'a değin üretim, büyük ölçekli imalat ve fabrikalar yerine daha ziyade fırın ve imalathanelerde gerçekleştirilir. İşçi profili içerisinde ücretli işçilerin büyük kısmını oluşturan dokuma işçilerinin çoğunluğunun kadın ve çocuk işçilerden oluştuğu; madenlerde çalışan işçilerin ise asker-işçiler, çiftçi-işçiler ve köylü-işçilerden oluşmakta olduğu ve sürekli işçi olmadıkları bilinir.⁴

Osmanlı İmparatorluğu-Avrupa arasındaki ticaretin büyümesi ve Osmanlı'daki yabancı sermaye yatırımları ile birlikte, 19.yy. boyunca Osmanlı ekonomisi giderek dünya kapitalizmine açılır. 19.yy.'ın ikinci yarısından sonra ise imparatorluğun dış borçlanmalarını ödeyememesi, mali kaynakların Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınmasının da önünü açar. Tam anlamıyla siyasal bağımsızlığını yitirdiğini söylemek doğru olmasa da, Osmanlı büyük bir borç altına girer. Bu esnada ekonomik gelişmelerle birlikte Osmanlı'da dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşır ve buna paralel olarak da zanaatlara dayalı tarım dışı faaliyetlerde gerileme görülür.⁵ Bu yüzyıl, aynı zamanda geleneksel zanaattan fabrikaya geçişin yaşandığı dönemdir. Belirtmek gerekir ki “Tanzimat döneminde Osmanlı sanayisini belirleyen şey piyasadaki talep değildi(r); bu sanayi, devletin devlet için açtığı fabrikalardan ibaretti(r)” ve fabrikalar özellikle ordu ve sarayın gereksinimlerini karşılamak adına kurulmaktadır.⁶

19.yy. sonlarında dünya çapında yaşanan buhranın ardından Osmanlı ekonomisi üzerinde Avrupa'nın mali denetimi önemini korur iken, özellikle 20.yy.'ın başından itibaren dış borçlanma artış gösterir. Bu yıllar, Osmanlı'nın dış borç ödemelerinin sürekli hale geldiği yıllardır. Bundan sonra Avrupa sermayesinin de ekonomi üzerindeki etkisi giderek artış gösterir.⁷

20.yy.'ın başlarında Avrupa ile İmparatorluk arasında artan ticari ilişkilerle, dünya pazarlarına yönelik tarımsal ürünlerin üretimi yaygınlaşarak, tarımda meydana

³ Şevket Pamuk, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, s.718.

⁴ Yüksel Akkaya, “Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (kısa özet)”, **Praksis**, sayı.5 (Kış 2002), s.132.

⁵ Pamuk, “*Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı*”, s.718.

⁶ Edward C. Clark, “The Ottoman Industrial Revolution”, **International Journal of Middle East Studies**, (Ocak) Aktaran: Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.28.

⁷ Pamuk, “*Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı*”, s.721-723.

gelen uzmanlaşmayı meydana getirirken; zanaata dayalı üretimin oldukça gerilediği, buna rağmen fabrikaya dayalı sanayinin gelişmediği de görülür. Bu süreçte, zanaatlara dayalı üretim faaliyetlerinin bir kısmı direnirken, önemli bir bölümü ise sona erer ve fakat yerlerini fabrika sistemine dayanan bir sanayinin alması söz konusu olmadığı görülür.⁸ İmparatorluk'ta izlenen dışa açılma süreci, sanayinin el sanatları ve esnaf biçiminde örgütlenmeye dayalı yapısını da değişime uğratar. Özellikle, ekonominin Avrupa'dan gelen sanayi mallarına açık hale getirilmesi ile birlikte, bu ülkelerden ithal edilen mallarda meydana gelen artış karşısında zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri Sanayi Devrimi'nin ürünleriyle rekabet etmek durumunda kalır.⁹ Bu aşamada ise, bu üretim faaliyetlerinden bazı dallar söz konusu rekabet karşısında direniş gösterebilir iken, bir kısmı geriler, geri kalanı ise tümüyle yıkılır.¹⁰

Değindiği üzere, üretimin büyük ölçüde tarıma dayalı olarak gerçekleştirilmesine rağmen, tarımda geniş bir ücretliler kitlesinin mevcudiyetinden söz edilmesi mümkün görünmemektedir. 19.yy sonları ve 20.yy. başlarında tarımda küçük üreticilik hâkimdir. Küçük ve orta büyüklükteki toprak mülkiyetinin yanı sıra büyük toprak sahipliği de mevcut ise de, bu durum tarımda geniş bir ücretliler kitlesinin ortaya çıkışına neden olmaz. Geçici ücretli işçilikten söz etmek mümkün iken; sürekli ücretli işçiler istihdam eden kapitalist işletmelerin yaygınlaşmasının söz konusu olmadığı görülür.¹¹

Osmanlı'da çalışma yaşamını düzenleyen genel bir kanun mevcut değil iken, 1908 tarihli II. Meşrutiyet'in ardından gelen bir yıllık suskunluk sonrası, ortaya çıkan çok sayıda işçi hareketi ve grevler, beraberinde çalışma yaşamına ilişkin yasal düzenlemelerin hazırlanmasına da önyak olur.¹² II. Meşrutiyet'le gelen grevlerin ardından 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu'yla birlikte grevler kısıtlanır, sendika kurma hakkı ise yasaklanır.¹³ Yine, aynı yıl içerisinde çıkarılan Cemiyetler Kanunu'yla ise işçi derneklerinin kurulmasına, bu konuda hükümete tanıdığı sıkı denetim hakkıyla birlikte izin verilmesi sağlanır.¹⁴

⁸ Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", s.718.

⁹ Ahmet Makal, "19. Yüzyıl Sonları, 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri", **Osmanlı**, Halil İnalçık (drl.), C.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 87.

¹⁰ Makal, "19. Yüzyıl Sonları, 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri", s. 87.

¹¹ Makal, "19. Yüzyıl Sonları, 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri", s.87.

¹² Karakışla, s.33.

¹³ Akkaya, s.138-139.

¹⁴ Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.163.

Sonuç olarak bakıldığında, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne zayıf bir sanayinin miras kaldığı, dolayısıyla bu durumun sınıf işgücüne de yansıdığını söylemek mümkündür.¹⁵ Oluşan rekabet ortamı geleneksel üretim tarzında dönüşmeye yol açarak ücretli sanayi işçisinin yaratılmasına olanak sağladıysa da, geleneksel üretim tarzı ve yapıları bir süre daha mevcudiyetlerini korumuşlardır. Örneğin, geleneksel yapılar içerisinde önemli bir yer tutan loncalar, ancak 1912 yılında çıkarılan bir kanun ile lağvedilmişlerdir.¹⁶ Çalışanlar içerisinde asker-işçilerin sayısı oldukça fazladır(Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu tip bir istihdam biçiminden faydalanılmaya devam etmiştir); bununla beraber, göç eden köylüler ve rekabet nedeniyle üretim araçlarını kaybeden zanaatkârlar da ücretli emeği oluşturanlar arasındadır.¹⁷ İşçi profiliyle ilgili bir başka değinilmesi gereken nokta ise işçilerin büyük bir oranının Müslüman olmaması, Rum, Ermeni ve Yahudi asıllı oluşudur. Ayrıca, vasıflı işçilerin çoğunlunu da yabancı uyruklu işçiler oluşturmakta, dolayısıyla diğer işçilere oranla daha iyi ücret almaktadırlar. Bu gibi farklılıklar, işçiler arasında etnik kimliklere dayanan bölünmelere yol açarak, işçilerin örgütlenme aşamalarında da kendisini gösterir.¹⁸

II. 1923 -1940 Dönemi İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı

Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yeni bir dönem başlamakla birlikte, uygulanan ekonomi politikalarına bakıldığında bu dönemin bir önceki dönemle devamlılık arz ettiği görülür. Haldun Gülalp, Korkut Boratav'ı da destekleyerek, Cumhuriyet'in kuruluşunun uluslar arası işbölümü ve sınıfsal yapı açısından bir değişikliğe yol açmadığını belirtir. Yerli ve milli bir burjuvazi, kalkınma ve modernleşme için elzem görüldüğünden, devlet eliyle milli burjuvazi oluşturulmasına yönelik politikalar tercih edilir. Osmanlı'nın yoğun olarak azınlıklardan oluşan ticaret burjuvazisinin yerine, ticaret burjuvazisini millileştirmek adına Türk kökenli tüccarlar geçirilmek istenir.¹⁹

1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi, alınan kararların yaptırımı veya uygulamaya geçişi söz konusu olmamakla birlikte, mevcut dönemin uygulanan politikalarını temsil etmesi açısından önemlidir. Bu dönemde, yabancı sermayeye

¹⁵ Yavuz, s.155.

¹⁶ Karakışla, s.28-29

¹⁷ Akkaya, s.133.

¹⁸ Akkaya, s.135-136.

¹⁹ Haldun Gülalp, **Kapitalizm, Sınıflar Ve Devlet**, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s.29-30.

yönelik uygulanan “davetkâr” yaklaşımın, Mustafa Kemal tarafından İzmir İktisat Kongresi’nde, Osmanlı zamanında görülen ve yabancılara tanınan “kapitülasyon tipi” ayrıcalıklar niteliğini taşımayacağı bilhassa vurgulanır.²⁰ Yabancı sermayenin yatırımlara dâhil oluşu daha çok yerli sermayeyle ortaklık kurarak gerçekleşir. Bu ortaklık biçiminde, yabancı yatırımcılar sermayeyi sağlayan taraf olurken, yerli ortaklar da siyasi kadrolarla gerekli kolaylıkları/imtiyazları elde edebilmek adına yakınlaşmayı sağlayan taraf olurlar.²¹ Uygulamalara bakıldığında, 1920’li yıllarda sanayileşme açısından özel girişimi önceleyen bir yönelimin söz konusu olduğu görülür. 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası kurulur. 1927 Sanayi Teşvik Kanunu ise, bedelsiz arsa arazilerinin tahsisi, vergi muafiyeti ve sermaye yardımı gibi konularda sanayiye yönelik imtiyazlı bir ortam oluşmasını sağlar.²²

İktisat Kongresi’nde, temsiliyetler açısından bakıldığında, kongrede ağırlığın büyük toprak sahipleri ve tüccarlarda olduğu görülür. Gülalp, aynı dönem için, diğer az gelişmekte olan ülkelerde de bu sınıfların hâkim olduğunu belirtir. Kongre’de genel olarak, yabancı sermayeye karşı hoşgörülü, özel girişime destek verici ve ekonominin dışa açık olacağı yönünde söylemler hâkim olur.²³ İşçi tarafında ise Kongre’de “İşçi Grubunun Esasları” sunulur; sendika hakkı, günlük çalışma saatinin 8 saat olması, yıllık ücretli izin hakkı, kadınlara doğum izni gibi istekler gündeme getirilir. Aynı zamanda işçiler arasında da, farklı yerlerden işçilerin bir araya gelmesiyle, ortak çatı altında bir örgüt kurulması konusunda anlaşılır ve 1923 yılında Türkiye Umum Amele Birliği kurulur.²⁴ 1924 yılında kapatılan Amele Birliği’nin ardından, aynı şekilde ulusal bir örgütlenme saiki ile Amele Teali Cemiyeti kurulur, ancak 1927’de kapatılır. Bir sonraki yıl tekrar faaliyete girmesine rağmen, 1928’de faaliyetine yeniden son verilir.²⁵

Lozan Antlaşması ve 1929 tarihli büyük buhran, dönemin iktisadi uygulamalarının belirlenmesi açısından önemli etkiye sahiptir. Lozan Antlaşması ithal ve yerli mallara farklı vergiler uygulanmasını engeller. İmzalanan ticaret sözleşmesi, 5 yıl boyunca Türkiye’nin ithalat ve ihracat yasaklarını -istisnaları mevcut olmakla birlikte- kaldırır; gümrük tarifelerinin de bu 5 yıl boyunca değişmesi söz konusu olmayacak, böylece Türkiye gümrük gelirleri üzerinden bir arttırmaya gidemeyecektir.

²⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005**, 10. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s.42.

²¹ Boratav, s.42.

²² Yavuz, s.158.

²³ Gülalp, s.30.

²⁴ Akkaya, s.147.

²⁵ Akkaya, s.158.

Bu durum sanayi açısından korumacı bir yaklaşımın uygulanmasını da engeller.²⁶ Bunlara karşın, demiryolu hatlarının devletleştirildiği görülmektedir. Yalnızca bir kısım mallar üzerinde kamu gelirlerini arttırmak amacıyla istisnai devlet tekeli uygulanması söz konusudur ve yalnızca bu mallara yüksek fiyat uygulanmasına²⁷ izin verilir. Gümrük tarifeleri üzerindeki söz konusu sınırlandırmaların kalkması 1928 yılına değin sürer; yeni ve daha korumacı tarifelerin uygulanışı ancak 1929 yılı itibariyle söz konusu olabilecektir. Bu nedenle Lozan'ın kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmak adına birçok mal ve hizmetin üretim ve ithali devlet tekeline alınır. Ancak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilir. Üst düzey siyasi kadro ve devlet erkânından önemli kişilerin de bu şirketlere hissedar ya da ortak olduğu görülür.²⁸

Osmanlı'dan kalan borçların Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen kısmı, tüm borcun yaklaşık üçte ikisine tekabül eder. Borçların ödenmesi, 1929 yılında başlamak üzere ertelenir.²⁹ 1929'da hem borcun ilk taksidinin ödenmesi, hem de uygulamaya konulacak olan ve yukarıda bahsedilen yeni gümrük tarifeleri ve yapılan spekülasyon ve stoklar aşırı ithalata sebep olur. Türk lirasının da değerinin düşmesi ve sözü edilen diğer gelişmeler, hep birlikte 1930 ve sonrasındaki iktisat politikalarının değişmesinde etkili olacaktır.

Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarında, savaşlar nedeniyle tarımsal üretimde meydana gelen düşüşü arttırmaya ve ekonomiyi yeniden inşa etmeye yönelik uygulamalar gerçekleştirilir. Bu dönemde, tarımsal üretim ve sanayiye yönelik gelişmeler görülmekle birlikte, sanayideki gelişmelerin tarımsal üretimdeki hızlı artışa nazaran daha durağan kaldığını ve ağırlıklı bir sektör olmadığını belirtmek gerekir. Sınaî üretiminin gayri safi milli hâsıla içinde 1927'de %12, 1928'de ise %10,8 olan payı, 1930'lardan sonra yükselerek 1933'te %14,5'e, 1934'de de %15,5'i bulur.³⁰ Daha somut bir karşılaştırmaya gidildiğinde, sanayideki gelişmenin 1920'li yıllar içerisinde GSMH'deki büyümenin altında olduğu ve aynı zamanda tarımdaki gelişme oranının yarısına tekabül ettiği görülür. Mevcut büyüme ise Osmanlı'dan devreden sanayi

²⁶ Boratav, s.44-45.

²⁷ Boratav, s.40.

²⁸ Boratav, s.40.

²⁹ "...ancak sonuçta Türkiye'ye toplam borcun 2/3'sini oluşturan yaklaşık 85 milyon altın liralık bir tutar yükleniyordu. Yıllık borç ödemeleri 6 milyon lira civarında saptanmakta; ancak, daha sonraki bir düzenlemeyle 1929 yılına kadar ertelenmekteydi. Bu yıl biraz yüklü (15 milyon liralık) bir ilk taksit ödemesi, Cumhuriyet hükümetini önemli sonuçlar doğuracak bir para ve kambiyo bunalımına sürükleyen bir etken olarak ortaya çıkacaktı." Boratav, s.44.

³⁰ Tuncer Bulutay, Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri(1923-1948)**, Ankara, 1974 Aktaran: Yavuz, s.158.

yapısıyla gerçekleşir. Organizasyon, makine kullanımı ve ürünlerin çeşitliliğinin düzeyi oldukça ilkel düzeyde olmakla beraber; sanayi, henüz zanaatçı ve üretim tarzının egemenliğindedir.³¹

Savaş sonrası dönem olmasının da etkisiyle, savaşta ölenler ve meydana gelen göçler sebebiyle gereken işgücünün temininde de sıkıntı çekilir. Sanayideki işgücü, tarımdan yeterli geliri sağlayamayanların geçici iş olarak fabrikalara yönelmesiyle sağlandığı için, tarımda istihdam edilecek gereken işgücü bulunamayınca, bu durum sanayiye de olumsuz şekilde yansır. Aynı zamanda geleneksel imalat tarzı ve küçük üreticiliğin yoğun olması da sanayideki işgücünün az olmasını etkileyen diğer faktörlerdir. İşçilerin çoğunluğu tarıma dayalı sanayii ve dokuma sanayiinde istihdam edilirler. İstatistiklere bakıldığında, 1927'de sanayide çalışanların işgücünün %5,5'ini oluşturduğu görülür.³² 1927'de sanayi işçilerinin ortalama oranının %3,9; toplam sınıf işgücünün %90,8'inin işçi sayısının 5'ten az olduğu işletmelerde istihdam edilir.³³ Ayrıca, tarımdan gelen, geçici iş ve ek gelir gibi amaçlarla çalışan işçiler, fabrikalarda yüksek devir hızına neden olur ki bu da daimi işçiliğin oluşmasına yönelik engel teşkil eder. Böylece, bir yandan sanayileşmeye yönelik fabrikalar kurulurken bir yandan da bu fabrikalarda çalıştırılacak işçi sıkıntısı çekilmekte olduğu görülür. Tam anlamıyla sanayi işçisi olarak betimleyemeyeceğimiz bu çalışanlar, örgütlenme ve grev gibi eylemlere de yakın durmamışlardır.³⁴

1925 tarihli Takrir-i Sükûn kanunu, çalışma ilişkileri ve örgütlenme hakkı konusunda oldukça önemlidir. 1924 Anayasası ile birlikte içtima ve cemiyet kurmak Türklerin doğal hakkı olarak betimlendiyse de, bu haklar kanunlarla güvenceye alınmaz. 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu ve 1926 Ceza Kanunu ile işçi kuruluş ve hareketlerine büyük oranda sınırlama getirilir.³⁵

Bu döneme dair, işçilerin aldıkları ücretler hakkında bilgi edinilebilecek güvenilir kaynaklar söz konusu olmamakla birlikte, genel olarak işçi sınıfının gelirlerinde bir yükselmenin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Boratav, bu yükselmenin istihdamdaki artışın bir yansıması olarak değerlendirilmesinin

³¹ Yavuz, s.156.

³² DİE, **1927 Sanayi Sayımı**, Ankara, 1969 Aktaran: Akkaya, s.145.

³³ Yavuz, s.158.

³⁴ Akkaya, s.145.

³⁵ Yavuz, s.163.

daha doğru olacağını belirtir. Genel olarak, söz konusu yıllar işçilerin hayat standardının düştüğü yıllardır. Memurların reel gelirleri için de bir artış olmuş gibi görünmektedir.³⁶

1920’li yıllarda uygulanan ekonomi politikalar, sanayileşmede istenilen düzeye ulaşılmasını sağlayamamış, bu anlamda yetersiz kalmıştır. 1930’lu yıllar, korumacılık ve devletçilik anlayışlarının hâkim olduğu, ilk sanayileşme yıllarıdır. Uluslar arası ölçekte büyük buhranın yaşandığı bu yıllarda Türkiye ekonomisi dışa kapanırken, devlet eliyle gerçekleştirilecek milli bir sanayileşme politikası izlenir. Gülalp, ekonominin içe dönük olmasını planlı bir uygulamadan ziyade büyük buhrana dayandırır ve bu dönemdeki sanayileşme ve devletçilik uygulamalarının buhran yıllarındaki krize karşılık uygulandığını belirtir.³⁷

Devletin öncülüğünde bireylerin zenginleştirilmesi adına, gerekli koşul ve desteğin sağlanması yoluyla yeni bir burjuva oluşturularak modern kapitalist ekonomi oluşturulmasına yönelik uygulamalar gerçekleştirilir. Böylece, burjuvazinin yabancı sermayeyle girişeceği ortaklıklar sayesinde gelişme ve dolayısıyla sanayileşme sağlanması beklenmektedir.³⁸

Söz konusu dönemde, Türkiye’nin yurt dışı pazarlarla ilişkisi hammadde ihracı ve sınaî malları ithali şeklinde gerçekleşir. Yaşanan büyük buhranda, hammadde fiyatlarının sınaî fiyatlarına oranla daha fazla düşmesiyle, Türkiye ve benzeri durumdaki özellikle serbest ticaret politikalarının uygulanmakta olduğu gelişmekte olan ülkeler(Latin Amerika ülkeleri gibi) bu durumdan –bilhassa tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşüşünden- muhakkak ki etkilenirler. Bir yandan ihracat düşerken, beraberinde ithalatta daralma gerçekleşir. Zorunlu sınaî mallarının ithalatında meydana gelen düşüş, tüketim ve hayat standartlarında da gerilemeye yol açar.³⁹ Türkiye’de un, şeker, tekstil ürünleri gibi temel malların ithalatının kısıtlanması yönünde uygulamalar gerçekleştirilir. Dışarıdan karşılanamayan söz konusu malların temini, içe kapanan ekonomideki yerli üretim vasıtasıyla giderilmeye çalışılır. Ancak mevcut burjuvazinin yetersizliği, devletin girişimci rolü oynamasına sebebiyet verir. Dolayısıyla söz konusu dönemin ekonomi politikalarında ithal ikâmecî uygulamalarla devletçilik hâkimdir.⁴⁰

³⁶ Boratav, s.56-57.

³⁷ Gülalp, s.28-30.

³⁸ Boratav, s.61.

³⁹ Boratav, s.63.

⁴⁰ Gülalp, s.30.

Dış ticaretin denetim altına alınması neticesinde, uygulanan uluslar arası ihtisaslaşmaya dönük üretim yerine, ithal edilen sınaî malların ülke içerisinde üretimine geçilir; yerli üretime öncelik verilir. Ancak belirtmek gerekir ki aslında bu dönem yalnızca Türkiye için değil, henüz sanayileşmesini gerçekleştiremeyen diğer gelişmekte olan ülkeler açısından da ulusal sanayileşme için fırsat yaratıldığı ve Türkiye gibi kapılarını kapadıkları bir dönemdir. Dolayısıyla, söz konusu ithal ikame uygulamaları Türkiye dışında bahsi geçen diğer gelişmekte olan ülkelerde de uygulanır.

1932 yılına değin ekonomi politikalarda korumacı yöntemler hâkim iken, 1932'den sonra korumacılık yanında devletçilik uygulamaları da eklenir ve beş yıllık kalkınma planı benimsenir.⁴¹ Böylece devlet, ekonomide hem yatırımcı hem işletmeci hem de denetleyici konumda yer alır.

1930–1939 yılları sanayileşme açısından ilk önemli gelişmelerin yaşandığı, canlanmanın görüldüğü yıllardır. Belirtmek gerekir ki, bu dönemdeki sanayideki ortalama büyüme hızı bir daha yakalanamamıştır. “Metalurji, özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş, inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı %10 dolaylarındadır.”⁴² Sanayileşmede bölgeler arasındaki dağılıma bakıldığında ise dengesiz bir yapı söz konusudur; 1938'de sanayi işletmelerinin %30'u İstanbul'da, %12,9'u İzmir'de, %7,3'ü Bursa'da son olarak %49'u ise Marmara Bölgesi'nde bulunmaktadır.⁴³

İthalat kısılp, iç piyasayı korumaya yönelik uygulamalar gerçekleştirilirken, aynı zamanda ilk planlama deneyimi olan 1934 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı da yine bu dönem içerisinde yer alır. Merkez Bankası kurulur; yabancı sermayenin ulusallaştırılması yönünde uygulamalar gerçekleştirilir. SSCB ve İngiltere kredi alınan ülkeleri oluştururken, Almanya ise toplam ticaretin yaklaşık yarısının gerçekleştirildiği ülkedir.⁴⁴ Bağımlılık açısından önemli bir gösterge olan dış ticaret açıkları bu dönem kapanır ve 1938 yılı haricinde sürekli dış ticaret fazlası verilir.⁴⁵

Korumacı politikalar sanayi kesimini olumlu yönde etkilese de, yine de henüz bir sanayi burjuvazisinin oluşmadığı söylenebilir. Bununla birlikte, sınıfsal yapı

⁴¹ Yavuz, s.157.

⁴² Boratav, s.71.

⁴³ Yavuz, s.160.

⁴⁴ Boratav, s.69.

⁴⁵ Boratav, s.72.

üzerinde de ciddi bir değişim söz konusu olmaz. Buhran, toplumun her kesimi üzerinde etkisini gösterse de, egemen sınıfların devlet etkisiyle eski koşullarını kazanımı gerçekleşir. Kırsaldaki toplumsal ilişkilerde de ciddi bir değişim/dönüşüm dönem itibariyle yaşanmaz.⁴⁶ Tarım kesiminin, sanayinin gelişim hızı temel alındığında daha geride yer aldığı görülür. Büyük Buhran etkisiyle tarım ürünleri fiyatları düşerken, çiftçiler de bu durumdan olumsuz etkilenir. Buğday fiyatları 1932’de, 1929’a göre %68 düşer.⁴⁷ Ancak, pamuk fiyatlarında artış görülür. Korumacı politikalar, henüz serpilen sanayi kesiminin işine yararken, başta köylüler olmak üzere geniş halk yığınlarının durumunu kötüleştirir.⁴⁸

Gelişen sanayileşme, sanayi sektöründe çalışan işçi sayısını da artırır. İstihdam edilen işçiler büyük oranda tarım ve kırsal alandan gelen işçilerdir. Bu durumda kırsal alandan gelen işçilerin ücretleri bir önceki yaptıkları işe oranla yüksek iken, bununla birlikte kendilerinden önce sınaî işletmelerinde istihdam edilmekte olan işçilerin ücretlerine oranla da düşük kalmaktadır. Dolayısıyla bu durum ücret ortalamalarının da genel olarak düşmesine neden olur.⁴⁹

Özellikle tarım ve tekstilde çocuk emeğinin yaygın şekilde kullanıldığı bu dönemde, 1935’teki nüfus sayımında 14 yaşının altında işçi olarak çalışan çocukların çalıştığı iş kolundaki işçilere yüzdesi, tarımda %26,7, tekstil %6,6, demir sanayisi %6,8 olarak belirlenmiştir. Kadın emeği ise en çok %47,8’ile en çok tarımda, ardından %41 ile de tekstil sektöründe istihdam edilmektedir.⁵⁰

Kentlerde büyüyen işçi sınıfı, beraberinde çalışma yaşamında hukuksal düzenlemelerin gereksinimi de getirir; 1936’da 3008 sayılı İş Kanunu kabul edilir. Bu tarihe kadar bazı iş kollarındaki çalışma ilişkilerini düzenleyen özel kanunlar dışında kapsamlı bir iş kanunu mevcut değildir. “Çalışma koşullarına dair mevzuat arasında 1921 Hafta Tatili Kanunu, 1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu ve çocukların çalıştırılmasını yasaklayıp, gençler ile kadınların istihdamını kurallara bağlayan 1930 Umumi Hıfzıssıha Kanunu sayılabilir.”⁵¹ 1923’ten 1940 yılına kadar işçilerin herhangi

⁴⁶ Gülalp, s.31.

⁴⁷ Boratav, s.68.

⁴⁸ Yavuz, s.157.

⁴⁹ Boratav, s.77.

⁵⁰ Yavuz, s.160.

⁵¹ Yavuz, s.162. Özellikle Umumi Hıfzıssıha Kanunu hakkında Erdal Yavuz ekliyor: “...Umumi Hıfzıssıha Kanunu’na göre 12 yaşın altındaki çocukların çalıştırılması kesinlikle yasak olup, 12-16 yaş arasındaki çocuklar sekiz saatten fazla çalıştırılmaz ve akşam vardiyasına kalamazlardı(Madde 173). Ayrıca kadın işçilere ilişkin hükümler de vardı (Madde 177 ve 179). Ancak tüm bu tedbirler hayata geçirilemediği için bir anlam taşııyordu: nitekim resmi istatistikler çocuk emeğinin tüm sanayi kollarında kullanıldığını göstermektedir.” Yavuz, s.162, dn.25.

bir iş güvencesine sahip olmadığını; net bir çalışma saati olmasa da, günlük iş saatlerinin ortalamada 10 saat civarı olduğunu söylemek mümkündür.⁵²

3008 sayılı İş Kanunu ile grev ve lokavt yasaklanır. 1938’de yeni Cemiyetler Kanunu kabul edilir, buna göre cemiyetler ancak hükümet izniyle kurulabilir. Ayrıca kanuna göre sınıf esasına dayalı dernekler yasak olup, sınıfa dayalı cemiyetler yasadışı olarak betimlenir. Bununla birlikte cemiyetlerin siyasi faaliyette bulunmaları da yasaklanır.⁵³

Ücretli çalışanların sayısı her ne kadar artış gösterse de, İş Kanunu kapsamına giren ve örgütlenme hakkından yararlanabilecek olanların sayısı düşüktür. İş Kanunu’na “kaynaşmış ve ayrıcalıksız bir kitle” oluşturma çabasının izlerinin yansıdığı görülür. Sendika, toplu sözleşme ve grev hakkı, farklılaşma yaratacağı, çatışmaya neden olacağı gibi saiklerle reddedilir.⁵⁴ Grev sözcüğüne ilk defa bu kanunda yer verilmekle birlikte, kanunda grev yasaklanır ve suç sayılır.⁵⁵ İş Kanunu kapsamına dâhil olan işçiler sendikal örgütlenme konusundaki kısıtlama ve yasaklar sebebiyle 1946’ya değin sendika kurma hakkına sahip olamadıklarından, kooperatifler, esnaf örgütleri, yardım sandık ve dernekleri aracılığıyla örgütlenme yoluna giderler.⁵⁶

CHP bu dönemde, İşçi Bürosu vasıtasıyla işçileri örgütlenme yoluna gider. 1930’lu yıllarda(bilhassa 1935 yılı itibariyle) işçilerin devlet denetimi altında örgütlenmesi yolunda politikalar uygulanır. Devletin düzenleyici politikaları, bu dönemde işçi örgütlenmeleri hususunda da etkili olur; işçilerin bağımsız örgütlenmesi yerine, devlete bağlı, düzenle uyumlu bir örgütlenme yoluna gidilir.

III. 1940-1945 İkinci Dünya Savaşı Dönemi İktisat Politikaları ve Çalışma Yaşamı

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na katılmamış olmasına rağmen, savaşın meydana getirdiği olumsuz koşullar ülke ekonomisi üzerinde oldukça etkili olur. Mehmet Şehmus Güzel savaş dönemleri için, “Savaş dönemlerine özgü olağanüstü koşullarda açlık, yıkım ve korku kol gezer; siyasi sosyal ve ekonomik hayatın tüm

⁵² Yavuz, s.161.

⁵³ Yavuz, s.163.

⁵⁴ Akkaya,152.

⁵⁵ Şebnem Gökçeoğlu Balcı, “Grev”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996, s.490.

⁵⁶ Akkaya, s.146.

dokusu etkilenir, başkalaşır”⁵⁷ der. Savaş nedeniyle yetişkinlerin silâh altına alınması, kaynakların askeri harcamalara aktarılması, savunma için harcama yapılması gibi savaş ekonomisi uygulamaları üretim ve istihdamı olumsuz yönde etkiler. “Ülke nüfusunun 18 milyon dolaylarında olduğu savaş yıllarında, 1 milyonun üzerinde bir ordu sürekli olarak silâh altında tutulmuştur. Nüfusun yaklaşık %80’inin kırsal alanlarda”⁵⁸ yaşamakta olduğu göz önünde bulundurulduğunda tarımsal üretimi ne denli olumsuz etkileyebileceği anlaşılır hale gelecektir. Bu yıllar, özellikle milli gelirde ve beraberinde sınaî ve tarımsal üretimde de düşüşün yaşandığı yıllardır.

Tarımsal üretimde bu düzeyde bir düşüşün meydana gelişi, gıda tüketimi ve beslenme düzeyleri üzerinde de etkili olur iken, bu durumdan en çok etkilenenler ise kır ve kentlerde yaşayan düşük gelirliler olur. Koşullara bağlı olarak çocuk ve yaşlı ölümlerinin bu dönemde artış gösterdiği yönünde tahmin yürütmek yanlış olmayacaktır.⁵⁹ Köylülerin silâh altına alınması, dolayısıyla tarımsal üretimde meydana gelen gerileme ve bununla birlikte ithalat koşullarındaki daralma, beraberinde enflasyonist baskıyı da getirir. Kentte yaşayanların yiyecek, ısınma gibi ihtiyaçlarının sağlanması konusunda yaşanan sıkıntılar ise savaş yıllarında yaşanan sorunlardan bir diğeridir. Boratav bu döneme dair ekonomik sorunların giderilmesi adına üretimin artırımı ve enflasyonun düşürülmesi yönünde uygulamalara gidilmesi gerektiğini, oysaki sebepler yerine sonuçlarla ilgilenildiğine işaret eder.⁶⁰

Asıl olarak devletçilik uygulamalarının gevşetilmeye niyetlendiği bu yıllarda, İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı’nın uygulamaya geçirilmesi söz konusu iken, savaş başlamasıyla vazgeçilir; bu sebeple de, beraberinde -çalışmada daha sonra da değinilecek olan- başka türlü önlemler alınır.⁶¹

Kıtlıklar dönemi olarak da bilinen savaş yılları esnasında, tarımsal ürünlerdeki üretim düşüşü, özellikle buğday üretimi üzerinde belirginleşir; buğday üretimi bu dönem %50 düşüş gösterir.⁶² Tüm bu koşullar, beraberinde gelir dağılımında da bozulmalara neden olur. Bir yanda yeni burjuvazi bu koşullardan olumsuz etkilenirken,

⁵⁷ Mehmet Şehmus Güzel, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye Ve Emek”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.197.

⁵⁸ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.59.

⁵⁹ Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, s.60.

⁶⁰ Boratav, 83.

⁶¹ Güllalp, s.32.

⁶² Boratav, s.81.

diğer yanda ise koşulları kendi lehine kullanabilen savaş zenginleri de yine bu dönemde ortaya çıkar.⁶³

Gıda maddesi ve hammaddelere yönelik dış talebin arttığı bu dönemde, Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin fiyatları yükselir; dolayısıyla, bilhassa bu ürünleri ihraç edenler büyük kazançlar sağlarlar.⁶⁴ Bu sebeple, bu yıllar ticaret burjuvazisi ve piyasaya yönelik üretim yapan büyük toprak sahiplerinin kazançlı çıktığı ve yüksek oranda birikim sağladığı bir dönemdir. Öte yandan, 1939–1945 yılları aralığına bakıldığında, reel ücretlerin yarı yarıya düştüğü ve sermaye dışı kesimler için yaşam koşullarının daha da ağırlaşmaya başladığı görülür. Değinen yıllardaki gelir dağılımında meydana gelen değişikliklerin etkilerini, Boratav şu şekilde belirtir: “... emekçilerin örgütsüz olduğu tüm denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemlerinde olduğu gibi, 1940-45 döneminin de mülk gelirlerinin emek gelirleri, kârların ücretler, piyasaya dönük büyük çiftçilerin geçimlik üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar(dır)...”⁶⁵

Fiyatlar oldukça artış göstermekle birlikte, aynı zamanda vurgunculuk, stokçuluk ve karaborsacılık da artar.⁶⁶ Savaş döneminde yaratılan aşırı kazanç ve meydana gelen enflasyon nedeniyle 1942’de Varlık Vergisi ve 1943’te Toprak Mahsulleri Vergisi uygulamaları getirilir. Diğer taraftan, bu kanunlarla birlikte savaş koşullarının olağan üstü ortamında, servet birikiminin belirli ellerde toplanması söz konusu olur.⁶⁷ Cemil Koçak, bu uygulamaları “kentlerdeki <<savaş zenginleri>>nden Varlık Vergisi, kırsal kesimdeki <<savaş zenginleri>>nden ise Toprak Mahsulleri Vergisi alınacaktı” şeklinde belirtir. Söz konusu uygulamalar, gelir dağılımının düzenlenmesi ve sosyal adaletin sağlanmasına yönelik uygulamalardır.⁶⁸ Bu dönem, bir yandan “burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasi kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları” olarak değerlendirilirken, diğer yandan da Milli Koruma Kanunu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığınca uygulanan kültürel politikalar referans gösterilerek denilebilir ki yapılan ekonomik ve kültürel reformlar da oldukça

⁶³ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1069.

⁶⁴ Gülalp, s.32.

⁶⁵ Boratav, s.87.

⁶⁶ Güzel, “*İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek*”, s.197-198.

⁶⁷ Ahmet Makal, “65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri Ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme”, **Ameleden İşçiyi Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları** içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.164.

⁶⁸ Cemil Koçak, “Siyasal Tarih(1923-1950)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980** içinde, Sina Akşin (yay. hzl.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.130.

önemlidir.⁶⁹ Toplumsal yapı üzerinde oldukça etkili olan bu uygulamaların sona erdirilmeleri ya da kuruluş amaçlarından farklı bir şekilde sürdürülmeleri ise ileride CHP içerisinde bölünmelere ve çok partili hayata geçilmesinde de etkili olacaktır.

1940 yılında kurulan ve savaş sonrası sona eren köy enstitüleri girişimi, kırsaldaki çocuklardan eğitimci yetiştirmek ve o kesimleri de modernleştirmek amacıyla ortaya çıkar.⁷⁰ Bir başka uygulama olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise “Topraksız ve az topraklı çiftçilere toprak dağıtımını(n)” önünü açar ve fakat bu kanuna, daha sonra çok partili döneme geçişte DP’nin kurucularından olan milletvekillerinin bir kısmı karşı çıkmış olsa dahi, buna rağmen kanun kabul edilir.⁷¹ Halkevlerinin yanı sıra, Halk Odaları da kırsal alanda kültürel bir girişim olarak Köy Enstitüleri ile aynı döneme rastlar. Koçak, bu uygulamaların “uygun bir zamanda yapılacak toprak reformunun destek ve temellerinin oluşturulmak istendiği” düşüncesiyle yapıldığını belirtir.⁷²

Varlık Vergisi uygulaması, ticaret burjuvazisi başta olmak üzere, çiftçi, esnaf ve ücretlileri de içerir. Bir seferlik toplanan bu vergiye yönelik itiraz hakkı söz konusu değildir. Vergi borçlarını ödemeyenlerin kamplara, ardından da çalışma yükümlülüğü için Aşkale’ye gönderildiği bilinmektedir. Vergilerin toplamının yarıdan fazlası ise azınlıklarca ödenmiş olması, dolayısıyla da kanunun ırk ve din ayırımına dayalı bir uygulama olarak hatırlanması hasebiyle de önemli bir uygulamadır.⁷³ Ödenen vergilerin %55’i gayri Müslimlerden tahsil edilir. Bu şekilde sermayenin de Müslüman- Türklere aktarımı söz konusu olur.⁷⁴

Savaş koşullarındaki tarımsal kazanç artışı dolayısıyla, 1944’te kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi, 1946 yılında kaldırılana dek uygulanır. Toprak Mahsulleri Vergisi’nin, piyasadan ziyade, geçimlik üretim yapan küçük köylü üzerinde ağır bir etkisi olur.⁷⁵

⁶⁹ Boratav, s.82.

⁷⁰ Köy enstitüleri ile amaçlanan kırsal kesimdeki köylülerin emeği ile inşa edilen köy okullarında, kısa sürede çok sayıda köy kökenli öğretmenlerin yetiştirilmesi; böylece kırdaki ilköğretim sorununun da az bir maliyetle çözülmesi idi. Aynı zamanda köyden yetişen öğretmenlerin köyle de daha rahat ve etkili iletişim kurabilecekleri düşünülüyordu. Koçak, s.128. Çalışmanın ikinci bölümünde değinileceği üzere, bu dönemde ciddi bir varlık gösteren köy edebiyatında, köy enstitülerinden yetişen yazarların payı oldukça büyüktür ve bu yazarlar eserlerinde daha çok toplumsal değişim ve köy(lü) üzerindeki etkilerine yer vermişlerdir.

⁷¹ Boratav, s.90.

⁷² Koçak, “*Siyasal Tarih(1923-1950)*”, s.129.

⁷³ Boratav, s.85.

⁷⁴ Koçak, “*Siyasal Tarih(1923-1950)*”, s.131.

⁷⁵ Boratav, s.86.

Sermaye dışı kesimlere dönüldüğünde, yaşam ve çalışma koşulların ağırlaşmasına neden olan bir olgu olarak, 1940 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın özel koşulları altında çıkarılan Milli Korunma Kanunu özel bir yerde durur. Bu yıllar Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin başa geçtiği yıllardır. Refik Saydam hükümeti esnasında katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatlarla el konularak, piyasa üzerinde denetim sağlanması ve bu yolla savaş ekonomisinin getirdiği sıkıntılar aşmaya çalışılır iken; Milli Korunma Kanunu da aslen bu nedenle çıkarılır. 18 Ocak 1940'ta çıkarılan mevzuatla beraber sanayi, ticaret ve tarıma yeni düzenlemeler getirilir ki bunların oldukça katı düzenlemeler olduğu bilinmektedir.⁷⁶ 1942'de Şükrü Saraçoğlu'nun başbakanlığa gelmesiyle birlikte piyasa denetim mekanizmaları gevşetilir; hububatların alım fiyatları arttırılır, diğer gıda maddelerinin fiyat denetimleri ise kaldırılır. Bu esnada buğday fiyatları ise yüksek oranlarda artış gösterir. Aslında bu uygulamayla amaçlanan, her ne kadar fiyatlarda artışa neden olsa da, karaborsa ve yaşanmakta olan kıtlığın önüne geçmektir. Sonuç olarak, bilhassa 1942–1943 yılları, savaş döneminde en yüksek enflasyonun yaşandığı yıllar olarak bilinir.⁷⁷

Taner Timur, MKK hakkında, “Savaş dönemi Türkiye’sinin sosyo-politik hayatını tasvir ederken, bir kanuna, Milli Korunma Kanunu’na değinmeden geçemeyiz. Savaşı izleyen dönemin gelişmeleri bile doğrudan olsun, dolaylı olsun bu kanunun uygulanış biçiminin izlerini taşır.”⁷⁸ diyerek MKK’nın önemine işaret eder. MKK, ücretli iş yükümlülüğünden, çalışma süresinin uzatılmasına; hükümetin özel işletmelere geçici olarak el koymasından; temel malların vesikayla dağıtımı gibi konuları içeren bir kanundur.⁷⁹ MKK ile birlikte, 1936 İş Kanunu’yla sınırlandırılan 8 saatlik çalışma süresi, fazla çalıştırma yasağı, kadın ve çocukların gece çalıştırılması yasağı vb. konulardaki düzenlemeler, savaş nedeniyle bir süre geçersiz sayılır. Bu çerçevede, ücretlilerin çalışma süreleri uzatılarak, yasal tatil süreleri sınırlandırılırken; mevcut emek gücünün daha uzun saatler çalışmasına olanak sağlanır. MKK’nın dokuzuncu maddesine göre, tüm ülke vatandaşları sanayi ve maden işletmelerinde ücretli mesai yapmak zorunluluğundadır. Kamu ve özel sektöre ait olan sanayi maden işletmelerinde iş mükellefiyeti ve ücretli fazla mesai aracılığıyla da bu yolla işçi temini sağlanır.⁸⁰

⁷⁶ Güzel, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek Ve Sermaye”, s.199.

⁷⁷ Boratav, s.84.

⁷⁸ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946**, Ankara, 1971, s.227-228 Aktaran: Güzel, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek”, s.199.

⁷⁹ Boratav, s.83-84.

⁸⁰ Güzel, “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek”, s.201. Çalışan nüfusta artış sağlamak için mahkûmların çalıştırılması gibi bir uygulamaya da gidilir. Zonguldak’taki madenlerde zorunlu çalışma uygulaması ancak 1 Eylül

MKK'nın uygulanmasıyla birlikte, kadın ve çocuk emek gücünün çalışmasına ilişkin koruyucu hükümler kaldırılarak, beraberinde daha uzun sürelerde çalışmaları ve kadın ve çocuk istihdamının artışı da getirir.⁸¹ 1939'da Türkiye nüfusu 17 milyonken, nüfusun %5,9'unu oluşturan 1 milyon erkeğin silâh altına alınması sebebiyle,⁸² kadın ve çocuk işgücüyle, istihdam kaybının telafisi yoluna gidilir.⁸³ Döneme ilişkin yapılan tespitlerde, yetişkin erkeğe göre, kadın ve çocuk işçilerin ücretlerinin düşük olmasının daha "kârlı" olduğu vurgulanır.⁸⁴

Tüm bu gelişmeler, kapitalistleşme sürecinde ilerleyen dönemin Türkiye'sinde gelir dağılımını daha da eşitsiz kılarken, özel sektörün sermaye birikimi yaratılmasına olanak sağlar; Milli Korunma Kanunu ile çalışma ilişkileri alanına getirilen düzenlemeler, değişken sermaye olan emek gücünden sermaye birikiminin yaratılmasına olanak tanır. Özel sektöre ait fabrikaların 1939–1945 yılları arasında toplamdaki oranına bakıldığında %34'ten %43'e çıktığı görülür.⁸⁵ MKK ile birlikte, aynı zamanda hükümete azami ücret belirleme yetkisinin verilmesi ve bu yetkinin, gerekirse ticaret odası ve sanayiye de devredilebilme özelliğini taşıması da MKK ve sermayedar kesime etkisi noktasında değinilmesi gereken bir başka husustur. Mal dağıtımını düzenlemeye yönelik tedbirler, uygulanan fiyat politikası, meydana getirilen yeni ithalat-ihracat kanalları ile büyük toprak sahibi ve bir kesim tüccar burjuvaziye kazanç sağlarken, bu kesimlerle yakın ilişkiler kuran bürokratlar da bu şartlardan faydalanırlar.⁸⁶

Emekçi kesimler için ağır çalışma şartlarının kalitesini düşüren ve yaşam standardının geriye düşmesine neden olan Milli Korunma Kanunu, savaş sonrası dönemde de uygulamadan kaldırılmaz. Köylü ve kentli kesimde 500 bine yakın ücretliyi

1947 tarihinde kaldırılır. Çalıştıkları yerleri terk edenlere ise, 11 Ağustos 1944'te çıkarılan bir kanunla para cezası uygulanır veyahut hapisle cezalandırılırlar. Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s.206-207.

⁸¹ Ahmet Makal, "Çocuktum, Ufacıktım-Türkiye'de 1920-1960 Döneminde Çocuk İşçiliği", *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.334.

⁸² Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s.210.

⁸³ 1927'de çocukların işgücü içerisinde oranı %15 iken, 1934'te %3'e düşer. Ancak savaşla beraber 1937–1943 yılları arasında erkek nüfusun işgücündeki oranı %78'den %61'e gerileyince, bu arada 12-18 yaş arasındaki çocukların da bu dönem %8'den %19'a çıktığı görülür. Benzer değişimler, kadın işçi oranları için de söz konusu olmuştur; 1937 yılında kadın işçi oranı %15 iken 1943'e gelindiğinde %20'yi bulmuştur. A. Le Genissel, "L'ouvrier d'industrie eb Turquie", (*Yayınlanmamış Doktora Taslağı*, Grenoble, 1947) Aktaran: Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s.211.

⁸⁴ Makal, "Çocuktum, Ufacıktım-Türkiye'de 1920-1960 Döneminde Çocuk İşçiliği", s.335.

⁸⁵ C. Mıhçıoğlu, 'Yöneticilerin insan ilişkileri alanında yetiştirilmesi' SBF, ders notları, Ankara, 1978-1979, s. 118 Aktaran: Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s.221. Özel sektördeki bu artış işçi-işveren ilişkileri üzerinde de etkili olur. Savaştan önce devlet en büyük işverendir ve işçilerin gözünde koruyucu bir niteliği söz konusudur. Özel sektör ise bu noktada, kâr odaklı çalışması anlamında devlet işletmelerinden farklı bir nitelik gösterir. Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s.222.

⁸⁶ Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye ve Emek", s. 218-219.

etkilerken, aileleri ile birlikte bu sayının milyonlara ulaştığını söylemek mümkündür.⁸⁷ MKK'nın, işçilerin yanında küçük köylü ve tarım çalışanları üzerinde de olumsuz etkileri söz konusu olur.

Çalışanların gündelik hayattaki yaşam koşullarına bakıldığında, savaş yıllarında bir başka sorun olarak konut kiralalarının yükselmesiyle birlikte, çalışanların da ya şehir dışlarına doğru yerleşmeye ya da işyerlerinin yakınlarına gecekondulara yapmaya yöneldiği görülür. Bu yöneliş, yetersiz altyapı sorunu ve şehir merkezinden uzaklaşmalar için ulaşım sorununu da beraberinde getirir.⁸⁸ İşçilerin beslenmelerindeki yetersizliğin yanı sıra dönem itibarıyla zatürree ve sıtma da baş edilmesi gereken yaygın hastalıklar arasındadır. Yanı sıra işyerindeki denetimleri yetersiz; meydana gelen iş kazaları ise yoğunluklu olarak işçilerden değil makinelerin kalitesinin düşük olması ve altyapı nedeniyle meydana gelmektedir.⁸⁹

22 Mayıs 1940'ta Meclis'te Sıkıyönetim Kanunu kabul edilir; beraberinde toplantı, gösteri ve örgütlenme gibi bir takım haklara kısıtlamalar getirilir. 23 Kasım 1940'ta başlayan sıkıyönetim uygulamaları savaşın bitmesiyle sona erdirilmeyip, 23 Aralık 1947'ye kadar sürdürülür.⁹⁰ Örgütlenme hakkı Mayıs 1946'da meşru hale getirilmişse de, sıkıyönetim uygulamalarının örgütlenmeye yönelik etkileri devam eder.⁹¹ Bu dönem genel olarak sendika ve siyasi partilerin kurulmasının zorlaştığı yıllardır.

Savaşın da etkisiyle, yukarıda değinilen, toplumsal anlamda yaşanan sıkıntılar ve yönetimin bu sıkıntıları aşmakta yetersiz kalışı, sıkıntıların geniş halk kitlelerince yaşanması basında da yankısını bulur. Ancak, henüz siyasal sistem eleştirilemediğinden, yönetim sadece ekonomik ve sosyal açıdan eleştirilir. 1944 yılı sonlarına doğru yönetime eleştiriler artınca, yönetime karşı muhalif duruş sergileyen Adımlar, Yurt ve Dünya, Yürüyüş gibi dergiler ve Vatan gazetesi kapatılır.⁹²

⁸⁷ Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", s.166.

⁸⁸ Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", s.211. Devlet işletmelerinde istihdam edilenlere sunulan toplu konut imkânları ise yeterli olmaz. Özel sektör işçileri ise bu sorunu kooperatifçiliğe girerek çözmeye uğraşmışlarsa da bundan da istenen sonuç alınmaz. A. Özsun, "İşletmeler Bakanlığı Teşkilatına Ait Kanun Tasarısında Bulunması Gereken Sosyal İşler Mevzuları", *İş Dergisi*, XV, 100, 1 Şubat 1949, s.8-12 Aktaran: Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", s.212.

⁸⁹ Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", s.212-213.

⁹⁰ Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", s.198.

⁹¹ Güzel, "İkinci Dünya Savaşı Boyunca Emek ve Sermaye", s.198.

⁹² Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", s.132-134.

Akkaya, tek partili dönemi şu cümlelerle özetler:

“Tek parti dönemi (1923–1946), alt birimlerin merkezi bürokratik güce boyun eğdiği, seçimlerin ya hiç yapılmadığı ya da plebisit niteliğinde olduğu, parti sisteminin zayıf, tek bir partinin tekelinde veya egemenliğinde olduğu, yürütme gücünün ideolojik olarak dışlayıcı olduğu ve dar bir çevreden devşirildiği, sınıflara, etnik farklılığa, dile veya bölgeciliğe dayanan alt kültürlerin bastırıldığı bir dönemdir.”⁹³

IV. 1945–1960 Dönemi İktisat Politikaları, Toplumsal Değişim ve Çalışma Yaşamı

A. 1945–1950: Cumhuriyet Halk Partisi İktidarı Dönemi

Savaş sonrasında yeni dünya düzeninde meydana gelen büyük değişimler, kapitalistleşme yolunda ilerleyen Türkiye'nin dönem itibariyle uygulanan ekonomi politikalarında da etkili olur. Uluslar arası güç dengeleri içerisinde ABD'nin hegemonik güç haline gelmesi ve kapitalist sistemin egemenliği, serbest ticaret uygulamalarının yaygınlaştırılmasını da beraberinde getirir. Kapitalist dünya ekonomisinin yayılması adına, Amerika destekli kredi yardımları, dış yardımlar vb. uygulamalar gerçekleştirilir.⁹⁴ Böylece, diğer ülkelerin aksine, savaştan güçlenmiş bir şekilde çıkan ABD, üretilen ürünleri için gerekli piyasa koşullarını sağlama yoluna gider. Bu anlamda yeniden inşa süreci adına, Avrupa'da kapitalizmin yeniden yapılandırılmasında Marshall Planı önemli bir yer tutar.⁹⁵

Savaşın ardından ABD ve Dünya Bankası, gelişmekte olan ülkelerin öncelikle traktör ve modern girdileri kullanarak tarım sektörünü modernleştirmeleri ve tarım ihracatına dayalı bir ekonomik yapıyla kalkınmayı gerçekleştirebilecekleri şeklinde öneri ve yönlendirmelerde bulunur. Bu önerilere göre, dış ticaret ve yabancı sermaye girişine tanınacak serbestlik beraberinde bu ülkelerin kapitalist ve “modern” olarak tanımlanan dünyaya atılacak adımı getirecektir. Bu anlamda ABD'nin sağlayacağı yardım ve krediler, yani ABD sermayesi de kilit rol oynamaktadır.⁹⁶

Savaş sonrası tartışılan “yeni devletçilik” anlayışına göre, devlet, özel girişimciliği desteklerken, yönetim, güvenlik ve temel kamu hizmetleri dışında kalan ekonomik faaliyetler özel kesime bırakılmalı, ya da bir başka deyişle, ekonomik gelişme, iç ve dış özel sermayeye bırakılmalıdır. Özel sermayenin, tercih ettiği sektörde

⁹³ Akkaya, s.147.

⁹⁴ Boratav, s.96.

⁹⁵ Tolga Tören, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, İstanbul: SAV Yayınları, 2007, s.69.

⁹⁶ Oya Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.13.

güvenle çalışabilmesi ve madenciliğin bir kesimi, enerji, demir-çelik üretimi ve demir yolları dışında kalan kamu ekonomik girişimlerinin özel kesime devri, bu yaklaşımın ana hatlarını oluşturmaktadır. ABD ve kredi sağlayacak olan çevreler tarafından önerilen bu politikalar kamu kesimini daraltırken, özel kesime öncelik verilen; tarımın geliştirilmesi ve ağır sanayilerin kurulmasını özellikle tavsiye etmektedir. ABD, ancak bu politikalar izlendiği takdirde ekonomik yardım ve kredi taleplerini yerine getirmekte idi.⁹⁷

Truman Doktrini ve ardından Marshall Planı ile çeşitli şekillerde yapılan yardımlara, Türkiye de dâhil olur. Türkiye'nin, dünya pazarlarına tarım ürünleri ihracatçısı olarak dâhil oluşu ile birlikte, alınan dış yardımlar da bu alanda ihtiyaçların karşılanması yönünde kullanılır. Tarımda üretimin artırılmasına yönelik uygulamalar gerçekleştirilir ve bu noktaya özellikle vurgu yapılır. Amerikalı uzmanlar tarafından yapılan teşhislerde, tarımda üretimin artışının sermaye kıtlığı ve altyapı yetersizliği nedeniyle tıkanık olduğu yönünde değerlendirmeler yapılır. Yapılan hibe ve yardımlar da bu nedenle daha çok tarımın teknolojik açıdan gelişmesi yönünde değerlendirilir.⁹⁸ Büyük buhran ve savaş yıllarında yaşanan kıtlık nedeniyle mevcut makineler de işe yaramaz hurdalar haline geldiğinden, 1946 yılında çalışabilir durumdaki traktörlerin sayısı binli sayılar civarında seyretmektedir(1955'te traktör sayısı 43 bine ulaşır). Ancak, alınan hibelerin daha çok tarımsal alana yönelik kullanılması doğrultusunda ekilen topraklar da genişler, 1948'den 1955'e değin toplam ekili alan 9,5 milyon hektar iken 14,2 milyon hektara ulaşır.⁹⁹

1948 yılı itibariyle Marshall yardımlarından elde edilenlerle, makineli yol yapım inşaatına başlanır. Bu da, tarımsal üretimi etkileyen bir başka faktördür. Neticede, bu şekilde karayolları il ve köy yolları şebekesi inşa edilmiş olur ve mal akımı üzerinde hızlandırıcı bir etken olarak etki eder; pazar için üretime yönlendirir.¹⁰⁰

Savaş sonrası ABD hegemonyasında başlanan kuruluş süreci içerisinde, Türkiye de, tercihini savaştan galip ayrılan Batılı devletlerden yana kullanır. Bu tercihin siyasal getirisi ise, çok partili hayata geçişi mümkün kılması olur.¹⁰¹ Uluslar arası

⁹⁷ Yakup Kepenek, "Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1768-1769.

⁹⁸ Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1260.

⁹⁹ Keyder, "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", s.1260.

¹⁰⁰ Güven Gülöksüz ve Yiğit Gülöksüz, "Kırsal Yapı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1249.

¹⁰¹ Gülalp, s.32.

dengeler ve politikadaki değişimler sonucu, mevcut güç dengelerinin de etkisiyle, otoriter-tek partili yönetimlere karşı liberal- demokrasi anlayışı bu dönem öne çıkar. Çok partili ve serbest seçim esasına dayanan liberal demokrasi anlayışı, Türkiye’de alınan siyasi karar ve uygulanan politikalarda da etkili olur, bu anlamda sürece uyumlu davranılır.¹⁰² Partiler dışında, değinilen anlayış basında da liberalleşmeyi getirir; 1944’te kapanan yönetime muhalif Tan, Vatan, Tesviri Efkâr gazetelerine de yeniden yayın izni verilir.¹⁰³

1946 yılı itibariyle Türkiye’de CHP’li tek partili rejimden çok partili hayata geçilir; ilk kez tek dereceli çok partili seçim 21 Temmuz 1946’da gerçekleştirilir. İktidar partisinin değişimi ise ancak 1950’deki seçimlerde söz konusu olabilecektir. Bu dönemde, aynı zamanda dışarıdan alınan yardımlar ve açık ekonomi koşullarında piyasaya eklenme gibi uygulamalar konusunda her iki parti döneminde de benzer yaklaşımların sergilendiğini belirtmek gerekir.¹⁰⁴ İktidarların bu sistemle, halk kesimlerinin taleplerini de göz önünde bulundurmak durumunda kalması, uygulanan iktisadi politikalar ve bölüşüm ilişkileri açısından önemlidir.

7 Ocak 1946’da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından Demokrat Parti kurulur. CHP ve DP programlarına bakıldığında aralarında büyük farklılıkların mevcut olmadığı görülür. Neticede CHP’ye muhalif parti olarak ortaya çıkan DP de, CHP içerisinde yaşanan bir kopmayla meydana gelir. DP programında yer alan iki esas görüşe göre;

“Partinin siyasal amacı ülkede demokrasinin geniş ve ileri ölçüde gerçekleşmesini sağlamaktır. Temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilmişti. Bu arada dernek kurma özgürlüğü vurgulanmış, tek dereceli seçim sistemi talep edilmiş ve seçim güvenliği üzerinde önemle durulmuştu. Ekonomik faaliyetlerde ise özel girişimin ve sermayenin esas olduğu belirtiliyordu. Parti, laikliği dinsizlik biçiminde anlamıyordu ve din özgürlüğünün diğer özgürlükler kadar önemli olduğunu savunuyordu.”¹⁰⁵

Bu dönemde uygulanan kapalı ve korumacı uygulamalar, yerini ithalatta serbestleşmeye bırakır ve beraberinde ithalat giderek artış gösterir. Aynı zamanda kronikleşen dış açıklar dolayısıyla dışa bağımlılığın da söz konusu olmaya başladığı bir

¹⁰² Çok partili hayata geçiş yalnızca DP’yi kuranlarca değil, aynı zamanda CHP tarafından da desteklenir. İnönü’nün 1945 yılında yaptığı bir konuşma esnasında, “memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir.” şeklinde belirttiği üzere, bu destek çeşitli söylemlerde açıkça görülmektedir. Ancak İnönü’nün daha çok, aşamalı(ani olmayan) bir geçişe sıcak baktığı da bilinmektedir. Koçak, “*Siyasal Tarih(1923-1950)*”, s.135.

¹⁰³ Cemil Koçak, “*Siyasal Tarih(1923-1950)*”, s.134.

¹⁰⁴ Boratav, s.100.

¹⁰⁵ Koçak, “*Siyasal Tarih(1923-1950)*”, s.141.

dönemdir.¹⁰⁶ Cumhuriyet boyunca yapılan ilk büyük devalüasyon gerçekleştirilir, 7 Eylül 1946'da bir dolar 1.28 Türk Lirası'ndan, 2.80 Türk Lirası'na çıkartılır. Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleştirilmeye çalışıldığı savaş sonrasında, bir yandan dış yardımlara başvurulurken, aynı zamanda Türkiye Kalkınma Planı da hazırlanır. Yeni bir anlayışa yönelik uygulamalarının yerleştirilmeye çalışıldığı bu yıllarda, devletçi ve korumacı uygulamalar da böylece sona erdirilir; özel teşebbüse öncelik verilerek, tarım, ulaştırma ve enerji sektörleri ön plana alınır. Devletçilik ise artık özel sektöre yardımcı bir unsur olarak görülmekte, bu anlamda özel teşebbüs ve sermayeye destekçi bir tavır benimsenmektedir.¹⁰⁷ Savaş sonrasında, Türkiye'nin yeniden uluslararası ekonomideki işbölümü içerisinde yerini almaya yönelik hazırlıkları içerisinde yapılan devalüasyon ve dış ticaretin liberalleştirilmesinin ardından, 1947 yılında IMF'ye üyelik gerçekleşir. Marshall yardımlarına dâhil olabilmek adına hazırlanan programda da tarıma öncelik verilir, ihracat desteklenir ve devlet kaynaklarının pazarların genişletilmesi için kullanımına karar verilir; bu anlamda taşımacılık ve iletişim altyapısı desteklenir. Marshall programına kabul edilen Türkiye, 1948'de OECD'ye de üye olur. Görüldüğü üzere tüm bu uygulamalar 1930'lardaki devletçi politikalarından oldukça farklıdır.¹⁰⁸ Kısacası, sanayileşme açısından önemli bir dönemdir; iç pazar genişlerken beraberinde dış kaynaklara dayalı bir kalkınma stratejisi izlenir.

Ayrıca, 1948 yılında düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde, İstanbul Tüccar Derneği de devletin ekonomik işlevlerinin sınırlandırılması gerektiği üzerinde durur. CHP ve DP'nin de tutumları bu doğrultuda benzerlik göstermekle birlikte; DP'nin belirli ekonomik işlevleri dışında devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesi gibi isteklerine karşılık, CHP bunu onaylamaz. DP ve CHP kamuya ait işletmelerin devri, yeni kamusal yatırımların yapılması gibi konularda farklı bakışa sahip gibi görünseler de, DP'nin de istediği uygulamaları gerçekleştiremediği görülür(kamu yatırımı uygulamaları DP döneminde de devam eder).¹⁰⁹ Bu sebeple, daha önce de değinildiği üzere, CHP ve DP'nin bu anlamda iktisadi uygulamalar anlamında birbirinden çok farklı/ayrı uygulamalara imza atmadıkları söylenebilir.

Bu yıllarda hızlı bir büyüme süreci yaşanır. Bunda, savaş sonrası dönem olması oldukça etken bir faktör olur. Genel olarak tarımsal alandaki gelişme ve tarımdaki

¹⁰⁶ Boratav, s.93-94.

¹⁰⁷ Boratav, s.98.

¹⁰⁸ Güllalp, s.33.

¹⁰⁹ Boratav, s.98-99.

büyümenin sanayideki büyümeden fazla olduğu bir dönemdir. Türkiye'nin dünya ekonomisi içerisinde ihtisaslaşmaya yönelik yer alışı nedeniyle hammaddelere yönelim söz konusu olur.¹¹⁰ Ayrıca savaş sonrası hızlı büyüme nedeniyle geniş sosyal tabakaların reel gelir düzeyleri de artış gösterir.

Ahmet Makal, savaş yıllarında meydana gelen yüksek fiyat artışlarının yanı sıra, gerçek ücretlerin 1945'te, 1938 yılına oranla %54 düştüğünü ve ücretlerdeki bu düşüşün birey başına gayri safi milli hâsıladaki gerilemeden daha büyük olduğunu belirtir.¹¹¹ Savaş sonrasında ise ücretler tekrar yükselme eğilimi içerisine girmişse de, 1950 yılında dahi 1938'deki düzeyine erişememiştir.¹¹² Aynı zamanda, 1948 yılına ait "Türkiye'de İşçi Meselesi" başlıklı raporu incelemesinde emekçilerin olumsuz çalışma ve yaşam koşulları üzerinde açık bir şekilde yapılan değerlendirmeye göre "İşçilerin ufak bir kısmı memleketin bugünkü iktisadi şartlarına göre iyi para almakta iseler de büyük kitlenin aldığı para bugünkü asgari geçim seviyesinin çok altında"¹¹³ oluğuna işaret edilir.

1946 yılı itibariyle çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, bu değişimden çalışma yaşamı da etkilenir. Çalışma Bakanlığı kurulur, Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı kaldırılır; böylece işçi sınıfı da sendikalar içerisinde örgütlenmeye başlar.¹¹⁴ Çalışma yaşamı ve çalışanlara yönelik yasal düzeyde meydana gelen değişiklikler, bir yandan Türkiye'nin dönem itibariyle "demokratik bir ülke ve toplum" olarak uluslar arası düzlemde görülme çabasıyla ilintili olmakla beraber, bu değişimlerde aynı zamanda sanayileşmenin gelişimi ve beraberinde "sendikanın üzerinde temellenebileceği işçi topluluğunun hacminde belli bir genişleme sonucunu doğurmuş" olması da göz ardı edilmemesi gereken bir unsurdur.¹¹⁵

1945 yılına kadar çalışma yaşamıyla ilgili konular İş Dairesi'nin görev ve sorumluluğunda yer almaktadır. 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın oluşturulması ve

¹¹⁰ Boratav, s.101.

¹¹¹ Ahmet Makal, "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", *Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.225.

¹¹² Makal, "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", s.225.

¹¹³ "Türkiye'de İşçi Meselesi", s.5, (BCA CHPK), no. 490.01/1439.8.1, Rebi Barkın 13.07.1948 tarihli Rapor Aktaran: Makal, "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", s.226.

¹¹⁴ Osman Öztürk, "1946 Sendikacılığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996, s.170.

¹¹⁵ Alpaslan İşıklı, "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Irvin Cemil Schick, ve Ertuğrul Ahmet Tonak (drl.), 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.332-333.

merkezi örgütün kurulması maksadıyla TBMM'ye yasa tasarısı sunulur. Gerekçesi ise şu şekilde belirtilir:

“...Ulusal yapımızda işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen demokrasimize uygun bir dayanışma zihniyetinin esinlendirmesi ile çıkarılan İş Yasası, 1937 yılından bugüne kadarki sekiz yıllık uygulama döneminden elde edilen sonuçlar, genel olarak bütün çalışan kesimlerin daha verimli ve daha gonençli bir düzeye çıkarılmaları ile ilgili toplumsal politika önlemlerini İktisat Bakanlığının çetin üretim sorunları ile yüklü bulunan çalışma konusundan ayırarak başlı başına bir kuruluşun yetki ve sorumluluğu altında toplamak gereğini kanıtlamış oluyor.”¹¹⁶

4763 sayılı Yasa ile kurulan Çalışma Bakanlığı'na, 7 Haziran 1945 yılı itibariyle Sadi İrmak, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk çalışma bakanı olarak atanır. Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu, İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu, İş ve İşçi Bulma Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun kabul edilir. İşçi Sigortaları Kurumu da 1946'da faaliyete geçer.¹¹⁷ Bunları, 1949'da çıkartılan Yaşlılık Sigortası izler.

Bu dönemde sendikalarda hızla örgütlenilir. 1946 sendikacılığının dikkat çeken yanlarından birisi “örgütlenilen bölge ve işkollarının eskiden beri sosyalist partilerin faaliyet gösterdiği alanlar olmasıdır.” “1946 sendikacılığı” olarak anılan bu dönemde kurulan sendikalar, mevcut siyasal iktidardan bağımsız olarak kurulurken; özellikle II. Dünya Savaşı süresince uygulanan ekonomi politikalarına karşı bir tepki niteliğindedirler ve yaşanan zorlu koşulların da etkisiyle, sendikal hareket işçiler arasında hızla yayılır. Sosyalist partilere bağlı sendikaların hızla örgütlenmesi sebebiyle, sendikal hareketi denetim altına almak amacıyla hükümet tarafından İşçi ve İşveren Meslek Dernekleri ve Dernek Birlikleri kanun tasarısı hazırlanır. Bu tasarıya göre, işçi ve işveren derneklerinin siyaset ve siyasi propaganda ve yayın faaliyetleri içerisinde bulunmaları ve siyasi teşekkül faaliyetlerine vasıta olmaları yasaktır.¹¹⁸

Bu tasarıya sendikalar ve yayın organları tarafından çeşitli tepkiler gösterilmekle birlikte, aynı yıl içerisinde Aralık ayında sıkıyönetim komutanlığı kararıyla sosyalist parti ve sendikaların kapatılması kararı alınır; yöneticiler tutuklanır. Hemen ardından 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun Tasarısı 20 Şubat 1947'de kabul edilir.¹¹⁹ Bu yasayla birlikte sendika kurma

¹¹⁶ Cahit Talas, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992, s.124.

¹¹⁷ Öztürk, “1946 Sendikacılığı”, s.170.

¹¹⁸ Öztürk, “1946 Sendikacılığı”, s.174-175.

¹¹⁹ Öztürk, “1946 Sendikacılığı”, s.175.

hakkı tekrar serbest bırakılır ve beraberinde işçilere de bir takım haklar tanınır; grev hakkı ise halen söz konusu değildir. Sendikaların grev yapmaları veya üyelerini greve teşvik etmeleri bu Kanun'da da yasaklanır.¹²⁰ “5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'da da sendikaların grev yapmaları, üyelerini greve teşvik etmeleri ve greve teşebbüs etmeleri yasaktır.”¹²¹

Ancak, bu sıralarda aynı dönemde “Çalışma Bakanlığı'na yardımcı olmak, İş Kanunu'nun tatbikatını kolaylaştırmak, iş randımanını artırmak” gibi saiklerle “CHP direktiflerine uygun ve CHP parasıyla... işçi dernekleri” kurdurulur.¹²² Sendikaların kapatılmasının ardından CHP tarafından İşçi Bürosu aracılığıyla sendikalar kurulmaya devam edilir.

Cumhuriyet döneminin ilk sendikalar kanunu olan 5018 sayılı Kanun, 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girer. Daha önce de değinilen ve tek partili hayattan, basına değin birçok alanda etkisini gösteren demokratikleşme çabası, çalışma yaşamı üzerinde de etkili olur. 5018 sayılı Kanun'da sendikalara yönelik olumlu düzenlemelerin yanı sıra, sendikal çalışmaların kısıtlanmasına yönelik hükümler de mevcuttur. Bu kanunla işçi sendikaları, “Aynı işkolunda ya da bu işkolu ile ilgili işlerde çalışanların yardımlaşmaları ve ortak çıkarlarını korumaları ve temsil etmeleri amacıyla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler” olarak tanımlanır. Sendikaların amaçları ise yardımlaşma, ortak çıkarları koruma ve temsil olarak belirtilir; dolayısıyla belirli bir sınırlandırmanın söz konusu olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca, kanuna göre, aynı işkolunda ve bu işlerle alakalı işlerde çalışan işçiler bir araya gelerek sendika kurabileceklerdir. İşçi olarak çalışmayanların ise sendika kurma ya da sendikaya üye olmaları söz konusu değildir. Sendikaya üye olmak gönüllük esasına dayandırılmıştır.¹²³ Bu kanunun getirdiği serbestliklerin yanı sıra bir başka getirisi de kısıtlama ve engellerdir. Sendikaların siyaset, siyasi propaganda ve siyasi yayın faaliyetleri

¹²⁰ Bu noktada Demokrat Parti'nin işçi haklarını savunan bir tavır sergilediği ve grev hakkının korunmasına yönelik bir söylemle ortaya çıktığı görülmektedir. Parti programında şu şekilde belirir: “... ulusumuzun ekonomik ve toplumsal alanlarda hızla örgütlenmesi ve daha bilinçli bir birliğin doğması için, işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve öğretmenlerin, yükseköğretim öğrencilerinin mesleki, toplumsal, ekonomisal amaçlarla dernekler, kooperatifler ve sendikalar kurmaları gereklidir”. Talas, s.127.

¹²¹ Gökçeoğlu Balcı, “Grev”, s.490.

¹²² Fatih Güngör, “İşçi Hareketleri”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.104.

¹²³ Aysen Tokol, “5018 Sayılı İşçi Ve İşveren Sendikaları Ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996, s.157.

içerisinde bulunmaları ve siyasi bir kuruluşun çalışmalarına aracı olmaları bu kanunla yasaklanır.¹²⁴

1947’de, 49 işçi sendikasında 33 bin işçinin örgütlü olduğu bilinmektedir(1952’de bu sayı 248 sendikada 130 bin işçiye ulaşır, aynı zamanda Türk-İş kurulur ve sendikaların büyük bir kısmını bir üst örgüt olarak bünyesinde toplar.).¹²⁵ 1949’da ise işçi sayısı 344 bin 914 iken sendikaların sayısı 77’ye ulaşırken 72 bin işçinin sendikalı olduğu bilinmektedir.¹²⁶

CHP’nin işçiler ve örgütlenmesi konusundaki denetleyici tutumuna karşılık, DP yaptığı propagandalarda işçilere yönelik çeşitli vaatler sunar. Ekonomik koşulların da etkisiyle, 1950’lere doğru işçilerin ve sendikaların DP’ye doğru yönelimi söz konusu olur.

B. 1950–1960 Demokrat Parti İktidarı Dönemi

1950’de yapılan seçimle iktidar el değiştirir; 14 Mayıs 1950’de iktidara gelen Demokrat Parti, 27 Mayıs 1960’taki darbeye değin 10 yıl süreyle iktidarda kalır. Tek partili rejimin sona erişini Çağlar Keyder, Barrington Moore’un da ifadelerini kullanarak “Türkiye, <<yarı parlâmenter>> bir rejim altında <<tepkisel kapitalist>> bir çağdaşlaşmayla sonuçlanan bir <<yukardan devrim>> yaşamıştı(r).”¹²⁷ cümlesiyle tanımlar. Mete Tunçay ise, bu değişimi “DP’nin temsil ettiği taşra küçük burjuvazisinin, Batı Anadolu’daki büyük toprak sahipleri ve tüccarlarla yaptığı ittifak, köylülüğün önemli bir kesimini de peşinde sürükleyerek, bürokrasinin önderliğindeki geleneksel CHP tabanını yenilgiye uğratmıştır” cümleleriyle özetler.¹²⁸

İktidarın değişimi ve DP’nin toplumun geniş bir kesiminden destek alarak başa geçmesini hazırlayan nedenlerle ilgili olarak çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Bunların arasında, 1949 yılındaki kötü hasat, savaş ortamında uygulanan politikaların, yaşanan yüksek enflasyonun bilhassa kır ve kentteki yoksul kesimler üzerinde yarattığı

¹²⁴ Tokol, s.158.

¹²⁵ Oya Baydar, “İşçi Örgütlenmesi”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.115.

¹²⁶ C.Talas, S.Dilik ve A.Işıklı, **Türkiye’de Sendikacılık Hareketi ve Toplu Sözleşme**, Ankara: 1965 Aktaran: Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, “İşçi Sendikaları”, C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.121.

¹²⁷ Çağlar Keyder, “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (drl.), 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.56.

¹²⁸ Mete Tunçay, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1977.

toplumsal hoşnutsuzluk,¹²⁹ Varlık Vergisi uygulaması esnasında da görülen burjuvazi ve devlet arasında var olan kaygan zeminli ilişki gibi nedenler en çok anılanlar arasındadır.¹³⁰

Uygulanan politikalara bakıldığında, CHP döneminde uygulanan ve Batıyla yakın temas içeren politikaların, DP iktidarı süresince de sürdürüldüğü görülür. Tek partili dönemde gerçekleşen IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşlara üyelikleri, 1952 yılında NATO'ya üyelik izler ve bu anlamda süreci hızlandırmak adına Kuzey Kore'ye de asker gönderilir. İktisadi açıdan dış ilişkiler ve alınan yardımlar, aynı zamanda yabancı sermayeye yönelik alınan tavırlarda da, her iki parti iktidarı esnasında benzer eğilimler söz konusudur. Yabancı özel sermayeye yönelik teşvik uygulamaları söz konusu olurken, dış ticarete korumacı uygulamaların büyük oranda sona erdirildiği görülmektedir.¹³¹ CHP döneminde başlayan Truman Doktrini ve Marshall yardımlarıyla vücut bulan, dış yardım talebine yönelik arayış ve uygulamalar da yine DP iktidarı süresince hızlanır.¹³²

Kalkınma için gereken kaynakların sağlanması amacıyla yönelik çeşitli önlemler alınır. Ekonominin finansmanında yabancı sermayeden faydalanma saikiyle da ilintili olarak, 1950'de Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası kurulur. TSKB'nin kuruluşu ile aslen amaçlanan, özel sanayiye içeriden ve dışarıdan kredi sağlanmasıdır. Böylece, bir yandan özel sanayinin kurulması ve genişlemesi yönünde destek sağlanmış olurken, diğer taraftan yerli-yabancı ortaklıkların söz konusu olduğu sınaî kuruluşları da özendirilmiş olacak ve aynı zamanda pay senedi ve tahvillerin özel mülkiyete geçmesi ve özel mülkiyette kalmasına yardımcı olunacaktır. Değinen amaçlar, aynı zamanda döneme dair ne tür bir sanayi politikası güdüldüğüne dair de fikir verici niteliktedir.¹³³ Bununla birlikte, 1951 ve 1954 yılları itibariyle yine, yabancı sermaye için daha elverişli çalışma koşulları sunan teşvik kanunları çıkarılır. Denilebilir ki DP'nin ekonomi politikaları, devlet yardımıyla özel girişimi geliştirme yönünde aslında Cumhuriyet'in başından beri uygulanan politikaların devamıdır. DP tarafından oluşturulmak istenilen, devlet işletmeciliği yerine devlet desteğinin söz konusu olduğu,

¹²⁹ 1946 seçimlerinden önce Demokrat Parti'nin seçim stratejisini yoksulluk, enflasyon, yiyecek kıtlığı ve toplumdaki büyüyen gelir dağılımı farkı üzerine inşa ettiğinin de bu noktada hatırlanması gerektiğini düşünüyoruz. A. S. Çılgın, Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı, Dergâh: İstanbul, 2003, s.163 Aktaran: M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de çok-partili demokrasiye dönüşün toplumsal dinamikleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı.106 (2006), s.184.

¹³⁰ Çok partili hayata geçişin toplumsal dinamikleri üzerine dikkat çeken bir çalışma için Bkz., M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de çok-partili demokrasiye dönüşün toplumsal dinamikleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı.106 (2006).

¹³¹ Boratav, s.100.

¹³² Boratav, s.99.

¹³³ Kepenek, s.1771.

kamu ekonomik kuruluşların özel mülkiyete devredildiği bir ekonomik yapıdır; ve fakat bu isteğin hayata geçirilebilmesi söz konusu olmaz, devletin ekonomideki payı azalmaz. Genel olarak endüstrileşme gereği özellikle vurgulanmış olsa da, bilhassa ilk yıllarda, ilerleme tarım alanında gerçekleşir. İklim koşulları, savaş döneminde biriktirilmiş olan döviz ve altın yedeklerinin kullanılması, ABD’den alınan askeri ve ekonomik yardımların artışı gibi etkenler 1950–1954 yıllarında özellikle tarımsal alanda görülen bu ilerlemenin kabaca başlıca nedenleri olarak gösterilebilir.¹³⁴

Dışarıdan ve öncelikle ABD’den alınan krediler, daha çok traktör ve diğer tarım araç gereçlerinin ithal edilmesinde kullanılır. Tarımsal üretim ve ihracat, Kore Savaşı’nın dünya pazarlarını etkilemesi sonucu Türkiye’de de genişler. İthalat kısıtlamaları çoğunlukla kaldırılır; büyüme ve ihracat gelirleri bu anlamda kolaylaştırıcı bir etki yapar.¹³⁵ Ancak 1953 yılının sonlarına doğru bu hızlı büyüme sona erer, beraberinde ithalâtın kısıtlanması gündeme gelir ve fakat başarılı olunamaz.¹³⁶ Bunun bir sebebi de erken kapitalistleşen ülkelerden farklı olarak, GATT (Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması) hükümleri gereğince, geç kapitalistleşen ülkelerden bir uluslar arası antlaşma olan serbest ticaret ilkelerine uyulmasının bekleniyor olmasıdır.¹³⁷

Dönem itibariyle, Türkiye ekonomisinde görülen ve 1953 yılı sonlarına değin süren bu hızlı büyüme ve peşi sıra gelen ekonomik sıkıntılar esnasında, nüfusun dağılım ve hareketliliği üzerinde de etkili olur. ABD ve diğer devletlerden alınan yardım ve krediler, özellikle 1948–54 yılları arasında daha çok traktör ve diğer tarım aletlerinin ithalatında kullanılır. Ancak, Marshall Planı dâhilinde gelen traktör ve diğer tarım aletlerinin kullanım alanları ABD tarafından belirlenir.¹³⁸ Yine, Marshall Planı dâhilinde, tarımsal üretimde gelişim sağlamak adına yol yapımı ve sulama projeleri gerçekleştirilir; yatırımlar sonrasında ise üretimin gerçekleştirildiği tarımsal alanlarda %60 artış sağlandığı görülür.¹³⁹ 1950’li yılların sonuna doğru Marshall Planı kapsamında getirilen traktörlerin sayısı 4 bin civarına ulaşırken, bunların %40’ının nadas açımı ya da pamuk üretiminin yoğun olduğu Çukurova ve Ege bölgesinde kullanıldığı bilinmektedir.¹⁴⁰ Mübeccel Kıray’ın Çukurova’da gerçekleştirdiği bir araştırma, mekanizasyonla birlikte mevcut tarımsal işletme biçimlerinin de dönüşerek,

¹³⁴ Mete Tunçay, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980** içinde, Sina Akşin (yay. hzl.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s.180-181.

¹³⁵ Gülalp, s.33.

¹³⁶ Gülalp, s.33.

¹³⁷ Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, s.15.

¹³⁸ Amerikan Traktörleri Nerelerde Kullanılacak, **İktisadi Uyanış**, Sayı 29 (Haziran 51), s.11 Aktaran: Tören, s.205.

¹³⁹ Keyder, “İktisadi Gelişimin Evreleri”, s.1069.

¹⁴⁰ **Türkiye’de Marşal Planı**, C.4, s. 9 Aktaran: Tören, s.206.

sosyal tabakalar arasındaki farklılığı arttırdığına dikkat çeker. Buna göre, “ek aletleri ile bir traktör on köylünün yerini almıştır”.¹⁴¹ 1948–1954 yıllarında Türkiye’de yaşamış ve Türkiye’deki tarımsal yapı üzerine çalışmış olan Amerikalı bir sosyal bilimci, yazdığı raporda Marshall Planı dâhilinde gerçekleşen ve toplumsal yapı üzerindeki olası etkileriyle ilintili endişelerini şu şekilde ifade eder:

“Eğer Marshall Planı makineleri tahmin ettiğim gibi köylüyü kente göçe zorlarsa, nasıl yaşayabileceğini düşünemiyorum. Hızlı tarımsal makineleşme, hızlı bir sanayileşmeyle birlikte yürümezse, topraktan koparılan ve başka yerde iş imkânları olmayan halkın önemli bir bölümü için yıkım getirir... Uzun dönemde bir denge kurulur demek kolay. Ama bu arada on binlerce insan ekonominin çarkları arasında ezilip yok olacaktır... Sanayileşme ve tarımın makineleşmesi aynı şeyin iki yüzüdür... Bana öyle geliyor ki 20. yüzyıl uygarlığının bir ögesini – tarım makineleri gibi- tek başına az gelişmiş bir topluma sokmak... bunu tehlikeli bir yok etme silahına dönüştürür(...) bu makineleri değil dostlarımın, en büyük düşmanımın başına gelmesini bile istemem... Bazıları traktör bir silahla karşılaştırılabilir mi diye düşünebilir. Bunlara, Amerika’nın orta batısındaki toz fırtınalarını (erozyon) düşünün derim... Geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başındaki kırsal kesimden sanayiye büyük göçü ve acılı... mücadeleleri düşünün... Her şeye rağmen bizim Amerika’daki makineleşmenin evrimi doğal bir süreci izlemişti; Türkiye’nin durumu gibi dışarıdan zorla ve baskıyla dayatılmamıştı.”¹⁴²

Eş zamanlı olarak, Oya Köymen’in de çalışmasında belirttiği üzere toprak mülkiyeti üzerinde adaletsizlikler de belirginleşir. Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve sonrasında Ege Bölgesi’nin ise, 1950 yılında yapılan sayıma göre en adaletsiz toprak dağılımının gerçekleştiği bölgeler oldukları görülür. Akdeniz ve Ege bölgeleri daha çok büyük mülkiyetlerin hâkim olduğu ve büyük ölçekli pazara yönelik üretimin yapıldığı bölgeler iken, Güneydoğu Bölgesi’ndeki mülkiyet yapısı az gelişmiş tarımsal yapılara mahsus büyük toprak mülkiyeti şeklindedir.¹⁴³ Ayrıca Demokrat Parti’nin de küçük çiftçiden ziyade, büyük toprak sahiplerini destekleyen politikalar izlediği de bu noktada unutulmamalıdır.¹⁴⁴ ABD ve Dünya Bankası’nın az gelişmiş ülkelere başta traktör kullanmak suretiyle tarımda modernleşmeyi ve beraberinde tarım ihracatına öncelik tanıyan; ancak bu şekilde kalkınabilecekleri yönündeki önerileri neticesinde ülkeye giren traktörlerden de yine en çok büyük toprak sahipleri faydalandığı bilinmektedir.¹⁴⁵

Kırsal alanda, tarımın makineleşmesi ve toprakların belirli ellerde toplanması şeklinde ortaya çıkan değişiklikler, ulaşımaya yönelik altyapı düzenlemelerinin de

¹⁴¹ Mübeccel Kıray, “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması”, Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.153.

¹⁴² Richard D. Robinson’dan, Institute of Current World Affairs’teki, (New York) Walter S. Rogers’a mektup, 8 Ağustos 1949- RDR 36, s.20-36 Aktaran Köymen, “*Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları*”, s.18.

¹⁴³ Köymen, “*Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları*”, s.19.

¹⁴⁴ Boratav, s.105.

¹⁴⁵ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya**, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2007, s.105.

hızlandırıcı etkisiyle, kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentsel alanlara doğru hareketlenir.¹⁴⁶ Karayollarına da yapılan yatırımlarla birlikte, nüfusun da artışı üzerine kentlere göçün yoğunlaşmaya başladığı bir dönem yaşanır. Tüm bu gelişmeler, üretim ve ihracattaki artış, teknolojinin etkisi ve ulaşım alanında altyapıda yapılan değişimler, kırdan kente göçü de hızlandırır. 1950 yılı öncesinde, 10 yıl içerisinde kentteki nüfus %21 artış gösterirken, 1950–1960 arası bu oran %79'a çıkar.¹⁴⁷ Kırsal nüfusun 1950–1960 yılları arasında %81'den, %74'e gerilediği görülür.¹⁴⁸ Traktör kullanımı ve ekilen alanlardaki artış, bir taraftan üretim ve tarımsal hâsılada da artışı getirirken, öte yandan kentlere göç, beraberinde kentsel alandaki sermaye için de ucuz işgücünü oluşturacaktır. Mümtaz Peker, *Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı* başlıklı çalışmasında, 1950–1997 yılları arasında göç edenlerin kentsel üretim sürecine dâhil olmasıyla, kırdaki emeğin niteliksiz oluşu sebebi ile kentsel işlerde uyumsuzluk yaşadığını ve bu sebeple kırdan kente göç eden bu kesimin kentsel işler yerine daha çok düzensiz işlerde yoğunlaştığı; beraberinde, kentsel alandaki iş piyasasında değişimlere neden olduğuna değinir. Aynı zamanda, yaşanan uyum sorunu/gerginlik, barınma gereksinimin karşılanamaması, kır kent arasındaki ücret farklılığı, düzensiz işlerde çalışmak zorunda kalınması ve nihayet işçileşmenin sınıfsal farklılaşmayı da beraberinde getirdiğine işaret eder.¹⁴⁹ 1950'li yıllar, uygulanan politikalarla tarım ve eski köylülükte yaşanan değişimin, toplumsal ve yapısal dönüşümü de etkilediği; peşi sıra tüm topluma yayıldığı bir dönemdir. Söz edilen değişim, yıllar öncesine dayanan kırsal toplumu tümüyle etkileyerek, toplumsal tabakalaşma sisteminden, meslek yapısına ve dahi tüm insan ilişkilerine nüfuz eder.¹⁵⁰

1954 yılında gerçekleştirilen genel seçimler sonrasında, DP iktidardaki yerini korur. Bu yıllarda Amerika ve Almanya'dan beklenildiği oranda yardım gelmediğinden, yatırımlar devam ettirilmesi mümkün olmaz; hayat pahalılığı giderek artarken, bu durum gelirleri sabit olan kesimleri de tabiatıyla olumsuz etkiler.¹⁵¹ Traktör sayıları giderek artış gösterirken, gübre, tarımsal ilaç kullanımı, tür ıslahı yöntemleri bilhassa 1955 sonrası oldukça yaygınlaşır. Traktörün tarıma girmesi, ekim alanlarının büyümesi ve marjinal alanların ekime açılmasını da beraberinde getirir; ekilen alanlar 1950 yılının başlarında 13 milyon hektar dolaylarında iken, 5–6 yıllık bir süre zarfında bu alanlar 25

¹⁴⁶ Ahmet İçduygu ve İbrahim Sirkeci, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri", Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.251.

¹⁴⁷ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya*, s.105.

¹⁴⁸ İçduygu ve Sirkeci, s.252.

¹⁴⁹ Mümtaz Peker, "Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı", Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.295-296.

¹⁵⁰ Mübaccel B. Kıray, "Türk Toplumunda Yapısal Değişme", **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme** içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999, s.332-333.

¹⁵¹ Tunçay, "*Şiyasal Gelişmenin Evreleri*", s.1979.

milyon hektara ulaşır. Tarımsal üretimin artışı kentlerdeki ihtiyacı karşılayacak duruma geldiğinden, böylece görece bir refah ortamı da oluşur. Değınildiğı üzere, tüm bunların sağlanması için ise dış borçlara başvurulur. Ancak, 1950-1954 yılları arasında yapılan borçlanmalar ödenemeyecek düzeye gelip, yeni borçlanma olanağı da bulunamayınca, 1955-1958 yılları arasında ithalata dayanan ekonomi, darboğaz yaşar.¹⁵² Böylece, ekonomide sıkıntılı bir dönemin başlaması nedeniyle, 1954 yılı itibariyle deliberasyon politikası uygulamasına gidilir.¹⁵³

Bilhassa 1953 yılı sonrasında hükümet programında belirtildiğı üzere, özel kesime öncelik ve önem verilmesi amaçlanmışsa da, -daha önce de değınildiğı üzere- bu durum uygulamada gerçekleştirilemez; ekonomik gelişmenin KİT'ler üzerinden sağlanmasına yönelik bir tutum sergilenmek zorunda kalınır.¹⁵⁴ Kamu mal ve hizmetlerinin fiyatları maliyetlerin altında tutulur; böylece genel fiyatlar düzeyi kararlı kılınırken, aynı zamanda özel kesime de bu yolla kaynak aktarımı gerçekleştirilmiş olur. Kamu kesimi mallarının ticareti özel sektöre devredilmişse de, 1955'ten sonra yaşanan mal darlığı ve karaborsanın artışı nedeniyle, kamu satış birimlerinin bir kısmı yeniden açılır. Bu dönemde gelen yabancı sermayenin %95'i sanayi kesimine yatırılırken; yabancı sermayenin, özel sermaye üzerinde de yönlendirici bir işlevi söz konusu olur.¹⁵⁵

Bu yıllarda ithalat düşerken, özellikle önceki dönemlere oranla ithalattaki tüketim malları oranı da beraberinde geriler; bu durum kıtlık ve karaborsaya neden olur. İthalatta meydana getirilen daralma kamusal yatırımlarla karşılanmaya çalışılır. Bununla birlikte özel sınaide üretim de genişler; özel işyerlerinde çalışan işçilerin kamu işyerlerindeki kadar fazla olduğu görülür.¹⁵⁶ Dış ticaret politikasında hâkim olan liberal politikalara ve dış ticaret rejiminde uygulanan serbestiye, 1954'te sınırlamalar getirilir. Böylece, artan dış açıklar karşısında dışarıdan beklenen krediler de alınmadığından, kontrollü ve korumacı politikalara başvurulma yoluna gidilir. Ancak, bu uygulamalara rağmen ticaret açıkları sürekli hale gelir. Kredilerin sürekliği için "IMF reçeteleri" salık verilmişse de, DP uzun bir süre IMF'den gelen önerilere karşı direnir; uygulamamayı tercih eder.¹⁵⁷

¹⁵² Tefvik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, s.2071.

¹⁵³ Tunçay, "*Siyasal Tarih (1950-1960)*", s.183.

¹⁵⁴ Kepenek, s.1769.

¹⁵⁵ Kepenek, s.1770.

¹⁵⁶ Boratav, s.108.

¹⁵⁷ Boratav, s.110.

1957 yılına değin tarım fiyatlarını destekleyici yönde uygulanan politikalar her ne kadar çiftçiyi tatmin etse de, şehirde yaşayan sabit gelirli kesim üzerinde olumsuz etki yaratır; söz konusu kesimi zor duruma düşürür. Böylesi bir uygulama beraberinde enflasyon, döviz kıtlığı ve karaborsaya da yol açarken aynı zamanda sanayici ve sanayiye yatırım yapmak isteyen şehirli sermayedarları da huzursuz eder. 1954-1957 yılları arasında uygulanan kararsız politikalar, bu sebeple yerini koruyucu ve iç pazarı geliştirici yönde politikalara bırakır.¹⁵⁸

Dış baskılar giderek artarken, 1958’de dolar Türk lirası karşısında 2.2 katı değer kazanır. Böylece devalüasyonun kabul edilmesinin ardından, dış ticarete uygulanan kontroller gevşetilir. Bu şekilde başta ABD olmak üzere dışarıya yönelik borç ertelemeleri kabul edilir; yeni krediler önerilir.¹⁵⁹ Aynı zamanda 1958 yılı itibariyle “...yüksek oranlı bir enflasyonun aşırı - değerli bir döviz kuruyla birleşmesinin yarattığı yük sonucunda...” Türkiye ve IMF arasında borç antlaşması imzalanır.¹⁶⁰

Ekonomik sıkıntıların arttığı 1950’li yılların sonuna doğru, kıtlık, karaborsa, enflasyondaki %20’li oranlardaki artış, o güne kadar bu denli bir enflasyon görmeyen, bilhassa maaşları sabit olan kesimlerin de tepkisine yol açar.¹⁶¹ 1958’e gelindiğinde ise enflasyon oranı %40’ı bulurken, özellikle bürokrasi ve askeri kesimin gerçek gelirlerinde keskin bir düşüşe neden olur. Hükümet de mevcut duruma yönelik eleştirilere karşı sert ve antidemokratik bir tavır sergileyince, CHP’nin otoriter tutumu karşısında DP’yi destekleyen kesimin de desteğini kaybeder.¹⁶² Sonuç olarak tüm bu olumsuz koşullarda üniversiteler, basın, sendikalar, gençlik, meslek dernekleri ve diğer demokratik kurumlarla da yaşanan anlaşmazlık sürecinin nihayetinde DP iktidarı 1960’ta bir askeri müdahale ile noktlanır.¹⁶³

1950 sonrasında kapitalizm ve özel sektörün hızla gelişmesi, Türkiye’de işçi sayısının da buna uyumlu olarak artışını getirir. İşçilerin sektörlere göre dağılımına bakıldığında, 1950–1957 yılları arasında sanayideki yıllık istihdam artışı 35 bin 600, hizmetler kesiminde ise 463 bin kişiyi bulduğu görülür. Aynı yıllar arasında tarım kesiminde istihdam edilenlerin sayısı da 786 bin kişi kadar artarken, bu rakamların

¹⁵⁸ Keyder, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, s.1070.

¹⁵⁹ Boratav, s.111.

¹⁶⁰ Gülalp, s. 35.

¹⁶¹ Tunçay, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, s.185-186.

¹⁶² Keyder, “Türkiye Demokrasininin Ekonomi Politikası”, s.58-59.

¹⁶³ Talas, s.136.

yanında tahminen gizli işsizlerin de yarım milyon kişi civarında artış gösterdiği düşünülmektedir. Yine, söz edilen dönemde, yılda 214 bin yeni iş yaratıldığı bilinmektedir. Ancak, aynı artışın 1957–1960 döneminde yaşanmadığı, yıllık istihdam artışlarının oldukça düştüğü görülmektedir.¹⁶⁴

1950 yılında tarım kaynaklı işçilerin yaklaşık %70'inin geçici(mevsimlik) işçi, sürekli işçilerin ise %30 oranında olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ 1950 ve 1963 sayımlarından yola çıkıldığında tarım kesiminde ücretlilerin sayısının geçici ve sürekli işçilerle birlikte 1 milyon civarında olduğu görülür.¹⁶⁶ Tarım ve sanayi kesimi arasında ücretler açısından bir karşılaştırmaya gidildiğinde ise tarım kesimindeki ücret ortalamalarının sanayi kesiminin %68.56'sı düzeyinde seyrettiği görülmektedir.¹⁶⁷

Dönem itibariyle, özel olarak tarım kesimindeki işçilerin hukuksal koşullarına yakından bakıldığında ise, 1936 tarihli 3008 sayılı İş Kanunu'nun kapsamı dışında bırakılan tarım işçilerinin, her türlü sosyal hak ve hukuki korumanın dışında kaldıkları göze çarpmaktadır. İşgücünün dağınıklığı, tarım kesiminde işgücünün çok farklı statülerde bulunması, ücretlilerin oranının çok yüksek olmaması, işgücüne dâhil olanların işçi, ortakçı, yarıcı gibi değişik biçimlerde çalışıyor olması ve bunların iç içe geçmiş olması, işgücünün coğrafi açıdan dağınıklığı gibi nedenler, işgücüne dâhil olan işçilerin net bir şekilde tespit edilmesini güçleştirici etkenler olarak ortaya çıkarken; aynı zamanda yasa kapsamına giren işçileri ve bunların denetimini de güçleştirici unsurlar olarak belirlemektedir. İş Kanunu kapsamına dâhil olmayan tarım işçileri, beraberinde her çeşit sosyal korumadan da mahrum kalırlar.¹⁶⁸ Hukuksal düzenlemelerin dışında kalan tarımda işçi-işveren ilişkileri ise, bu durumda bölgelere göre değişiklik arz eden, çoğu zaman uyulmayan yerel örf, adet ve geleneklere göre düzenlenir.¹⁶⁹

İş Kanunu kapsamı dışında kalan kesimler için Basın İş Kanunu ve Deniz İş Kanunu çıkartılırken, tarım kesiminin, bilhassa geçici tarım işçilerinin çalışma koşulları diğerlerinden çok daha kötü olmasına rağmen, değinildiği üzere kanun kapsamı dışında

¹⁶⁴ Gülten Kutsal, "İşgücü ve İstihdam", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.128

¹⁶⁴ Tokol, s.158.

¹⁶⁵ Ahmet Makal, "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Sayı.3 (Temmuz-Eylül 2001), s.118.

¹⁶⁶ Makal, "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", s.122.

¹⁶⁷ Makal, "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", s.125.

¹⁶⁸ Makal, "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", s.127.

¹⁶⁹ Makal, "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler", s.128.

kalanlar için herhangi bir düzenleme yapılmaz.¹⁷⁰ İş Kanunu kapsamı dışında kalan tarım işçilerinin sosyal güvenlik kapsamına alınması ise ancak 1977 yılında sosyal sigorta kapsamına alınmaları ile mümkün olur.¹⁷¹

Demokrat Parti iktidara gelirken programda işçilere yönelik önemli ilkelere yer verirken, CHP karşısında propagandasında da işçilere yönelik vaatleri ön plana çıkarır.¹⁷² Savaş döneminde söz konusu olan yüksek enflasyon, kıtlık ve dönem itibariyle uygulanan zorunlu çalışma gibi uygulamalar nedeniyle bozulan yaşam ve çalışma koşullarından en çok işçi kesimi etkilenir; bilhassa Zonguldak kömür madenlerinde uygulanan zorunlu çalıştırma uygulaması, uygulandığı ili aşan düzeyde bir huzursuzluk yaratır. Dolayısıyla “daha adil bir toplum” söylemiyle ortaya çıkan Demokrat Parti’nin bu anlamda çalışan kesimlere ve bu koşullarda yaşamış kesimlere daha cazip geldiğini söylemek mümkündür.¹⁷³ Parti programının 5. maddesinde “İnsanlık onurunun korunması için, çalışmak isteyen her işsiz yurttaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi durumlarda yurttaşların yardım görmelerini, demokrat bir toplumun başlıca amaçlarından sayarız” denilmektedir. Bunun yanı sıra programın 7. maddesinde örgütlenme ile ilgili olarak da şu açıklamaya yer verilir:

“Genel yaşamda her bakımdan dengeli ve uyumlu bir gelişmenin sağlanması için, yalnız siyasal partiler kurulmasını, yani yalnız siyasal alanda örgütlenmiş olmayı yeterli görmüyoruz, ulusumuzun ekonomik ve toplumsal alanlarda da hızla örgütlenmesi ve daha bilinçlenmesi bir birliğin oluşması için işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve öğretmenlerin, yükseköğretim öğrencilerinin mesleksi, toplumsal ve ekonomisi amaçlarla dernekler, kooperatifler ve sendikalar kurmalarını gerekli buluyoruz.”¹⁷⁴

Böylece toplumun geniş bir kesimine örgütlenme hakkı tanınacağı ve bunun gerekli olduğuna dair bir tutum sergilenmiş olur. Aynı zamanda işçi sendikalarına yönelik de grev hakkının tanınması gerektiği yönünde bir tutum sergilenir; ancak tanınacağına ilişkin kesin bir açıklama bulunmamakta, grev hakkının tanınması gerektiği salt düşünce bazında belirtilmektedir. Bununla ilintili olarak da Demokrat Parti’nin on yıllık iktidarı süresince grev hakkının tanınması söz konusu olmaz, 1947

¹⁷⁰ Makal, “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler” s. 128.

¹⁷¹ Makal, “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler” s.129.

¹⁷² Baydar, “İşçi Örgütlenmesi”, s.115.

¹⁷³ Demokrat Parti programının II. bölümünde yer alan, “Sosyal adalet ve insansal dayanışma ilkelerinin doğal sonuçları olan sosyal sigortalar ve işçinin ve ailesinin özdeksi ve tinsel güvencini sağlayacak bütün ekonomik ve teknik önlemlerin alınmasına taraftarız...”, “Geliri az olan yurttaşların besin, giyim ve yerleşim koşullarını iyileştirmek için köklü önlemler almaya çalışacağız.”, “İşçiler için ücretli tatiller ve izinler sağlanması olanakları aranılacaktır.” vb. maddelerden yola çıkarak, bu çeşit söylemlerin işçilerin parti hakkında olumlu beklentiler içerisine girmelerine zemin hazırlamış ve işçiler için partinin çekiciliğini arttırmış olabileceğini söylemek mümkün görünmektedir. Talas, s.134.

¹⁷⁴ Talas, s.132-133.

Sendikalar Yasası ve 1936 tarihli İş Yasası'nda grev hakkının yasaklanmasına dair hükümler aynen devam ettirilir. Grev hakkı tanınmazken, sendika hakkı ve özgürlüğü konusunda da bir gelişme kaydedilmez; sendikalar üzerindeki baskıda da artış görülür.¹⁷⁵ Bunların yanı sıra Milli Korunma Kanunu da DP döneminde yeniden uygulamaya konulur. Dolayısıyla, tüm bu değinilen uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda, denilebilir ki Demokrat Parti döneminde tarım kesimi ve özellikle küçük köylülük desteklenirken bu esnada işçi sınıfı ihmal edilir; daha önceden de vaat edilen grev ve toplu sözleşme hakları kendilerine verilmez.¹⁷⁶

Bu dönemde sendikalarla ilintili olarak meydana gelen bir başka gelişme ise 1952 yılında ICFTU'nun desteğiyle Türkiye'nin ilk işçi konfederasyonu, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kurulmuş olmasıdır.¹⁷⁷ 1951 yılı itibariyle Türkiye'ye gelen birçok ABD'li sendika uzmanı tarafından Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na katılacak yurt çapında örgütlenen bir konfederasyonun kurulması yönünde önerilerde bulunmuş olması ve ardından yine ABD'li sendikacılar tarafından verilen sendikacılık eğitimleri, seçilen sendikacılara ABD'de verilen eğitimler, siyasal konulardan uzak duran, faaliyetlerini ekonomik haklarla sınırlayan "Amerikan tipi" sendikacılık anlayışını Türkiye'de de yerleştirmeye yönelik uygulamalardır. Türk-İş'in ortaya çıkışının temelinde de bu anlayışla kurulan sendikalar yer alır. Türk-İş'in çalışmalarında da ABD, ICFTU ve OECD'den yüksek miktarlarda maddi yardım alınır.¹⁷⁸

Sonuç olarak, DP döneminde çalışma ilişkilerine dair getirilen düzenlemeler hakkında genel bir değerlendirmeye gidildiğinde, çalışanlar açısından bireysel iş ilişkileri anlamında olumlu kazanımların söz konusu olduğu ve fakat aynı gelişme ve kazanımların toplu iş ilişkileri anlamında gerçekleşmediği,¹⁷⁹ DP'nin bu noktada seçim öncesi kitlelere verdiği bir takım sözleri de yerine getirmede olduğunu söylemek mümkündür.

1945-1960 yıllarında Dünya ölçeğindeki dengelerde meydana gelen değişimlerin de etkisiyle, Türkiye'de ne tür iktisat politikaları uygulandığı ve beraberinde çalışma yaşamına getirilen düzenlemelere dair genel bir çerçeve çizmeye

¹⁷⁵ Talas, s.134.

¹⁷⁶ İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, s.2083-2084.

¹⁷⁷ Işıklı, s. 335.

¹⁷⁸ Mehmet Şehmus Güzel, "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul: İletişim Yayınları, s.1856.

¹⁷⁹ Ahmet Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s.529.

çalıştık. “Üzerinde yürünen patikanın gücü, uçaktan seyredileninkinden farklıdır”;¹⁸⁰ benzer şekilde patika, üzerinde yürüyen ve uçaktan seyredenler açısından da farklı algılanır. Bu bölümde dönemin tarihsel koşulları, iktisadi ve siyasi uygulamalarla birlikte toplumsal yapısına dair verdiğimiz genel bilgilerin ardından, üzerinde yürüyenlerin söz konusu patikada ne gibi deneyimlerle karşılaştıklarını sonraki bölümlerde edebi metinler üzerinden irdelemeye devam edeceğiz.

¹⁸⁰ Walter Benjamin, “Tek Yönlü Yol”, **Son Bakışta Aşk**, Nurdan Gürbilek (sunuş ve yay. hzl.), 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s.54.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA YAŞAMINA EDEBİYATIN PENCERESİNDEN BAKMAK

Bu bölümde, çalışmamız açısından edebi metinlerin ne gibi özgünlüklere sahip olduğu; bilimsel bir araştırma esnasında veri kaynağı olarak edebi alıntılara ve özellikle romanlara başvurulduğunda, araştırmacıya sınırlılık ve olanakları ile ne gibi açılımlar sağlayabileceğini Türk edebiyatından örneklere de yer vererek değerlendireceğiz. Bu anlamda, edebiyat içerisinde gerçekçilik anlayışının araştırma konumuza da kaynak teşkil etmesi itibarıyla, toplumsal olanı anlama çabasında mevcut bilimsel anlatılarda yer bulamayan hangi boşlukları doldurmamıza yardımcı olduğu; diğer edebi akımlardan ne açılardan ayrıştığı ve neden özellikle gerçekçi bir yazarın romanlarına başvurulduğu gibi soruları da açıklığa kavuşturmuş olacağız. Son olarak, Orhan Kemal romanlarının çalışmamız açısından tercih edilişi ve konumuz açısından, edebiyatın penceresinden bize nasıl bir görüş açısı sağladığını, yazarın biyografisi ve gerçekçilik anlayışı üzerinden ortaya koyacağız.

I. İnsana Dair Alternatif Bir Bilgi Alanı Olarak Edebiyat

Walter Benjamin *Tarih Kavramı Üzerine*'de, farklı kesim ve sınıflar tarafından, tarihin farklı şekilde algılandığından bahseder; tarih, tarihçiler için bir miras olarak görülürken, ezilmiş ve mağluplar açısından ise bir “talan alanı” ve “yıkıntılar yığını”dır. Bir öykü diğer bütün öyküleri tüketerek ve unutturarak kendini var eder ve tek kılar.¹⁸¹ Bu anlamda biz de, tükenen öyküler üzerinden kendini var eden tek öyküleri dinlemiş oluruz böylece.

Edebiyat, tam da bu noktada merkezi/resmi anlatılar karşısında -her daim olmasa da- zaman zaman kıyıda kalmış yaşantıları dile getirmesi, dile gel(e)meyenler için bir tür sesini duyurma alanı açabilme imkânı yaratması nedeniyle özel bir yerde durur. Özellikle romanda, birleştiren tek bir dilin mutlak egemenliğini yadsıyan Galileci bir dil anlayışı, yani kendi dilini ideolojik dünyanın tek konuşma dili, tek anlam

¹⁸¹ Walter Benjamin, “Sunuş”, *Son Bakışta Aşk*, Nurdan Gürbilek (sunuş ve yay. hzl.), 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s.34.

merkezli olarak görmeyen bir anlayışın dile gelmesi söz konusudur¹⁸² ki belki de bu, romanın en mühim yanlarından birisidir:

“Romanın bir tür olarak taşıdığı en belirgin özellik, merkezileşmek isteyen sese başkaldırmak isteyen sesleri devreye sokmasındandır. Romanda hem çeşitli karakterlerin, hem de romancının kendi sesi vardır. Karakterlerin dili her zaman diyalogiktir; okur her zaman başka bir roman kişinin sesiyle karşılaşır... roman hem genel olanı, hem de özel olanı verir.”¹⁸³

Dolayısıyla edebiyat, alışkanlıklarla hayatın içinde ilk bakışta görülemeyen/gösterilmeyen* sorunu/kişileri hayatın akışı içerisinde görünür kılandır. Bu anlamda, bahsedilen görünürlüğü sağlayabilmesi açısından, bilhassa bu çalışma için de aydınlatıcı bir araç, bir tür alternatif bilgi alanı olarak görülmüştür. Engels’in, Balzac’ın yazdıkları üzerine: “...bunlardan, hem de ekonomik ayrıntılarla, bu çağın meslektan tarihçileri, iktisatçıları, istatistikçilerinin hepsinden öğrendiklerimden daha çok şey öğrendim”¹⁸⁴ şeklinde yaptığı değerlendirme de tüm bu bahsedilenler kapsamında değerli bir (belki de) itiraf olarak nitelendirilebilir. Neticede, Nermi Uygur da aynı noktaya gönderme yapar ve “tektek bilimlerdir bilginin yeri, edebiyat değil” diyenlere karşı edebiyatın kişisel-duygusal-değersel güçlerle yüklü bir dil ortamı bulunduğunu söylemekle birlikte; bu dil dokusunun da kendi içerisinde bilgiyi barındırabileceğini ekler. Bu noktada Homeros’un Odyseia’sını örnek verir; kuşaklar boyunca psikolojiden, coğrafyaya, denizbilimden sosyolojiye kadar birçok alanda bilgi barındırdığını da ekler.¹⁸⁵

“Birbakıma bilgilerle, hem de bilimsel bile demeye sakınca görülmeyen bilgilerle dolup taşar en gözde edebiyat yapıtları. Kaynağı doğrudan doğruya bilimdedir bu bilgilerin. Kopernik’e, Darwin’e, Galilei’ye, Marx’a, Freud’a, Einstein’a yaslanmıştır edebiyatın dorukları... Newton’un fiziği ile hesaplaşmasaydı öylesine eksik kalacaktı ki Goethe... Brecht, Eliot, Silone, Malraux, Hemingway – sosyolojiyle, ekonomiyle, tarihle yüklü yapıtların yazarı değil mi bütün bu yazarlar?”¹⁸⁶

Edebiyat eserinin birincil derecedeki özgüllüğü ise “insan açısından” yazılmış olmasındadır; bu bağlamda da insana dair her şey edebiyatın da konusunu oluşturur.

¹⁸² M. M. Bakhtin, **The Dialogic İmagination**, Caryl Emerson ve M. Holquist (çev.), Austin: Texas University Press, 1987, s.366 Aktaran: Nazan Aksoy, “Günümüzde Baktin’i Okumak”, **Birikim**, Sayı.54 (Ekim 1993), s.61.

¹⁸³ Aksoy, “Günümüzde Baktin’i Okumak”, s.61.

* Bir başka açıdan bakıldığında, anlatılmak istenilenin başka türlü dile getirilmesine izin verilmediği dönemlerde, edebiyat, nispeten yazarlar için daha özgür bir alan yaratmıştır zaman zaman. Adnan Özyalçiner’in, “madem politikadan söz etmek yasaktı, o zaman biz de edebiyat yoluyla düşüncelerimizi dile getirebilirdik. Yaşananları ve yaşadıklarımızı öykü, şiir, eleştiri, kitap tanıtımı, sanat kültür etkinlikleri ve sanatçılarla konuşmalarla kamuoyuna duyurabilirdik. Biz o zaman, 12 Mart muhtırasından sonra yaşananlara karşı çıkmak için bu yöntemi kullanmıştık.” şeklindeki sözleri bu noktaya işaret etmesi dolayısıyla anlamlıdır. A. Ömer Türkeş, “Romanda 12 Mart Suretleri ve ’68 Kuşağı”, **Birikim**, Sayı.132 (Nisan 2000), s.81.

¹⁸⁴ Georg Lukacs, “Kurtarıcı”, **Yeni Dergi**, Kundeyt Şurdum (çev.), Sayı.47, (Ağustos 1968), s.99.

¹⁸⁵ Nermi Uygur, **İnsan Açısından Edebiyat**, İstanbul: YKY, 1999, s.59–60.

¹⁸⁶ Uygur, s.65.

Tam da bu sebeple “konuca sınırlanamaz edebiyat; yazısına sokamayacağı hiçbir şey yok(tur) edebiyatçının”.¹⁸⁷ Adorno’nun da değindiği üzere “ne denli gizemsel aktarımlarla ortaya çıkmış olursa olsun, sanatsal yaratımın tek bir materyal içeriği, tek bir biçimsel kategorisi yoktur ki, kendini özgür kılmak için çabaladığı, çırpındığı ampirik realitenin *içinde* oluşmamış olsun”.¹⁸⁸ Dolayısıyla yazar da, roman(kahramanları) da hayatın içinde(n)dir, toplumsal yapıyla ilintilidir: “Roman dünyası kahramanı, izole bir gezegen gibi varlığı sadece düşüncemizde idame ettirmez; aynı zamanda bir yıldızlar kümesine bağlanılmaktadır ve işte böyle bir küme ile birlikte içimizde bütün hayatlarıyla hayatiyet kazanır.”¹⁸⁹

Edebiyatçı, ele aldığı konuları/hayatı öznel bir açıdan, insanın kendisiyle, başkaları ya da evrenle ilişkilerini, halka indirip götüren anlatıcılığı yoluyla, bilimlerin ele almadığı bir yönden anlatmış olur böylece.¹⁹⁰ Edebiyatta yer alan, hayata dair sınırlanamaz konular içerisinde, bu çalışmanın odak noktasını oluşturacak olan ise romanlardır. Bu aşamada Türk edebiyatı içerisinde çalışma yaşamı ve işçi sınıfının romanlarda ne şekilde temsil edildiğine dair kısa bir özet sunmaya çalışacağız.

II. Türkiye’de Çalışma Yaşamının Romanlardaki Temsiliyetlerinden Örnekler

Çalışma yaşamı ve işçi sınıfı, dünya edebiyatında romanlar içerisinde çeşitli dönemlerde, farklı şekillerde de olsa yerini almıştır: John Steinback’ın 1929 buhranı sonrası topraklarını bırakarak göç etmek zorunda kalan ve işçileşen çiftçileri anlatan *Gazap Üzümleri*, tarım işçilerini anlatan *Bitmeyen Kavga*, Gladkov’un *Fabrika(Çimento)* romanı ve Zola’nın maden işçilerine odaklanan *Germinal*’i bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Türkiye edebiyat tarihine bakıldığında ise romanlarda işçilere yeterince yer verilmediği bilinen bir gerçektir. Fethi Naci bunun sebebinin toplum yapısıyla ilişkilendirir:

“... Bir tarım ülkesi oluşumuz,... sanayileşmede çok geç kalışımız, bunun sonucu olarak da işçi sınıfının ve sorunlarının ortaya geç çıkışı ya da ülke koşullarına göre sayıca az da olsa işçi sınıfının ve sorunlarının ortaya çıktığı zamanlarda... yazarlarımızın bu sınıfı ve sorunlarını görececek

¹⁸⁷ Uygur, s.13–14.

¹⁸⁸ Ahmet Oktay, *Sanat ve Siyaset*, Yön Yayınları, s.19.

¹⁸⁹ R. Bourneur ve R. Quillet, *Roman Dünyası ve İncelemesi*, Hüseyin Gümüş (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989 Aktaran: Mehmet Narlı, *Orhan Kemal’in Romanları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s.269.

¹⁹⁰ Uygur, s.66.

<<toplumsal ve tarihsel göz>>den yoksun oluşları... romancılarımızın işçi sorunlarını işleyememelerinin nesnel nedenleri olarak sıralanabilir.”¹⁹¹

Muhakkak ki işçileri ve çalışma yaşamını eserlerine dert edinen yazarlar olmakla birlikte, ele aldıkları konuya değişimlerinin farklı biçimlerde olduğu görülür. Çalışma yaşamını ve işçileri kendi deneyim ve gözlemlerinden yola çıkarak yazan yazarlar olduğu gibi, yıllar sonra, yazacakları olay ve konuya dair belge, arşiv, vb. kaynaklardan yararlanarak romanlarını oluşturanlar da mevcuttur. Bu farklı biçimlerde ele alışlar, kimi zaman mevcut olanın okuyucuya gerçekçi biçimde yansımaları sağlarken, kimi zaman da mevcut olanın, mevcut olamayacak denli idealize edilerek sunulmasına yol açar. Bu anlamda Naci de, örneğin Sevgi Soysal, Adalet Ağaoğlu, Pınar Kür gibi romancıları, işçileri özellikle idealize edici bir biçimde ve kusursuzlarmışçasına yansımaları nedeniyle eleştirir.¹⁹²

İlk defa Mehmet Yesari, 1927 tarihinde basılan *Çulluk* isimli romanında işçi ve fabrikalardan bahsederken; sendikal harekete ilk yer veren ise *Sarı İt* romanıyla Reşat Enis'tir ve eserinde 60'lı yılların işçi hareketlerine de değinir.¹⁹³ Çalışma yaşamı ve işçi sınıfının romanlarda ne zaman ve kimler tarafından temsil edildiği bir yana, işçi sınıfı ve çalışma yaşamının ne şekilde ele alındığı da özellikle romanı bilimsel bir çalışmada kullanacak olan araştırmacı açısından oldukça önemlidir. Bu anlamda, Türkiye edebiyat tarihinde işçi sınıfının ne şekilde temsil edildiğine dair birkaç roman üzerinden kısa bir hatırlatmaya gidecek olursak, araştırmacı açısından önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Enis'in 1938'de yayımlanan *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın* romanı maden ve sanayi işçileri üzerinedir ve Türkiye edebiyat tarihi içerisinde maden işçilerinin yaşam ve sorunlarını konu edinmesi bakımından bir ilktir.¹⁹⁴ Örneğin, Enis'in romanına bakıldığında, “okumuş tornacı”nın “marksist” yorumları yapıldığı görülür.¹⁹⁵ Türkiye işçi sınıfından bahseden bir başka roman olan 1976 tarihli *Gözbağı* romanında Erol Toy ise, kendisi okuyarak edindiği bilgileri romandaki karakterin ağzından özetler; bu şekilde de romandaki karaktere bilinç verdiğini sanır diyerek eleştirir Naci bu romanı da.¹⁹⁶ Oysa Engels'in Margaret Harkness'e yazdığı gibi, “Yazarın görüşleri ne kadar gizli kalırsa eser için o kadar iyi olur” ve Minna Kaustsky'e de söz ettiği üzere, “Yönsem, özellikle

¹⁹¹ Fethi Naci, **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, 2. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1990, s.332.

¹⁹² Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, s.335.

¹⁹³ A. Ömer Türkeş, “Sarı İt”, <http://www.pandora.com.tr/turkce/elestiri.asp?yid=135> (25 Mart 2008)

¹⁹⁴ Ömer Türkeş, “Romanın ‘Zenginleşen’ Dünyası”, **Toplum ve Bilim**, Sayı.89, (Yaz 2001), s.142.

¹⁹⁵ Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, s.338.

¹⁹⁶ Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, s.349.

konudan ve eylemden kendi kendine doğmalıdır, yazar da ortaya atılıp okura, gösterdiği toplumsal çatışmaların gelecekteki tarihi çözümlerini anlatmak zorunluluğunu duymamalıdır”.¹⁹⁷ Dolayısıyla bilinçlendirme edimi her ne kadar görüldüğü üzere olumlanmasa da, kısaca değinildiği gibi, yazarlar zaman zaman işçi karakterleri bu şekilde oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu noktada Marks’ın “yazar işini hiçbir zaman araç olarak görmez. Eserleri, kendi içlerinde amaçlılar” şeklinde ifade ettiği ve “ipekböceği niçin ipek üretirse Milton da *Kaybolmuş Cennet*’i aynı nedenle üretmiştir”¹⁹⁸ derken örneklediği de budur aslında. Böylesi bir yazıma Lukacs da ılımlı yaklaşmaz ve “Yarattığı tiplerin evrimini kendi isteğine göre yöneten bir yazar hakiki bir gerçekçi değildir, gerçekten iyi bir yazar bile değildir”¹⁹⁹ diyerek tepkisini dile getirir. Tüm bu sebeplerle, bilimsel nitelikli bir çalışmada bu tip romanları ele alırken araştırmacının muhakkak ki dikkatli davranması gerekir; zira yazarın bu vb. idealize edici, karakterleri oluştururken doğrudan politik tutumundan yola çıkması gibi durumlarda araştırmacının yanlış yönlendirme ihtimali oldukça yüksektir.

Mehmet Seyda’nın eseri *Yanartaş* da, Zonguldak maden işçilerine dair yazılmış bir başka romandır; ancak, o denli bilgi ve belgeyle yoğrulmuştur ki işçiler ve çalışma koşulları bu belge yığının aralıklarında zor görünür hale gelir. Tam da bu nedenle, yani sadece “sayfalar dolusu bilgi ve belge aktardığı” gibi nedenlerle roman olarak görülmez ve eleştirilir Seyda’nın eseri de.²⁰⁰ Neticede, hatırlanmalıdır ki “Yazınsal metinler bir tarihsellik *yansıtırsalar* bile kesinlikle *tarih değillerdir*”.²⁰¹ Tarihsel bilgi ve belgelerin bu denli ön planda yer alması da ayrıca, araştırmacının zaten normal şartlarda başka yollarla erişebileceği bilgiyi tekrarlaması anlamına gelir; oysaki araştırmacının romana yönelmesi, bilakis bu belgelerde bulunamayacak ve belki de yalnızca edebiyatta bulabilecekleri içindir daha çok:

“... bugün tarih kitaplarından okuduğumuz modernleşmenin insanlara ödettiği ağır bedellerinin belleklerimizde bir karşılığı yok, çünkü geçmiş hakkındaki ‘bilimsel’ bilgilerde geçmişin ruhunu, atmosferini, insanların acılarını hissetmemize yarayacak imgeler yer almıyor. Sayılar, istatistikler, köy ve köylülerin sayısı, tarım ürünlerinin fiyatları ve geçim standartları kaydedilmiş, insanların yeni yaşam tarzlarına duydukları tepkiler, çektikleri acılar, karşılaştıkları aşağılanmalar ve açlık sınırına dayanan yoksulluk, ‘bilimin’ nesnesi olmamıştır. İşte bu yüzden, geçmişin imgesini

¹⁹⁷ Oktay, s.16.

¹⁹⁸ Oktay, s.16.

¹⁹⁹ Oktay, s.86.

²⁰⁰ Naci, *100 Soruda Roman ve Toplumsal Değişme*, s.339-343.

²⁰¹ Oktay, s.83.

yeniden canlandırmak için, sanata, edebiyata –en çok da romana- başurmak neredeyse bir zorunluluktur...”²⁰²

Romanda söz edilen dönemleri, yıllar sonra, bahsedilen dönemin çalışma yaşamı ve işçi sınıfını, bir tür bugünden geriye doğru bakarak ele alan yazarlar da mevcuttur. Ancak bu noktada İngiliz tarihçi Carr’ın “tarihin olguları bize hiçbir zaman arı olarak gelmezler, çünkü arı biçimde var olmazlar: her zaman kayıt tutanın *zihninden* kırılarak yansılar”²⁰³ şeklindeki sözlerini de hatırlayarak belirtmek gerekir ki mevcut kayıtlar tutulurken hâlihazırda tutanın zihninden kırılarak yansıyan tarih, bu durumda romancının kalemiyle ikinci bir kırılma yaşayacaktır. Daha da önemlisi, bu yöntem geçmişe bakarken bugünün zihniyeti/düşüncesiyle okuyabilme, dolayısıyla da yaşananları eksik ya da yanlış algılayabilme, veyahut yaşanıldığından farklı yansıtabilme ihtimalîni, oldukça yüksek derecede içerisinde barındırır.* Kısacası, “günün bilgisinin geçmişe sindirilip içselleştirilmesinin, roman kişilerinin daha yazma süreci başlamadan tamamlanmış olmasının kuramsal ve yazınsal sakıncalar”²⁰⁴ doğurabileceği göz ardı edilmemelidir.

İşçi sınıfından gelen, yani kendisi de sözünü ettiği çalışma yaşamını birebir deneyimleyen yazarlarımız da bulunmaktadır. Bunların içerisinde Orhan Kemal, akla ilk gelen isimlerdendir. Daha sonra, seçilen romanları ve bunları ne şekilde ele aldığı üzerine detaylı açıklama yapılacağından, bu kısımda kısaca değinmek açısından şunları söylemek mümkündür ki, Kemal’in kendisinin de içlerinde bulunduğu ve iyi tanıdığı insanları, bilhassa gerçekçi bir bakış açısıyla anlatma yoluna gitmesi, araştırmacı açısından da eserlerin değerini arttırmaktadır. Orhan Kemal, daha önce değinilen yazarlar gibi ne yaşamadığı bir dönem hakkında bilgiler toplayarak sonradan anlatma yoluna gider, ne de karakterleri kendi istediklerini söyletme/gösterme maksadıyla kullanır. Kısacası, yazarın romanlarında yaşadığı, gördüğü yerler ve oralarda gözlemediği insanlar mevcuttur. Anlattığı işçi ve köylüler de dönemlerine ve karakterlerine uygun bir şekilde, kendine has üslûp ve şivelerle konuşurlar. Yazar,

²⁰² A. Ömer Türkeş, “Taşra İktidarı”, **Toplum ve Bilim**, Sayı.88, (Bahar 2001), s.223-224.

²⁰³ Oktay, *Sanat ve Siyaset*, s.84.

* Orhan Kemal, sonraki bölümde detaylıca ele alınacak olan ve ilk baskısını 1954’te yapan *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanının 1960 sonrasındaki ikinci baskısında bir takım değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler, dönemin görece özgür ortamıyla ilişkili olabilme ihtimalini barındırmakla birlikte; aynı zamanda yapılan değişikliklerin, zihniyet yapısındaki değişimle de ilintili olabileceği düşünülmelidir. Dolayısıyla Orhan Kemal de, bir anlamda romanı geriye doğru bakarak yeniden yazmış, bu durumda da bazı noktaların altını daha kalın çizgilerle çizmiştir denilebilir. Kısacası, bahsi geçen dönemi yeniden yazarken, yaşadığı günün bilgisini/zihniyetini de romana eklemiştir; döneme dair yeniden bir okuma yapmıştır Kemal. Yazar, söz konusu değişiklikler sebebiyle Fethi Naci tarafından da ayrıca eleştirilmiştir. Bu durum akla, Umberto Eco’nun “Yazar yazdıktan sonra ölmelidir. Metnin gidişini bozmamak için” şeklindeki sözlerini getirmektedir. Umberto Eco, **Gülün Adı**, Ş. Karadeniz (çev.), 5. Basım, İstanbul: Can Yayınları, s. 571 Aktaran: Oktay, s.91.

²⁰⁴ Oktay, s.84.

dönemdaşı olan birçok yazardan farklı olarak, yalnızca köy ve köylülere değil, köyden kente göç eden işçilere ve dolayısıyla kente de eserlerinde yer verir. Kendisi de işçi olan bir yazar olarak, romanlarında işçiler ve çalışma yaşamına yer veren bir yazar olması ayrıca önemlidir. Bir ayağı köyde bir ayağı şehirde olanların yanında, tam da sanayileşme ve beraberinde değişen/dönüşen çalışma yaşamı ile doğrudan, şehirde geçim derdine düşmüş işçilerin kaygılarını, yaşam mücadelelerini de anlatır eserlerinde. Dolayısıyla anlattıklarını yaşaması ve bunları anlatış biçimi açısından, bu alanda araştırma yapacaklar için zengin bir külliyyat sunmaktadır Orhan Kemal'in eserleri.

Genel olarak Türkiye edebiyat tarihi ve egemen çizgiler üzerinden basit bir dönemlendirme ile sözünü ettiğimiz konuların bu dönemlerde ne derece etkin olduğuna değinmek gerekirse: Türkiye özelinde bakıldığında, 1950'lere değin romanın sorunsalını büyük oranda Batılılaşma hareketinin belirlediği görülür. Tanınan yazarların büyük çoğunluğu da Batılılaşma sorunu üzerinde durur ve Batılılaşma mevzusu dönemin eserlerinde edebiyatın işlevini, kuruluşunu ve tiplerini de belirler.²⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden, Cumhuriyet'in ilk dönemlerine değin işçiler ve çalışma yaşamına değinen pek fazla eser mevcut değildir. Bunda, başka etmenler de söz konusu olmakla birlikte, ücretli çalışma ilişkisinin henüz önemli bir varlık kazanmamış olmasının neden olduğu söylenebilir.²⁰⁶ Bunun yanı sıra 1950 öncesinde yazarlar toplumsal ilişkilere resmi ideolojiden içinden bakmakta, Berna Moran'a göre üretim ilişkilerini önemsememekte ya da ayırımına varamamaktadırlar.²⁰⁷ Yine de düzenle uzlaşmayan, egemen ideolojiyi eleştiren yazarların da muhakkak ki var olduğunu belirtmek gerekir. 1940-1950 arasındaki dönemde tarım kesimindeki insanların sorunları ön plandadır; köy ve köylülük gerçeğiyle birlikte tarım işçisinin sorunlarına da yer verilir. 1940'lı yıllar aynı zamanda edebiyatın toplumsallaşma sürecinin de hızlandığı yıllardır.²⁰⁸ Moran, 1950 sonrası "İkinci Dönem" olarak adlandırdığı süreçte, romanlarda toplumsal yapıdan kaynaklanan haksız düzen sorunlarının belirgin olduğunu ve Anadolu köy ve kasabalarındaki insanları ve yaşamlarının konu edinildiğini söyler. Yani 1950 öncesi romanda ağır basan Batılılaşma, yerini "sınıfsal içeriği olan toplumsal

²⁰⁵ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.24.

²⁰⁶ Ahmet Makal, "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat' ", Türk Sosyal Bilimler Derneği, *10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde Sunulan Tebliğ*, 28 Kasım 2007, Ankara.

²⁰⁷ Berna Moran, **Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 2**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.14.

²⁰⁸ Feridun Andaç, "Romanda ve Öyküde Yeni Açılımlar(1940-1950)", **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı Sempozyumu**, Hüseyin Atabaş, Aydın Şimşek, Devrim Dirlikyapan (hzl.), 20-21-22 Kasım 1998, Ankara: Edebiyatçılar Derneği, 1998, s.186.

bir sorunsala” dönüştürür.²⁰⁹ Egemen ideolojiyi sorgulayan romanların ağırlıklı olarak yazılmaya başladığı bu yıllarda, yazarlar kırsal kesimdeki yaşantılara ve “ezilen insanlara” odaklanır daha çok. Moran’a göre bunun sebebi;

“Kentlerde kapitalist sınıfla işçi sınıfı henüz, bir sanayi toplumunda olduğu denli tam anlamıyla oluşmadıkları için, haksız düzenin en açık olarak görüldüğü yer kırsal kesimdi ve bu kesimin gerçeklerini dile getiren yapıtlar dönemi temsil eden romanlar olarak birbirini izledi.”²¹⁰

Her ne kadar işçi sayısı giderek artsa ve bununla birlikte çeşitli değişimler meydana gelse dahi, Makal’ın da işaret ettiği üzere, bu dönemde bahsi geçen bir “köy edebiyatı”nın ciddi ağırlığından söz edebiliyor iken; ne bu dönem ne de daha sonrası için Türkiye’de bir “işçi edebiyatı”ndan söz etmek mümkün değildir.²¹¹

1940-1960 döneminin 40’lı yıllarında, yazarların bakışı daha çok “yurdunu tanıma/anlama/anlatma” üzerine iken, 50’lerle birlikte “yorum/eleştiri/önergeler” de yazına dâhil edilir. Bakış açılarını özetlemeye gider isek, 1940’lı yıllar toplumcu gerçekçilik, 1950’ler ise eleştirel ve yeni gerçekçilik akımlarının roman ve öyküde etkin olduğu yıllardır diyebiliriz.²¹²

1960-1980 arasındaki edebiyat yazınına bakıldığında, Ömer Türkeş, iş/fabrika hayatının kendisinin ve insanların yaptıkları işlerle aralarındaki ilişkilerin yeterince ortaya dökülmediğine değinir.²¹³ Yine de, işçi sayısının artışı, fabrika ve gecekondu bölgelerinin belirginleşmesi ile birlikte özellikle 12 Mart romanlarını yazan yazarların, romanlarında da bu konular daha belirgin şekilde ele alınır.²¹⁴ Toplumsal kaygılardan yola çıkılarak yazılan bu romanlar, çoğunlukla gerçekçi olmakla birlikte, Türkeş’in işaret ettiği üzere, “çoğu kez politik bakış ile gerçek yer değiştirir... son aşamada hep politik belirleyicilikle kesişiriz”. Yazarlar gecekondu hayatı, kültürel öğeler ve aile ilişkilerinden çok, insanları o şekilde yaşamaya iten sistemin meşruluğunu sorgulamaya yönelirler.²¹⁵ Bu durum da bizi, romanın yazar tarafından bir araç olarak kullanması bahsi ve yukarıda Marx ve Lukacs’ın işaret ettiği noktaları tekrarlamaya götürür. Bu şekilde, yazarın anlatacağı öyküden ziyade, yaymaya çalıştığı düşünceye yönelmesi ve gerçek hayat yerine, kabulündeki ilkelerden hareket etmesi durumuyla ilgili olarak

²⁰⁹ Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2*, s.7-8.

²¹⁰ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2*, s.14.

²¹¹ Makal, “*Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdişüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’*”.

²¹² Andaç, “*Romanda ve Öyküde Yeni Açılımlar (1940-1950)*”, s.190.

²¹³ Türkeş, “*Romanın ‘Zenginleşen’ Dünyası*”, s.147.

²¹⁴ Türkeş, “*Taşra İktidarı*”, s.222.

²¹⁵ Türkeş, “*Romanın ‘Zenginleşen’ Dünyası*”, s.147.

Friedrich Engels'in yorumu da benzer doğrultudadır: "Eğilim, apaçık anlatılmamalıdır, durumun hareketin kendisinden çıkmalıdır."²¹⁶

12 Eylül darbesi, beraberinde değişen birçok şeyle birlikte, yazarların toplumsal sorunlara eğilmesini de güçleştirir; "dış dünyayı, toplumu yansıtmak ve bunun için gerçekçi yöntemi kullanmak artık yazarları fazla" ilgilendirmemektedir.²¹⁷ 1980 sonrası ile değişen düşünsel yapı da –tıpkı daha önceki dönemlerde de olduğu gibi- romana yansiyacak; güçsüzler görünmez olurken güçlüler belirginleşecek, yerleşen tüketici zihniyet yapısı, üretilenden çok tüketilene vurgulayacaktır. Bizatihi 21. yüzyıl romanları, artık zenginler ve zenginlik imgeleriyle dolarken,* üreten tarafta bulunan ve fakat tüketimi gerçekleştiremeyen işçi sınıfı da görünmezler alanında yerini alacaktır. Kaldı ki görünmez olan bu kesimlerden zaman zaman bahsedilse de, söz konusu kesim romanlarda ancak birer öteki olarak yer alabilmekte, bu durumda okuyucu da onların bakışını değil, onlara nasıl bakıldığını görebilecektir ancak. Kuşkusuz böylesi bir durum, roman ve toplumsal olan/yaşanan gerçeklik arasında ilişki kurmayı amaçlayan araştırmacıların da işini güçleştirmektedir.

Bu durumda çalışma yaşamı, işçilerin çalışma yaşamıyla/işleriyle olan ilişkileri konusunda günümüz romanında neler anlatılıyor sorusunun cevabını da net bir şekilde veriyor Türkeş:

"...Hikâyelerden romanlara, bugün edebi metinlerde boy gösteren neredeyse bütün kişi ve karakterler, engellenmiş, bastırılmış, çevresindeki toplumdan bunalmış bireyler halinde resmediliyor. Üstelik bir işleri olduğu hafif bir sesle kulağımıza mırıldansa da, anlatı süresince mesai saatlerine, iş hayatının onlar üzerindeki etkilerine, para ile olan ilişkilerine tanık olamıyoruz. Olaylardan çok –yeniden- düşünce ve değerler eksenine çekilen romanlarda, yoksul olmayan, ama daha iyi bir hayatı arzulayan küçük burjuva entelektüelin mutsuzluğu anlatılıyor."²¹⁸

Göründüğü üzere, işçi sınıfı olgusu bir yana, çalışma yaşamı ve çalışan insan kavramı, üretim ilişkileri artık silik bir hâl alır, önemsizleşir 21. yüzyıl romanlarında. Romanlarda daha çok yer verilen kesim olan orta sınıfın genellikle ne iş yaptığına değinilmez veyahut değinilse bile mesai saati, iş hayatının kendileri üzerindeki olumlu/olumsuz etkileri okuyucuya yansıtılmaz. Orta sınıfın dışında kalan diğer anlatılarda ise -kaynağının nereden geldiğini bilemesek de- kahramanlar zaten zengin ve

²¹⁶ Fethi Naci, **İnsan Tükenmez**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s.86.

²¹⁷ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3**, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.53.

* 1980 sonrası romanlardaki zenginlik vurgu ve görüntülerine eğilimdeki artışın nedenleri üzerine daha detaylı bir inceleme için bkz. Ömer Türkeş, "Romanın 'Zenginleşen' Dünyası", **Toplum ve Bilim**, Sayı.89, (Yaz 2001).

²¹⁸ Türkeş, "Romanın 'Zenginleşen' Dünyası", s.158.

bu servetlerini muhafaza etmek ya da arttırmak gibi bir kaygıları bulunmayan, dolayısıyla da çalışmak gibi bir kaygıları olmayan insanlardır.²¹⁹

Adnan Özyalçınır de 1980 sonrası işçi-edebiyat ilişkisi konusunda yukarıdaki tespitlerle benzer görüşler sunsa da, son tahlilde nispeten daha ümitli bir bakışı vardır:

“İşçi-edebiyat ilişkisi 1980’lere kadar sürdü. 80’le 80 sonrasında edebiyat içe kapandığı için toplumla da insanla da ilişkisi kesildiğinden işçilerle, emekçilerle ilgili öykülerin arkası gelmedi.

Bugün 80 sonrası içe kapalı, karamsar edebiyat görüşünün aşılması olduğu görülüyor. Toplum-insan ilişkisi yeniden gündemde.

... Yeter ki, işçi yaşamı, işçilik sorunları ele alınırken psikolojik derinlikleri insansal, toplumsal yönsemeleriyle anlatılsın. Konu ve temadan önce edebiyat sanat değerinin estetik yapının geldiği unutulmadan. Konusu, teması ne olursa olsun öyküyü öykü yapan kurgudur, diliyle anlatımıdır. İşte o zaman Paşabahçe Şişe ve Cam işçilerinin hem sorunsal, hem anlatımsal başarısına ulaşılabilir.”²²⁰

III. Çalışma Yaşamına İçeriden/Gerçekçi Bir Bakış: Orhan Kemal

Çalışma yaşamı ve edebiyat denildiğinde, kendisi de birçok farklı işte çalışmış olan Orhan Kemal, öncelikle akla gelen isimlerdendir. Asıl adı Mehmet Raşit Öğütçü olan Kemal, 1914 yılında romanlarının da birçoğunda arka planda bahsettiği Adana’da doğar. Bir dönem milletvekilliği yapan babası siyasi nedenlerle yurt dışına kaçmak zorunda kalınca, maddi yetersizlikler sebebiyle ilk kez çalışmaya başlar.

Birçok değişik işte çalışan Orhan Kemal’in ilk işi, basımevinde kâğıt kesme makinesinde kol çevirmekten mütevellittir. Daha sonra ise işçilikten Milli Mensucat Fabrikası’nda kâtipliğe geçer; ardından da imalât ambar memurluğu yapar. Hapisteyken tanıştığı Nazım Hikmet, bu esnada onu şiirden ziyade roman yazması konusunda yönlendirir. 1943 yılında tahliye oluşunun ardından tekrar Adana’ya döner, fakat iş bulamaz. Bu nedenle Karataş’a toprak taşıma işinde birkaç aylığına amele olarak çalışır. 1944’te Devlet Demir Yolları’nda muvakkat hamallık yaptıktan sonra, arkadaşının çağrısıyla, iş bulabilmek adına ailesini de yanına alarak Malatya’ya gider. Burada, Malatya Mensucat Fabrikası’nda bir iş bulsa da, askerlik tezkeresi nedeniyle bu da olumsuz sonuçlanır.

²¹⁹ A. Ömer Türkeş, “Milenyum Çağı İnsanları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı.104, (2005), s.51.

²²⁰ Adnan Özyalçınır, “İşçi-Edebiyat İlişkisi”, http://www.sav.org.tr/yazialmanak.asp?curyazi=KULTUR_2004_A_OZYALCINER.htm (25 Mart 2008).

Askerlik sonrası bir süre Adana'dan İstanbul'a sebze nakliyeciliği yapar. Parasını alamayınca, Verem Savaş Derneği'nde bir yıl kadar memur olarak istihdam edilir; fakat bir yılın ardından yeniden işsiz kalır. 1950 yılında ailesiyle birlikte, ekmeğini yazarak kazanmak üzere İstanbul'a göç ederler. Burada, eşi Nuriye Ögütçü de bir çorap fabrikasına girer.

Orhan Kemal, ilk zamanlar hikâyelerini satarak ekmeğini kazanma yolunu seçer. Yalnızca yazarak hayatını kazanma uğraşı, Kemal ve ailesine büyük oranda maddi sıkıntılar yaşatır. Ancak İstanbul'a gelişiyle birlikte ismi de dergilerde daha sık yer almaya başlar; romanları gazetelerde tefrika edilir, kitapları basılır. Kalemiyle kazanarak geçinmek istemesi aynı zamanda çok çalışmasını da gerektirir; çok ve hızlı yazmalıdır. Bu nedenle yazar, bir yazı işçisi olarak da anılır. Ve fakat çok yazması ve hatta kimi yazdıklarının oyun olarak sergilenmesi yine de hayat boyu geçim sıkıntısı çekmesine engel olmaz.²²¹

Böylesi bir hayat Kemal'in yazdıkları ve bakış açısı üzerinde de etkili olur. Konularının kaynağını nereden aldığı üzerine sorulan bir soruya şu şekilde cevap verir:

“... Halk diyeceğim, ama bu tam bir karşılık olmayacak... Bir açım oldu. Bu açıdan çevreme baktım, konularımı seçtim... Sanatçı her önüne çıkan konuyu alıp işlemez, bir seçme yapar... diyebilirim ki konularımın genel kaynağı İNSAN'dır.”²²²

Yazar, birçok eserinde işçi, köylü ve gecekonduya yaşayan “küçük insanlar”ın hayatlarını konu edinir. Özellikle bu kesimlerden bahsetmesinin sebebini aşağıdaki sözlerle ifade eder:

“Hikâye kitabım mahkemeye verilmişti. Hâkim, iddia makamına uyararak, ‘Konularımı neden hep fakir fıkardan, işçilerden aldığımı, Türkiye’de varlıklı insanların, iyi yaşayan insanların olup olmadığını’ sormuştu. İlk bakışta evet, çok doğru bir soru. Neden hep bu insanları, bu insanların yoksulluğunu ele alıyorum? O zaman hâkime: ‘Ben gerçekçi yazarım. En iyi bildiğim konuları alırım. Varlıklı yurttaşların yaşayışlarını bilmiyorum, nasıl yaşadıklarından haberim yok’ demiş ve beraat etmişim.”²²³

“...ben tanıdığım insanları yazdım... Tanıdığım, konuştuğum, birlikte sigara içtiğim, sırtımı sıvazlayan insanları yazdım... Ben bu insanları inceledim, araştırdım...” der ve ekler: “Ben, köydeki köylüyü yazmadım... Çok iyi bildiğim köylüyü

²²¹ Asım Bezirci, *Orhan Kemal –yaşamı, sanatı, eserleri, anıları-*, 3. Basım, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006, s.13–46.

²²² *Varlık*. 1. Ağustos. 1970 Aktaran: Bezirci, s.55-56.

²²³ *Yeni İnsan Dergisi*. Nisan 1965 Aktaran: Bezirci, s.35.

yazdım...”.²²⁴ Yazarın yukarıda özetlenmeye çalışılan biyografisi de bu anlamda önemlidir; Kemal, anlattığı insanlar gibi bir hayat sürer, onlarla birlikte yaşayarak, aynı dertlerden muzdarip olur. Çalıştığı zamanların dışındaki vakitlerini işçi arkadaşlarıyla geçirdiği de sıkça anlatılır.²²⁵ Kimi zamanlar, yazdıklarını işçi arkadaşlarına okuyarak onların da fikirlerini alır. Romanlarının bir kısmı doğrudan otobiyografik niteliklidir; diğerlerinde de zaman zaman gerçek hayatta tanıdığı insanları romanlarına taşıdığı bilinmektedir.* Belki de başka türlüsünü bilmediği için, tanıdığı insanları yazma yoluna gider; neden hep işçi ve köylüleri anlattığı sorularına verdiği cevaplar da bu yöndedir:

“... Gerçekçi bir yazar en iyi bildiği şeyi yazmalıdır. İşçi ve köylüler çocukluğumdan beri içime öylesine yerleşmişler ki... Bununla beraber, hikâyelerim arasında halli vakitli kişiler, halli vakitli kişilerin hikâyeleri yok değil... Halli vakitlilerden de, bildiğim kadar, söz ediyorum.”²²⁶

“Hayatımın eserlerime tesir ettiğine şüphe yok. Zaman zaman düşünürüm: On altı yaşımdan itibaren ekmeğimi kazanmak zorunda kalmasaydım ne olurdu?... Belki de herhangi bir memur olur, dümdüz bir hayat sürerdik... Yahut, gene yazar olur, ihtimal hikâyeler, romanlar yazardım ama, konularım herhalde bugünkü konular olmaz, rahat ekmeğe yetişip yaşayan insanların hayatları, yahut da, o insanları eğlendirmek, hoşça vakit geçirtmek endişesini güden konular olurdu. Çünkü bilip tanıdığım çevreler bu çevreler olacaktır”.²²⁷

Yazarın, amelelikten hamallığa, memurluktan sebze nakliyeciliğine değin çok çeşitli işlerde ve farklı kademelerde çalışması, kendisine çalışma hayatının farklı kademelerde nasıl deneyimlendikleri hakkında gözlem yapma imkânı verir. Bu sebeple, romanlarında harmandan, fabrika işçiliğine maviden beyaz yakalıya değin işçiliğin farklı düzeylerini görmemiz mümkündür.

Orhan Kemal, yaşamı boyunca şiir, hikâye, tiyatro oyunu ve film senaryoları gibi çeşitli alanlarda eserler verir.** Bu çalışmada yazarın romanlarından faydalanılacağı

²²⁴ Bezirci, s.53.

²²⁵ Bkz., Mehmet Doğan, “Köylü-İşçi Yazarı Orhan Kemal”, *Memet Fuat'ın Seçtikleri Türk Edebiyatı 1971*, İstanbul: De Yayınevi, 1971, s.35-42.

* Yazarın, *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanındaki patoz ustasının, Adana'da Nadir'in kahvesinden tanıdığı dostlarından biri olan Selahattin Usta olduğu söylenir. Kemal, romanı bitirip Nadir'in kahvesinde arkadaşlarına okuyunca Dayı Ramiz(romandaki Zeynel) daha sonra romana da eklenen şu türküyü söyler: “Enginli yüksekli kayalarımız/ Gaminan yoğrulmuş binalarımız / doğuramaz olaydı analarımız”. Nurer Uğurlu, **Orhan Kemal'in İkbâl Kahvesi**, İstanbul: Cem Yayınları, 1973, s.118 Aktaran: Narlı, *Orhan Kemal'in Romanları Üzerine Bir İnceleme*, s.335.

²²⁶ *Dost Dergisi*. Haziran 1958; Bezirci, s.53-54.

²²⁷ Mahir Ünlü ve Ömer Özcan, **20. Yüzyıl Türk Edebiyatı 4 1940-1960**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1991, s.319.

** Yazarın, ölmeye yakın dönemde bıraktığı birçok roman ve öyküsünün yanı sıra, eserlerinin azımsanmayacak kadarının da sinemaya uyarlanmış olduğunu ve yine birkaçının da oyunlaştırıldığını hatırlatmak gerekir(kitaplarının uyarlanmasının dışında, doğrudan oyun yazarlığı da yapar). Çalışmada incelenecek olan romanlardan *Eskici ve Oğulları* 1969'da Eskici Dükkânı, *Murtaza* da Bekçi Murtaza adıyla 1968'de oyunlaştırılmıştır. Aynı zamanda, *Eskici ve Oğulları* Şahin Gök yönetmenliğinde 1990 yılında, *Bereketli Topraklar Üzerinde* 1980 yılında(2008

için, çalışmanın kapsamı dâhilinde de anlatımının genel özelliklerinden bahsedilecek olmakla birlikte, daha çok romancılığı üzerinde durulacaktır. Ancak, belirtmek gerekir ki yazarın hikâyeciliği, romanları için de bir tür geçiş aşaması oluşturduğundan, roman ve hikâyelerinde birçok benzerlik bulunmaktadır.

Asım Bezirci, Orhan Kemal romanlarını üç başlık altında sınıflandırır: Birincisi biyografya romanları sırası, ikincisi Adana’da toprak ve fabrika işçilerinin dünyası ve üçüncüsü İstanbul’da küçük adamların mahrum hayatları. Birinci gruptaki biyografya romanları sırasında, yazar daha çok çocukluk ve ilk gençlik yıllarından söz eder. İkinci grupta yer alan, Adana’da toprak ve fabrika işçilerinin dünyasını anlattığı romanlarında bir yandan köy ve köylüleri anlatırken, diğer taraftan bir ayağı kente değen, dönemin şartları itibariyle köy dışındaki çalışma şartlarıyla yeni tanışan işçileşen köylülere de yer verir. Üçüncü gruptaki İstanbul’da küçük adamların mahrum hayatları grubunda ise İstanbul’daki gecekondü mahalleleri, fabrika çevreleri, Anadolu ve Rumeli’den gelen insanların yaşam mücadelelerini anlatır.²²⁸

Orhan Kemal, eserlerinde daha önce de değinildiği üzere daha çok köylü ve işçilere yer verir. Genellikle, değindiği karakterler daha iyi bir yaşam uğraşı içerisinde, birçoğu hayat mücadelesinin tam ortasında yer alır; ancak bu mücadele içerisinde başlarına gelen olumsuzluklar veyahut kötü davranışlarından sorumlu tutulmaz, yargılanmazlar. Sorumlusu toplumsal koşullar olarak gösterilir, tek tek bireyler suçlanmazlar. Yazar, “...neticede şuna vardım: İnsanoğlu, doğal olarak fena değil, kötü değil. Onu toplumun sosyal şartları kötü yapıyor. Hırsız yapıyor, katil yapıyor, Eşkiya İskender yapıyor...”²²⁹ der. İnsanların aslında iyi olduklarını fakat koşulların onları bu hale getirdiğini düşünerek yazar. Ancak bu durumda koşulları değiştirecek gücün de yine kendilerinde var olduğuna dair ümitkâr bir bakışı vardır. Bu nedenle de işaret ettiği ve betimlediği tüm olumsuz şartlara rağmen eserlerinde umutlu bir yan vardır, karamsar değildir:

“Ben halkımı, köylümü, bütün köylüleri, bütün fakir fukarayı seven bir yazarım... Belirli birtakım şartlar yüzünden geri, bilgisiz, görgüsüz, pis

yılında üzerinde düzenlemeler gerçekleştirilerek yeniden gösterime sokulmuştur) Erden Kıral yönetmenliğinde ve *Murtaza* da, ilki 1965’te Tunç Başaran, ikincisi ise 1985’te Bekçi ismiyle Ali Özgentürk tarafından sinemaya uyarlanmışlardır. Bu anlamda, Orhan Kemal’in yalnızca Türkiye edebiyat tarihi içerisinde değil, aynı zamanda çok sayıda romanının sinemaya uyarlanması nedeniyle, Türkiye’de sinema tarihi üzerinde de etkisi olan bir sanatçı olduğunu vurgulamak gerekir. <http://www.sinematurk.com> (10 Nisan 2008).

²²⁸ Bezirci, s.123-126.

²²⁹ Turhan Türköl, **Beş Romancı Köy Romanı Üzerinde Tartışıyor**, İstanbul: Düşün Yayınevi, 1960, s.52.

kalmış insanların, imkâna kavuştukları zaman değişip gelişeceklerine, ileriliği benimseyeceklerine, uyarlaşacaklarına inanıyorum...”²³⁰

“Romanlarımdaki iyimserlik bana, halkımızı yakından, çok iyi tanımaktan geliyor... biliyorum ki en kötü insanın bile iyi bir yanı var. Daha açıkçası, en kötü insanı içinde yaşadığı toplum yaratıyor, onun için bizim bulunduğumuz toplumun değil, dünyanın gelecekte düzene gireceğine, düzenli toplum insanların da daha mutlu olacağına inanıyorum.”²³¹

Orhan Kemal’in eserlerinde yer verdiği insanlar fabrika işçilerinden, hamallara, çocuk işçilerden, işsizlere, memurlardan, köyden kente göç edip tutunma kaygısı güdenlere değin çok geniş bir kesimi kapsar; ancak, ortak paydada ekmek kavgası ve daha iyi bir yaşam hayali peşinde koşan insanları anlatır. Bir anlamda hayat mücadelesiyle uğraşan, tarihin büyük anlatıları içerisinde kıyıda kalmış, seslerini duyamadığımız yığınların sözcülüğünü yapar yazar; “İşçilerin, küçük adamların yaşamını yansıtırken kendi de sanki onlardan biri, belki de sadece daha iyi giyimli, daha derli toplu düşünen, ağzı laf yapabilen bir ağabeyleri”²³² gibidir:

“Orhan Kemal, toplumsal değişimlerin, oluşumların, kaynaşmaların köyden kasabaya, buradan büyük şehirlere sıçradığını, sorunların böyle bir süreçte incelenmesi gerektiğini anlatır romanlarında. Onun eserinde; bir üstten bakışlık, bir misyonerlik edası yoktur. O, kaynaştığı adamların içinden parmak kaldırıp konuşan bir sınıf mümessilinin alçakgönüllüğünü taşır.”²³³

Bu noktada, yazarın eserlerinde “içlerinden parmak kaldırıp konuşan bir sınıf mümessili gibi” anlattığı kişileri ne şekilde aktardığı, eserlerini hangi biçimle ortaya koyduğu sorusu önem kazanır. Orhan Kemal, “öz bence biçimden daha önemlidir. Biçim ve deyiş oyunlarıyla okuyucuyu aldatmayı sevmem”²³⁴ der. Hikâyenin konusu ve yazılış şeklinin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu düşünse de, (kendisi açısından) özün daha önemli olduğuna işaret eder:

“Yani, biçim dediğimiz şekil, öz dediğimiz muhtevayı değil, muhteva dediğimiz öz, biçim dediğimiz şekli tayin eder. Meselâ bir terzi, elbiseyi rastgele yapmaz. Kumaşı kesip biçeceği beden ölçüsünü alır peşin, kumaşı sonra keser. Yani evvelâ beden, ondan sonra kumaş, daha sonra da bedene göre elbise...”²³⁵

Edebiyat bir anlamda söz alıp verme işi ise eğer, bu durumda Kemal de sözü alıp, anlatıları dışarıda kalmış, sesi duyulmayanlara veren; onları konuşturandır bir

²³⁰ Bezirci, s.55

²³¹ *Ortam Dergisi*, 1 Ocak 1965 Aktaran: Bezirci, s.56.

²³² Ünlü ve Özcan, s.318.

²³³ Doğan Hızlan, **Yazılı İlişkiler**, 1983 Aktaran: Ünlü ve Özcan, s.334.

²³⁴ *Pazar Postası*, 27 Nisan 1958 Aktaran: Bezirci, s.56.

²³⁵ Mustafa Baydar, **Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar**, 1960, s. 115 Aktaran: Bezirci, s.57.

bakıma. Bu nedenle de, öykü ve romanları diyalog ağırlıklıdır ve söyleşi tekniği hâkimdir. Yazılarının diyaloglar üzerinden ilerlemesi ve mümkün olduğunca kendisini geri çekerek, yalnızca bir tanık ve aktarıcı rolünü üstlenmesi konusunda zaman zaman anlatılarının röportajdan farksız olduğu gibi nedenlerle eleştirilir. Oysaki J. P. Sartre'ın da vurguladığı üzere, “İnsan bazı şeyleri söylemeyi seçtiği için değil, onları belli bir biçimde söylemeyi seçtiği için yazardır”;²³⁶ bu noktada, Kemal de bir yazar olarak anlatısını diyalogları ön planda tutarak ortaya koymayı tercih etmiştir. Bununla birlikte, eklemek gerekir ki şüphesiz roman ve roman tekniği röportajdan oldukça farklıdır; “Sizce sanatın özgünlüğü nerededir?” sorusunun yanıtını verirken Lucaks da bu farklılığının üzerinde durur:

“... biliyor musunuz, bir kitabın önünde her zaman şu soruyu sorarım kendime: Burada ortaya konulan, acaba aynı boyutlar içinde, bir röportajla verilemez miydi?... Sanat yoluyla söylenecek önemli şeylerin, kendilerine uygun biçimleri bulmalarını isterim... Ben, biçimini bulmamış bir öze karşı olduğum gibi, boş biçimlere de karşıyım. Doğrusu, başka araçlar, başka yollar vardır sanattan gayri. Örneğin günlük basın. Eğer yalnızca konunun düşünsel görünüşüne bağlanırsa iyi bir sosyoloji incelemesi daha önemli olur... Sanatçının görevi, sorunları sanata özgü anlatış biçimleriyle gün ışığına çıkarmaktır.”²³⁷

Kemal, betimlemeleri mümkün olduğunca kısa tutar. Toplumsal koşullar içerisinde bireylerin ne şekilde var olduğunu, ne gibi mücadeleler verdiklerini, ne düşündüklerini bu insanların konuşmaları aracılığıyla verme yoluna gider. Sözüünü ettiği kişilerin yaşam biçimlerini, bu kişilerin konuşmaları aracılığıyla somutlaştırır; kültür, düşünce ve duygularını bu şekilde sergiler. Kişilerin ruhsal çözümlenmeleri de bu diyalogların içerisinde(ve arkasında) yer alır.²³⁸ Yarattığı insan tiplerinin inandırıcılığını sağlayan da anlattığı insanları tanımalarının yanında onlara hareket özgürlüğü tanıyan, kendi kendilerini ifade etme imkânı veren karşılıklı konuşma ağırlıklı anlatı tekniğini uygulamasından gelir.²³⁹ Ortaya koymaya çalıştığı zıtlıkları, kişilerin iç dünyalarını ve psikolojilerini bu konuşmalar vasıtasıyla okuyucuya vermeye çalışması, romandaki kişilerin iç yaşamlarını da yan tutmadan ortaya koymasını sağlar. Süsten uzak, yalın bir anlatımı vardır. Sıfatlardan mümkün olduğunca kaçınan, sade bir dil kullanır; bu nedenle uzun doğa ve insan betimlemelerine pek sık rastlanmaz Kemal'in eserlerinde.²⁴⁰

²³⁶ Jean Paul Sartre, **Edebiyat Nedir?**, Bertan Onaran (çev.), 3. Basım, İstanbul: Payel Yayınları, 1995, s.28.

²³⁷ Antonin Liehm, “Georg Lukacs’a Sorular”, **Yeni Dergi**, Ferit Edgü (çev.), Sayı.44, (Mayıs 1968), s.358.

²³⁸ Ünlü ve Özcan, s.330.

²³⁹ A. Ömer Türkeş, “Türk Romanı Orhan Kemal’in Yokluğunu çekiyor”, <http://www.orhankemal.org/v05/> (29.03.2008).

²⁴⁰ Muzaffer Uyguner, **Türk Dili D.**, Temmuz 1975 Aktaran: Ünlü ve Özcan, s.333.

Yalın bir dil kullanarak, anlatıcı olarak kendisini geri çekme ve konu edindiği kişileri ön plana çıkarmak, onları konuşturmak maksadıyla bilinçli uygulanan bir yöntem olmakla birlikte; konuşturduğu insanların sahip oldukları özelliklerini de, kullandığı diyaloglarda mümkün olduğunca yansıtma yoluna gitmiştir. Roman ve hikâyelerinde sıkça şive taklitlerine başvurur ve bunun nedenini şu cümlelerle ifade eder:

“Siz sosyal konularla uğraşan bir yazarsanız ve yazdığımız hikâyeye yahut romanda bir çeşit röportaj demek olan usulle çalışıyorsanız... Yani tiplerinizin ruh tahlillerini siz değil, bizzat kendilerine yaptırmak istiyor, bunun için de muhaverenin diyalektiğine başvuruyorsanız, şive farkını muhafazaya mecbursunuz. (...) Yazar olarak kendimi aradan çekip, okuyucumu anlattığım şeylerle baş başa bırakıyorum. (...) Şiveyi yazar yapmıyor, tipleri yapıyor. (...) Aksi halde tipler arasındaki özellik kaybolur; bütün tipler aynı dille, yazarın diliyle konuşur ki, bu yalancılıktır.”²⁴¹

Dolayısıyla şive kullanımı, temsil edilen kişilerin esasında da o şivelere sahip oluşundan ileri gelmektedir. Temsil edilen kişiler gerçek hayatta da aynı(tekil) dille konuşmadıklarından, romanda da konuşmalarıyla tekil bir dile indirgenmezler; kendilerine has özellikleriyle var olurlar:

“Şive öykünmesini yazarın kendisi yapmıyor, kişileri yapıyor... Yazar bu davranışıyla: ‘Ey ayrı şiveleri konuşan insanlar! Yanlış konuşuyorsunuz. Doğrusu benim verdiğim örnektir... Benim gibi konuşun...’ Demek istiyor... Yazarın konuşmasına gelince... Kişilerin konuşması dışında, en doğru, en ileri bir dille yazacak, konuşacaktır... Aksi halde, kişiler arasındaki özellik kaybolur... Bütün kişiler aynı dille, yazarın gelişmiş diliyle konuşur ki, bu yalan olur...”²⁴²

Aynı zamanda anlatılarını belirli bir toplumsallık içerisinde yazıya döktüğü için, anlattığı insanlar da, bu toplumsallık içerisinde buldukları yerde ve çağda nasıl davranabilecek, ne şekilde konuşabileceklerse, o şekilde temsil edilirler. Yani, romanlarında anlattığı kişiler, kendi bilgi ve görgü düzeyleri içerisinde var olur; toplumsal bilinçten yoksun kişiler bilgiçlik taslamazlar.²⁴³ Bu durumda denilebilir ki yazar, anlattığı işçileri benzer bir yığının ötesinde, kendi içlerindeki farklılık ve benzerliklerle birlikte verme yoluna gider. Bu sebepten ötürü Kemal’in, tek seviyede bir anlatım yerine, çok sesli bir anlatımı olduğu söylenebilir. Bu noktada, roman türünün ayırt ediciliğini hatırlayacak olursak;

²⁴¹ Mustafa Baydar, *Sanatçılarımız Ne Diyorlar*, 1960, s.115 Aktaran: Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatı’nda Hikâyeye ve Roman III Cumhuriyet Dönemi (1923-1959)*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1987, s.272.

²⁴² Nurer Uğurlu, *Orhan Kemal’in İkbâl Kahvesi*, s.66 Aktaran: Bezirci, s.63.

²⁴³ Kudret, s.299.

“... Romanın ayırt edici yanı ise çeşitli dillerin kesiştiği bir tür olmasıdır. Tek-sesli değil, çok-sesli bir dünyanın dilidir roman. Bir dil içindeki çeşitli diller, lehçeler, ağızlar, mesleki dil, kadın dili, erkek dili, çocuk dili belli bir kuşağın ya da yaşın dili, her an değişen modaların dili, kısacası, tarihi ve toplumsal varoluşun herhangi bir anında her dilde ortaya çıkan bu içsel tabakalaşma, roman türünün vazgeçilmez bir ön koşuludur.²⁴⁴ Çeşitli temalar romanda aynı çatı altında barınır, düşünceler ve nesnelere dünyası bir bütünlük içinde konuşma türlerinin bütün çeşitliliğini dile getirilerek sunulur. Yazarın sesi, anlatıcının sesi, çeşitli karakterlerin sesi bu çokdilliliğin romandaki yapısal birimleridir.”²⁴⁵

Bu anlamda, roman türünün özelliklerinden birisini Kemal’in iyi değerlendirdiğini ve romanları üzerinde çalışacak araştırmacılar için de toplumdaki farklı dokuları açığa çıkarması bakımından renkli bir zemin sunduğunu söylemek mümkündür.

Yazarın, konularını ne şekilde ele aldığı yanında, hangi bakış açısıyla yazdığı da önemlidir. Orhan Kemal, kendisini toplumcu bir yazar olarak tanımlar. “Ne dediğini bilen bir yazar için, sınıflar dışında bir edebiyat yoktur” Kemal’e göre; eserlerinde sosyal sınıflar arasındaki durumu göstermeye çalışırken, kişinin yaşadığı topluma bağımlı olmamasının olanaksız olduğuna değinir.²⁴⁶ Gerçekçi bir yazardır; ancak, toplumu nasıl bir gerçeklikle ele aldığı bu noktada önemlidir. “...genel olarak her büyük edebiyat, her has edebiyat gerçekçidir. Burada söz konusu olan üslup değil, gerçeğe bakış açısı, gerçeğin önündeki tutumdur...”²⁴⁷; yazarın gerçek karşısındaki tutumunu göstermesi açısından, gerçekçilik anlayışıyla ilgili neler düşündüğü bu anlamda aydınlatıcıdır:

“Bir bakıma çok kaypak bir kavram. Dışımızda: Yani bilincimizin dışında, bilincimize bağlı olmayarak var olan gerçeğin tıpatıp fotoğrafını çekip okurlara göstermek de bir çeşit gerçeklik sayılır. Ama buna ‘natüralizm’ diyorlar. Şuna benzer: Olmakta olan olduğu gibi yansıtmak, başka bir deyimle doktorun hastasındaki hastalığı görmekle yetinmesi gibi bir şey. Benim anladığım gerçekçilik sadece bu kertede kalmamalı. Onun için sanatçı gerçeğin ölçülerini kendinde toplayıp ‘olmuş mu’ ile birlikte ‘olabilir mi’nin karşılığını verebilmelidir. Bununla da kalmamalı, ‘nasıl olmalı’ya da karşılık bulabilmelidir. Sanatçı doğanın kopyecisi değil, kendinden bir şeyler katan bileşimci olmalıdır.”²⁴⁸

Gerçekçilik akımında sanatçı, sanat eserini insanı ve toplumu yansıtmaya çalışırken bir ayna gibi kullanır. Gerçekçiliğin en önemli özelliklerinden birisi, yazarın

²⁴⁴ Mikhail Bakhtin, **Rabelais and His World**, Helene Iswolsky (çev.), Bloomington: Indiana University Press., 1984, s.116 Aktaran: Nazan Aksoy, “Günümüzde Bakhtin’i Okumak”, **Birikim**, Sayı.54, (Ekim 1993), s.60.

²⁴⁵ Aksoy, s.60.

²⁴⁶ Y. Kenan Karacanlar, **Orhan Kemal**, 1974, s.106 Aktaran: Bezirci, s.54.

²⁴⁷ Liehm, s.361.

²⁴⁸ Orhan Kemal, “Gerçekçilik Üstüne”, **Yelken**, (Kasım 1963) Aktaran: Narlı, s.26.

gözlemlediğini olduğu gibi okuyucuya aktarması, yani tarafsız olmasıdır. Bu akımın, kendilerinin ellerinde geliştiği Zola ve Flaubert gibi yazarlar, özellikle tarafsızlık mevzusu üzerinde dururlar. Yazar tarafsız olmalı ve mümkün olduğunca dışarıdan gözlemleyerek, olduğu gibi yansıtmalı; yazarken kendi gözlemlerine yer vermemelidir.²⁴⁹

Bu aşamada, Kemal'in gerçekçilikle ilişkisine döndüğümüzde ve yukarıda aktarılan açıklamasıyla birlikte değerlendirildiğinde, yalnızca mevcut durumu/gördüğünü yansıtıcı bir tutumla sergilemeyi yeterli bulmadığı görülmektedir. "Olabilir mi"nin karşılığını vermek ve "nasıl olmalı"ya karşılık bulmaktan kast ettiği, yazarın olan bitene ayna tutmaktan öteye geçmesidir. Yalnızca doğayı kopyalamanın eksikliğine ve toplumcu bir yazar oluşuna işaret ederken, toplumcu gerçekçilik anlayışına yaklaşırsa da, bazı noktalarda bu anlayışla farklılıklar göstermektedir. Toplumcu gerçekçilik anlayışına göre "sanatın yansıttığı gerçeklik toplumsal gerçekliktir ama bu gerçeklik devrimci gelişme içinde görülür ve doğru olarak tarihi somutlulukla, işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılır."²⁵⁰ Eğiticilik amacı doğrultusunda, eserde yansıtılan gerçeklik mevcut olanın ötesinde, gelecekte alacağı hâli de kapsar. Bu doğrultuda da ortaya çıkan, yazarın kendi düşüncesi eksenindeki ideal olandır. Yani, toplumcu gerçekçi anlayış, uygulamada sanatı açıkça bir propaganda aracı haline dönüştürür.

İdeal olanı yansıtırken, bunun yanında okurların saygı duyacağı ve imreneceği olumlu kahramanlar yaratılır: "Politik erdem mükemmel bir temsilcisi olarak okurda saygı uyandıracak; okurun gıpta ederek benzemeğe çalışacağı bir örnek olacak; şimdiki durum ile gelecek arasında bir bağ kurarak sosyalizmin başarılabilirliğini gösterecek" tiplerdir bunlar.²⁵¹ Bu kahramanlar okurların gıpta edeceği birer örnek olarak, şimdi ve gelecek arasında bir tür bağ kurarak sosyalizmin gerçekleştirilebileceğini gösteren birer yol gösterici, lider olarak romanlarda yer alırlar.²⁵²

Orhan Kemal, yukarıda değinilen noktalarda toplumcu gerçekçilik anlayışından uzaklaşır. Romanlarında, ileride olabileceğini öngördüğü bir yaşamı idealize etmek

²⁴⁹ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 2. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1974, s.34-35. Rusya'da ise 19. yüzyıl ortalarında beliren ve Tolstoy, Çehov, Gorki gibi yazarların yanı sıra kuram alanında da gerçekçi edebiyat anlayışını savunan eleştirmenler de mevcut olur. Ancak, Fransa'daki gerçekçilik gibi sanat eserinde yansıtılan gerçeklikten söz etmişlerse de, farklı olarak yazarın sosyal gerçekliği yansıtmasının dışında bunu yazan ve yargılayan kişi olarak da ifade ederek, yazarın tarafsızlığı noktasına katılmazlar. Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s.36.

²⁵⁰ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s.49.

²⁵¹ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s.59-60.

²⁵² Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s.60-61.

yerine, gördüğünü göstermek ve gizlendiğini düşündüğü noktalara, nedenleriyle birlikte değinmeye yönelir. Okuyucunun karşısında olası/olması gereken çıkış yolunu gösterici bir tavrı yoktur; bir değişimin gerekli olup-olmadığı noktasında, okuyucunun karar vermesi gerektiğini savunur:

“Toplumcu romancı, siyasal buyrukları süsleyip, püsleyeceğine, yaşamın içine dalsın. Sanat yoluyla gördüğünü yansıtın, gizleneni açığa vursun, gerçek nedenleri bulsun, toplumsal düzenin çarklarını, olayların karışıklığını, derin anlamlarını ve genel devinimini bulup gün ışığına çıkarsın. Ezbere, doğa kitabının kafasına kakılmasını değil, gerçeklerin açık anlatılmasını isteyen okuyucunun kendisi bir değişikliğin kaçınılmazlığına, gerekliliğine karar vermelidir.”²⁵³

Yazarın bu tutumunu, onun “gerçekliğe araştırmacı, irdeleyici ve çözümleyici bir yaklaşımdan; bilimsel bir metod yoluyla gerçekliği derinlemesine kavrayan bir tavırdan yoksun” oluşuna bağlayanlar da vardır. Buna göre, bilgisel ve ideolojik bir birikimden yoksun oluşu, yazarı “gerçeği kendi subjektivitesi yönünde ya da dışsal ideolojik kalıplar çerçevesinde çarpıtma, idealize etme, yabancılaştırma gibi olumsuz eğilimlerden uzak” tutar. Pratikten gelen bireysel ve toplumsal bilinci, yaşanan gerçekliğin dış yüzeyini sağlam bir şekilde vermesi hususunda önemli bir etken olmakla birlikte; aynı zamanda, altında yatan asli nedenleri yeterince açığa çıkaramamasına da neden olur.²⁵⁴

Yazarın eserlerinde, özellikle yaratılan olumlu kahramanlara rastlanmaz; belirli bir düşünceyi yaymak için yazılan, idealize edilmiş tipler yoktur. Bu noktalarda Kemal eleştirel gerçekçi bakışa yakındır. Çünkü eleştirel gerçekçiler, “toplumun özünü yansıtacak şekilde yazmak istedikleri zaman mevcut olan bir durumu ve tipleri” çizerler;²⁵⁵ eserlerini, eğitime kaygısıyla meydana getirmezler.

Yazar ise edebiyat içerisinde kendisini, genel olarak “aydınlık gerçekçi” bakış açısıyla tanımlar:

“ ‘Aktif Realisme’ bilinçli olarak edebiyat alanına diyalektik materyalizmin uygulanmasıdır. Bu felsefi görüş romancıyla konu arasındaki ilişkiyi etkin olarak kabul eder. Bununla birlikte romancının yalnızca realitenin bir fotoğrafik görünüşünü aksettirishi kâfi gelmez. Romancının bu felsefi görüşe rağmen, konu üzerinde, yani vermek istediği realite üzerinde etkin bir rolü vardır...”

²⁵³ Vatan, 4. 8. 1976; Bezirci, s.62.

²⁵⁴ Taylan Altuğ, **Türkiye Defteri**, 1974; Bezirci, s.132.

²⁵⁵ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s.55.

Aydınlık gerçekçilik deyimiyle yeni bir kavram getirmiyorum. Bu ünlü aktif Realisme'nin Türkçeleştirilmiş deyimidir...²⁵⁶

Bu anlayışa göre tek tek insanlar suçlu değildir, onları suça iten bozuk toplum yapısıdır; toplumdaki çatışmaların kaynağı ekonomik ilişkilerdir.²⁵⁷ Orhan Kemal de bu anlayışla örtüşen düşüncelerini zaman zaman dile getirir:

“... Bir sanatçı olarak ben, adamın bu ‘anormal’ yanlarıyla birlikte, sözünü ettiğim ve gözlerimi yaşartan yanını, asıl bu yanını vermeyi kendime yol edinmişim... Demek isterim ki: ‘İçinde yaşadığımız toplum düzensizliği insanlarımızı buralara kadar düşürürse, asıl suçlu toplumdaki düzensizlik olsa bile, insanlarımız aslında iyidir, güçlüdür, kahramandır. Ey insanoğlu, kendi ellerinle bozduğun toplum düzenini gene sen, kendi ellerinle düzeltip, kendini bu çıkmazdan kurtaracaksın...’²⁵⁸

“İnsanoğlu, topyekûn, daha iyi olma çabasında... Takıştığı yer toplum düzensizliğidir”²⁵⁹ der Kemal. Romanlarında, bilhassa aşağı tabakalardaki insanlara karşı olumsuz davranışlarından ötürü yargılayıcı bir tavır takınmaması, sıkça dile getirildiği üzere onlara sevgiyle yaklaşmasının sebebini de bu anlayışla birlikte düşünmek gerekir. Bahsettiği insanlara umutla bakar. Çünkü şartlar kötü ise de, bu insanların yalnızca kötü yanını göstermek bir kurtuluşa kapı açmaz; kişiler bu şartlardan yine kendi çabalarıyla kurtulacaklardır.

Çalışma yaşamı ve romanlar üzerine mevcut eserler üzerinden yaptığımız değerlendirmelerin ardından, bundan sonra, çalışmamızın konusunu oluşturan tarihsel süreç, çalışma yaşamı ve işçileri, yukarıda anlatı özelliklerine ve hayata bakışına detaylıca yer verdiğimiz Orhan Kemal'in seçilen romanları üzerinden ele alarak devam edeceğiz.

²⁵⁶ Yeni a, (Haziran 1973) Aktaran: Bezirci, s.59.

²⁵⁷ Narlı, s.28.

²⁵⁸ Nurer Uğurlu, **Orhan Kemal'in İkbâl Kahvesi**, s.39-40 Aktaran: Bezirci, s.60.

²⁵⁹ Uğurlu, **Orhan Kemal'in İkbâl Kahvesi**, s.42-43 Aktaran: Bezirci, s.61.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1945-1960 DÖNEMİ ÇALIŞMA YAŞAMININ ORHAN KEMAL ROMANLARI'NDA TEMSİLİ

Enginli yüksekli kayalarımız

Gaminan yoğrulmuş binalarımız

Doğurmaz, olaydı analarımız²⁶⁰

I. 1945-1960 Dönemi Çalışma Yaşamı: *Bereketli Topraklar Üzerinde, Eskici Ve Oğulları ve Murtaza Romanları*

A. Çalışmanın Amacı

Çalışmamızda odaklanmış olduğumuz 1945-1960 yıllarının iktisat politikaları ve yaşanan toplumsal değişime dair ilk bölümde sunmuş olduğumuz çerçeveyi, bu bölümde edebi metinlere yansımaları üzerinden ele alınarak, söz konusu dönemde meydana gelen bu dönüşümlerin bireyler açısından ne şekilde deneyimlendiğinin açığa çıkarılması hedeflenmektedir. Uğraşımız, merkezi anlatılarda arka planda kalan, çoğu zaman seslerini duyamadığımız, çoğunluğu oluşturan ancak kıyıda kalan sessiz yığınların, özellikle de örgütsüz işçilerin, tarım ve sanayideki hareketlilik ve kapitalistleşme aracılığıyla yaşanan hızlı değişimin işçilerin toplumsal konumlarında ne gibi değişikliklere yol açtığı; bu esnada toplumsal hiyerarşide kendilerini nerede gördükleri, ne gibi pratiklerle ayakta kalmaya çalıştıkları ve emeğin, emek sürecine hangi koşullarda dâhil olduğu gibi soruların cevaplarını aramaya yönelik bir çabayı içermektedir.

Örgütsüz işçilerin deneyimlerini, mevcut istatistiksel bilgiler dâhilinde öğrenme imkânının kısıtlı olması ve eksik kalması nedeniyle; çoğu zaman rakamsal ifadelerle başvurarak gündeme getirilmeye çalışılan tarihsel anlatıları, edebi metinlere yansıyanların ışığında ve iktisat, tarih, sosyoloji gibi farklı disiplinlerin bilgi alanlarından da gerektiği ölçüde yardım alarak yeniden canlandırılmaya çalışılacaktır. Böylece, rakamlarla ifade edilirken bir bütün ve yığın görünümü veren işçilerin, zihniyet yapıları da açığa çıkarılarak; bir yığın olmanın ötesinde, içerilerindeki farklılık ve özgünlüklerle birlikte toplumsal bir bütünün içerisinde verilmesi amaçlanmaktadır.

²⁶⁰ Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, 16. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2006, s.391.

Böylesi bir çaba sonucunda, hem edebi anlatılar ve tarihsel gerçeklik arasındaki uyumu göstermiş olurken; aynı zamanda da unutulmaya yüz tutmuş ve fakat yeni bir dönem ve anlayışın kapılarını aralayan bir sürecin, toplumsal hiyerarşide alt katmanlarda yer alan örgütsüz işçilere ne şekilde yansıdığını gözlemleyerek, bir döneme yeni bir açıdan bakmış olacağız.

B. Çalışmanın Yöntemi

Yukarıda değindiğimiz amaçlar doğrultusunda, Orhan Kemal'in üç romanı çalışma konumuz dâhilinde, temel veri kaynağı düzeyinde ele alınacaktır. İlk bölümde verilen tarihsel süreç, iktisadi-siyasi uygulamalar ve toplumsal değişim de dikkate alınarak, nitel araştırma yöntemi aracılığıyla ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulacaktır. Nitel araştırmaların amacı, araştırma nesnesine bütüncül ve derinlemesine bakarken, aynı zamanda onu karmaşıklık içinde incelemek ve bağlamı içinde anlamaktır. Böylece indirgeyici ve bütünsel bakışı kaybetmeye neden olan araştırma biçimlerinin aksine, nitel araştırmalar için insanın sosyal davranışı ardındaki gerçek, bulunduğu bağlamla birlikte değerlendirilir.²⁶¹ Bu nedenle, 1945–1960 dönemindeki çalışma yaşamının, toplumsal yapı içerisinde bütünlüklü bir resmini verebilmek adına, elde edilen verileri bu yöntem dâhilinde incelemeye tabi tutulması uygun görülmüştür.

Çalışma yaşamı ve romanlardaki temsiliyetlerinin incelenmesi esnasında, edebiyatla birlikte, iktisat, tarih, sosyoloji gibi farklı disiplinlerin bilgi alanlarına da başvurulacaktır. 1945-1960 yıllarındaki çalışma yaşamı ve emeğin hangi koşullarda bu sürece dahil olduğunun söz konusu seçilen romanlarda temsiliyetlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, metinler öncelikle iki ana başlık altında tasnif edilecektir. Çalışma yaşamının -başat mekânlar olması nedeniyle- fabrikada ve toprakta çalışma yaşamı olmak üzere iki ana başlık altında sınıflandırılmasının ardından; metinlerden elde edilen nitel veriler; işe giriş, yaşam alanı, çalışma koşulları, hastalık ve iş kazaları, sosyal güvence, ücret, kontrol mekanizmaları ve hiyerarşik ilişkiler, direniş başlıklarıyla tasnif edilecektir. Yapılan ikinci düzey tasnifleme/kodlama esnasında, düzenlenen veriler araştırmanın konusunu da aydınlatmaya yönelik çözümlenme ve yorumlamaya tabi tutulacaktır.

²⁶¹ Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, Dursun Bayrak, H.Bader Arslan, ve Zeynep Akyüz (çev.), Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2005, s.183.

Araştırma için özellikle Orhan Kemal'in romanlarına başvurulmasının sebebi; ikinci bölümde de belirtildiği üzere, yazarın söz konusu dönemi birebir işçi olarak deneyimlemiş olması ve romanlarında işçilerin algı ve zihniyet yapılarının izlerinin sürülmesine imkân sağlayan, diyalog ağırlıklı bir üslup kullanarak, anlatılarını gerçekçi bir bakış açısıyla ele almış olmasıdır.

1945-1960 tarihleri arasında kalan yıllar, kentsel kesimde sanayi ve hizmetlerin belirgin hale geldiği yıllar²⁶² olmakla birlikte, tarımsal kesiminin de bu değişimde yüksek pay sahibi olduğu yıllardır. Bu etkileşime dair Makal aşağıdaki gibi bir tespit yapar:

“...tarım kesimindeki işgücü nicelik ve nitelik açısından önemli değişimler geçirmekte ve ücretli emek önemli bir yere sahip bulunmaktaydı... tarım ile diğer kesimlerdeki değişimler arasında bir kopukluk değil, diyalektik bir bütünlük vardı. Tarım kesimi, kendi işgücü ihtiyacının yanı sıra zanaatlarla birlikte, gelişmekte olan kentsel kesimdeki sanayi ve hizmetlerin ihtiyacını da karşılayacak en önemli insan gücü kaynağı olma durumundaydı.”²⁶³

İncelemeye tabi tutacağımız bu üç roman da söz konusu etkileşimi verebilmesi ve dönemin çalışma yaşamını, hem kent hem de kırdan görünümü yansıtabilmesi özellikleri göz önünde bulundurularak tercih edilmiştir. *Murtaza* romanı, kentli/sürekli sanayi işçileri ve dolayısıyla fabrika koşullarına dair bir temsiliyet sunması nedeniyle seçilmiş iken, *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanı ise kır kökenli köylü-işçilerin kente gelişi ve bu esnada tutunma çabalarına yer verilmesi; aynı zamanda, romanda hem fabrika hem de toprakta çalışma koşullarının mevcudiyeti nedeniyle tercih edilmiştir. Son olarak *Eskici Ve Oğulları* romanı ise zanaatkârlıktan işçileşmeye doğru evrilen süreci ve kentte hayatını idame ettirenler açısından toprakta çalışma koşulları ve toprak işçiliğini aktarması anlamında çalışmaya dâhil edilmiştir.

II. Fabrikada Çalışma Yaşamı

A. İşe Giriş

Romanlarda söz edilen fabrikalarda istihdam edilen işçileri, kırdan kente çalışmak amacıyla göç eden ve de kent kökenli/kentte yerleşik işçiler olmak üzere ikiye

²⁶² Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1960*, s.96.

²⁶³ Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1960*, s.96.

ayırarak mümkündür.* Çalışmanın birinci bölümünde de değinildiği üzere, bilhassa kırsal alana yönelik uygulanan ekonomi-politikalar, kırdaki nüfusu kentsel alanlara doğru hareketlendirirken, iç göçte hızlanan bir ivmeyle artış söz konusu olur. Artık, kırdaki geçimini sağlayamayan köylüler, iş bulabilmek adına kente göç etmeye başlarlar. Kuşkusuz mevsimlik olan bu tür göçler daha önce de söz konusu olmakla birlikte, bu dönemde oldukça yoğunlaşır. Her ne kadar köylüler için kent, birtakım çekici özellikleri içerisinde bulundursa da, keyfi veya salt meraktan gidilen bir yer değildir. Zira “Hepimizinki de bir ekmek derdi mesela”, “Gözünü çıkar. Yurdumuzu, yuvamızı ne diye teptik?”²⁶⁴ şeklindeki ifadeler, köylülerin aslında zorunda kaldıkları için bu yola başvurduğunu gösterir. Şu halde, diğer koşullarla birlikte değerlendirildiğinde, bireysel değil, toplumsal bir tercihin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.

İşçilerin fabrikada çalışmaya dâhil olması hemşerilik vb. kökene dayalı bir ilişki ağı kullanarak veyahut fabrika önlerinde iş için bekleyerek gerçekleşir. Neticede Yusuf, Ali, Hasan ve *Murtaza*'da sözü edilen tuvalet bekçisi ve kontrol** Nuh da hemşerilik/tanıdık biçimindeki ilişki ağlarını kullanarak fabrikada çalışmaya başlarlar. İncelenen romanlardan yalnızca *Eskici ve Oğulları*'nda İş ve İşçi Bulma Kurumu'ndan bahsedilmekte ve fakat başvuran işçiler sonuç alamamaktadırlar.

Hemşerilik ilişkisi herhangi bir tanıdık, akraba vb. ile kurulan ilişki biçiminden farklıdır; daha çok “göç eden grupların kentte kurdukları yeni ilişkilerdir”²⁶⁵. Köylü için şehir, her ne kadar çekici özellikleri içerisinde barındırsa da, aslında korkulacak, bilinmeyenlerle dolu bir yerdir: “Şehirli bir cin”²⁶⁶, “Şehir dedikleri de aboo değil mi?”²⁶⁷. Bu sebeple, bilinmedik bir yere, üstelik hünersiz ve nitelikten yoksun olarak göç eden kişiler açısından, kendilerinden önce tutunmuş bir tanıdığın mevcut oluşu oldukça değerlidir. Bu anlamda da, özellikle hemşerilik mekanizması çoğu zaman bu

* *Eskici ve Oğulları* romanı, ayakkabı tamirciliği yapan eskicinin, zanaatkarlığının eski yıllara oranla yeterince kazanç getirmemesi sebebiyle, son çare olarak fabrikalara doğru yönelmesi, yani işçileşmesi ile son bulur. Toplumsal yapıdaki dönüşüm sebebiyle, zanaatkarın da artık işçileşeceği, genişleyen işçi sınıfı içerisinde yer alacağı vurgusu, değişen yapıyı da işaret etmesi sebebiyle oldukça yerinde olmakla beraber, roman bu noktada zanaatkarların fabrika ortamına ne şekilde dâhil olduğu, fabrika içerisindeki koşullarda ne şekilde yer aldığını anlatısına dâhil etmediğinden ve aynı zamanda zanaatkar kentli işçilerden sayılabileceğinden, biz de burada yalnızca belirtmekle yetiniyoruz.

²⁶⁴ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.12.

** Romanda, fabrikadaki bekçilerin işi “kontrol” olarak adlandırılmaktadır. Ancak, daha sonraki kısımlarda kavram karmaşasına yol açabileceği düşüncesi nedeniyle, çalışmanın bundan sonraki kısmında, romandan yapılan alıntılar dışında, bekçi olarak ifade edilecektir.

²⁶⁵ Sema Erder, “Nerelisin Hemşerim?”, **İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında**, Çağlar Keyder (drl.), İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s.198. Hemşerilik ilişkisi, aynı zamanda bir tür yakınlık kurma, arkadaşlık ve akrabalık ilişkilerindeki güven unsuru yönleriyle de benzeşmesine rağmen, aynı eşitliği sağlamamakta; bu nedenle taraflar arasında hiyerarşik bir ilişki yapısına yol açması sebebiyle de onlardan ayrılmaktadır. Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu Ümraniye*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.240.

²⁶⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.12.

²⁶⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.11.

kişiler için yaşamsal öneme sahiptir. Zira, kentteki formel kurumsal yapıların henüz yeterli olmaması nedeniyle köylü-işçilerin de iş bulma konusunda hemşerilerine güvendikleri görülmektedir; bir bilinmeze değil, hemşerilerinin fabrikasına gitmektedirler:

“ ‘... Hemşerimiz be. Hemşerinin kötüsü mü olur? Bizi bir gördü de kim idiğimizi belledi mi...’

‘Amanın hemşerilerim gelmiş diye... Bizi tutmayıp da şehirliyi ne diye tutsun?’

...

‘Hemşeri demek hısım demek. Ben kendi nefsimde hemşerim şurda dururken, yazının şehirlisini ne işime alayım?...’²⁶⁸

Belirtmek gerekir ki, bu tür ilişki ağları köylülerin dışında kent kökenli, eğitilmiş, yani toplumsal konumları yönünden daha avantajlı durumda bulunanların arasında da söz konusu olmaktadır.²⁶⁹ Hemşerilik, zor durumda olanların yararlandığı, güven unsurunun söz konusu olduğu, yardımlaşma ve dayanışma ilişkileri biçiminde vücut bulmakla birlikte, iktidarın söz konusu olduğu, “patron-yanaşma” ilişkileri biçiminde de ortaya çıkabilir.²⁷⁰ İncelenen romanlarda köylü-işçilerde tek taraflı olarak güven duygusu ağır bassada, sürekli sanayi işçileriyle birlikte, her iki işçi kesimde de daha çok “patron-yanaşma” ilişkilerinin söz konusu olduğu ve bu ilişkilerin yalnızca iş bulmak için kullanıldığı söylenebilir.

Fabrikaya giremeyenler ise, genellikle iş için fabrika çevresinde, kapı önünde ya da kahvelerde beklerler. Ancak bu tip ilişki ağları vasıtasıyla fabrikaya girmenin, en azından o dönem açısından çok sık rastlanmayan bir durum olduğu ırgatbaşının “Çırçırılara bu kadar kolay girmek ha?”²⁷¹ diyerek ifade ettiği düşüncelerinden ve iş için fabrika kapısında bekleyen işçilerden anlaşılabilir: “Kendileri gibi, iş için bekleyen yayla memleket uşakları o kadar çoktu ki... Üç arkadaş kıydan bir süre baktılar bu kaynaşmaya. Üçü de adamakıllı kaygılanmıştı: Bunların hepsi de iş için mi bekliyorlardı acaba?”²⁷² Kimi zaman bu bekleyişler uzun sürebilmekte ve işçiler fabrika civarında meteliksiz kalabilmektedirler:

²⁶⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.13.

²⁶⁹ Erder, “*Nerelisin Hemşerim?*”, s.197.

²⁷⁰ Erder, *İstanbul’a Bir Kent Kondu Ümraniye*, s.291.

²⁷¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.56.

²⁷² Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.42.

“ ‘İş vermiyorlar mı?’

‘Verseler ne diye dikilelim?’

‘Siz hangi köyden olursunuz?’

Arkadaşlarını gösterdi:

‘Dördümüz Yıldızeli’den. Bunlar da Karagöl’den. Lakin harçlığımız da tükendi. Şaşırdık kaldık...’

‘Demek işe girmek çetin?’

‘Ne diyorsun kardaş!’²⁷³

Dolayısıyla, köylü-işçiler için bu tip enformel ilişki biçimlerinin, yaşamsal öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

B. Yaşam Alanı

Fabrikada çalışan işçilerden bekâr* ve evli olanların, farklı barınma koşulları içerisinde yer aldıkları görülmektedir. Seçilen romanlardaki anlatıların söz konusu olduğu dönemde, göçlerin henüz kalıcılıktan öte, çoğunlukla geri dönüşe yönelik olması, göç eden işçilerin –en azından uygun gördükleri, tutunabilecekleri koşulları sağlayana dek- genellikle ailelerini birlikte getirmemelerine neden olmaktadır. Bahsedilen bu köylü-işçiler, daha çok işçi mahalleleri olarak anılan, fabrikaya yakın yerlerde bulunan ve çalışmak için göç eden diğer işçilerle birlikte aynı odayı paylaşacakları evlerde barınmaktadırlar.

1960 sonrası hızlanacak olan göç dalgasının öncülü diyebileceğimiz ve kırın çözülmesi, fabrikaların artışı sonrası yaşanan göçlerle birlikte; kentlerin de henüz böylesi bir değişim için hazırlıklı olmaması nedeniyle, hem kente yeni gelenler hem de yerleşik işçiler açısından bu değişimler yeni sorunlar doğurur. Göç eden işçilerin barınması mevzusu da bunlardan birisidir. Barınma konusundaki yetersizlik, ahırdan bozma evlerde,²⁷⁴ işçilerin birlikte barınmak durumunda kalmasını beraberinde getirir: “Üç arkadaştan başka burada daha sekiz ırgat barınıyordu. Bu sekiz ırgat da çalışmak

²⁷³ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.43.

* Bekâr oluş, burada eşi/ailesi olmayan veyahut bir ailesi olsa da çalıştığı dönem içerisinde onlardan ayrı yaşamak zorunda kalan işçiler için kullanılmaktadır.

²⁷⁴ Romanda bir işçi tarafından bu evler, “bekâr ahır” şeklinde isimlendirilerek anlatılmıştır. Bkz., Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.148.

için Çukurova'ya inmiş. Orta Anadolu ya da Doğu illerimizdendiler, yakın çırçır fabrikalarında çalışıyorlardı.”²⁷⁵

İşçilerin kaldıkları, söz edilen evlerin, meydana geliş/oluşum süreçleri ve bunun yanında başka bir kesime gelir sağlamaları açısından Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda değindiği evleri hatırlatır:

“Oturdukları 'Ev', iki mahalle aşağıda, mahalle muhtarının bir zamanlar hayvanlarını bağladığı, tabanı hala gübre örtülü, genişçe bir ahırdı. Atsinekleri vızılıtlı daireler çizerek uçuşuyorlardı. Harap kerpiç duvarlar yarı bellerine kadar ıslaktı. Oda ekşi ekşi fişki kokuyordu.”²⁷⁶

“Ahırın üstü iki kattı. Harap yapının sahibi muhtar, eskiden şalgam turşusu satan fakir biri, Ermeni tehcirinden sonra bu evi nasılsa eline geçirmişti. Sonraları yeni kurulan fabrikalar işçiyi çoğaltmış, barınak sıkıntısı başlamıştı ki, muhtar, ahırdan hayvanlarını çekmiş, işçilere kiraya vermişti.”²⁷⁷

“... Dehşet ve sefalet uyandıran her şeyin kökeni yakındadır ve bütün bunlar **sanayi çağına** aittir. Eski Manchester'a ait olan yüzlerce ev, uzun süreden beri eski sahipleri tarafından terkedilmişlerdir. Sadece sanayi çağı, işçileri şimdi buraya tıkıştırılmıştır. Sadece sanayi çağının, tarımsal bölgelerden ve İrlanda'dan buraya sürüklediği kitleler barınak diye bu eski evler arasındaki her boşluğu doldurmuştur. Sadece sanayi çağı, ahır sahiplerinin yüksek fiyatlarla bu ahırları işçilere kiraya verebilmelerini sağlamış ve işçileri sefalet içine sokup binlerce kişinin sağlığını ayaklar altına alarak **sadece** onların, ev sahiplerinin zenginleşmesini sağlamıştır...”²⁷⁸

Engels'in sözünü ettiği ve işçilerin ikamet ettiği ahırlar da, tıpkı Kemal'in bahsettiği gibi, tarımsal bölgelerden kentlere göç eden işçilerin barınma sorununu çözmeye kullanılan; ancak her iki yazarın da işaret ettiği üzere, bir yandan da bambaşka bir kesime gelir kapısı olan mekânlardır.²⁷⁹ Sorunun meydana gelişi, nasıl çözümlendiği ve bu esnada kimlerin bu durumdan faydalanıp, kimlerin mevcut koşullarda yaşamak zorunda kaldığı gibi noktalarda, aynı koşulların söz konusu olduğu görülmektedir. Bu noktada mevcut benzerliği ilginç kılan ise, Engels'in eserinin 1845 yılında yayımlanmış ve dolayısıyla da gözlemlerinin 19.yy.'a ait olmasıdır. Aradan geçen yüz yıllık bir

²⁷⁵ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.72.

²⁷⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.71-72.

²⁷⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.72.

²⁷⁸ Friedrich Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, Oktay Emre (çev.), İstanbul: Gözlem Yayınları, 1974, s.125- 126.

²⁷⁹ Berna Güler Müftüoğlu ve Elif Hacısalihoğlu, “Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: Bereketli Topraklar Üzerinde İle 40'lı-50'li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış”, *Türk Sosyal Bilimler Derneği, 10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde Sunulan Tebliğ*, 28 Kasım 2007, Ankara.

zaman dilimi sonrası benzer koşullar bambaşka bir coğrafyada ve yaklaşık 100 yıllık bir zaman diliminin ardından tekrar etmiş; aynı şartlar Türkiye’de ve gerçekçi bir yazarın romanına yeniden konu olmuştur.

Şehirde daha uzun süredir bulunan, sürekli sanayi işçilerinin barınma koşullarına bakıldığında ise, bu işçilerin aileleri ile birlikte yaşamakta ve yine işçi mahallelerinde ikamet ettikleri görülmektedir. II. Dünya Savaşı’nın ardından, 1940’lı yılların sonlarında kentler de oldukça değişmiş, gelişmiştir:

“Onlar görmeyeli hani şehir de epeyce değişmişti. Yeni yeni apartmanlar, oteller, asfalt yollar... Yollar, apartmanlar, oteller ama, bütün bunlar daha çok şehrin hemen ilk bakışta görünen yönlerini süslüyorlardı. Büyük oğlu gibi gün kazanıp gün yiyenlerin oturdukları kenar mahallelerle asfalt caddelerin böğürlerinden derinlemesine dalınan ara sokaklarsa, bozuk parkeleri, bel vermiş, kaykılmış harap tahta ya da kerpiç evleriyle hemen hemen kırk elli yıldır bilip tanıdığı ara sokaklardır.”²⁸⁰

Ancak, görüldüğü üzere değişim yalnızca kentin ilk anda görünen taraflarına yansımış, “gün kazanıp gün yiyen” olarak betimlenen, fabrikada çalışan işçi oğul ve aynı şartlarda yaşayanların oturdukları “kenar mahalle” olarak isimlendirilen işçi mahalleleri, bu gelişimden nasibini alamamıştır.²⁸¹ İşçilerin oturduğu cadde ve sokaklar yıllar öncesine ait aynı harap yol ve evlerle kaplı, altyapıları yetersizdir. İşçi mahalleleri aynı zamanda kıyı mahallelerdir. Fabrikaların yakınında²⁸², merkezden uzak olan bu mahallelerde doktor bulunmamakta; hastaneler de epeyce uzaktır. Şehir merkezinin daha üst tabaka kesimlerinden işçi mahallelerine geçerken, aradaki fark kendini geçilen yollarda da gösterir:

“Elektriklerin seyrekleştiği, hatta hiç elektrik bulunmayan, ağustos ayında bile çamur içinde, pis pis kokan sokaklardan geçiyorlardı. Geçtikleri yer, ayın hafiften aydınlattığı bir fabrika arkası. Kim bilir hangi kedi ya da köpek leşinin çok ağır kokusu yayılıyordu... Hiç konuşmadan, birtakım sokaklar, toprak yollar geçip, hendeklerden atlayarak mahalleye geldiler...”²⁸³

²⁸⁰ Orhan Kemal, **Eskici ve Oğulları**, 17. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2006, s.24.

²⁸¹ Değişim ve beraberinde gelen iyileşmelerin şehrin yalnızca belirli kesimlerinde gerçekleştiğine dair benzer nitelikte bir başka örneğe 1839 yılının Londra’sından örnek vererek E. P. Thompson da işaret eder: “Sokakları genişletmek... drenaj ve kanalizasyonu yaygınlaştırmak ve iyileştirmek için... varlıklı sınıfların oturduğu yerlerde geniş çaplı sistemli çabalar ortaya konurken, yoksulların sakini olduğu yörelerin koşullarını iyileştirmek için hiçbir şey yapılmamıştır.” Fifth Annual Report of the Poor Law Commissioners, 1839, s.170 Aktaran: E. P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006, s.394.

²⁸² Romanda, fabrikadan gelen seslerin mahallenin nabzına benzetilmesi, işçi mahallesi ve fabrika arasındaki ilişkinin anlamlandırılması ve fabrikaların bu mahalleler açısından önemine de gönderme yapması bakımından güzel bir örnektir. Fabrikadan gelen sesler “mahallenin nabzı”na benzetilmiştir; o durursa işçi mahallesi de yok olur/ölür: “... Yalnız fabrikanın fıslıtlı iniltisi. Bu hiçbir zaman dinmeyen, yorulup usanmayan inilti, mahallenin nabzı gibi bütün gece atıp durdu.” Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.49.

²⁸³ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.34-35.

Yaşanılan konutlar barınak özelliklerinin dışında, toplumsal ve fiziksel yönleriyle de işlevseldirler. Hem konutların kendisi hem de buldukları alanlar toplumsal etkileşim ve güç ilişkilerinin belirginleştiği ve “mekânsal” olanla “toplumsal” olanın iç içe geçtiği alanlardır.²⁸⁴ Toplumdaki hiyerarşik yapı, kendisini keskin bir şekilde mekânda da göstermektedir. Alt ve üst sınıfların yaşadıkları mahalleler hiyerarşide yükseldikleri oranda, yaşam kalitesi anlamında da değerlendirilmekte, kentin gelişiminden de o oranda nasiplenmektedirler:

“Ana caddeye çıkan ara sokağın başında durdu: Yan yatmış, çömelmiş ya da tam yuvarlanacakken tutunuvermişe benzeyen alt alta, üst üste evlerle bu evlerin aralarında, birbirini kesen, daracık, çamurlu sokaklar gerilerde kalmıştı. Şimdi artık bol ışıkların altında, ta istasyondan uzanıp gelen tertemiz asfalt cadde olanca teslimliğiyle yatıyordu önünde. Caddenin iki yanında kırmızı kiremitli evler, ağaçlarla çiçeklere gömülü köşkler, ya da toprağa bir eski zaman derebeyi heybetiyle bağdaş kurmuş apartmanlar diziliyordu...”²⁸⁵

C. Çalışma Koşulları

Romanlardaki fabrika koşulları ve işçilerin hangi koşullarda çalıştıklarına baktığımızda, *Eskici ve Oğulları* romanında, fabrika koşullarına dair detaylı betimlemelere rastlanamasa da, diğer iki romanda da fabrikada kadın ve çocukların yoğunlukla istihdam edildiği görülmektedir. Bu durumu, birinci bölümde üzerinde durduğumuz Milli Korunma Kanunu’nun getirdiği korunmasız ve esnek çalışma koşullarıyla ilişkilendirmek mümkün görünmektedir.

Fabrikadaki bölümlerden biri olan çırçır dairesinin fiziki koşulları *Bereketli Topraklar Üzerinde*’de şu şekilde tasvir edilmiştir:

“Burada hemen her şey sarsılıp sallanıyor, dönüyordu. Tahtaları kararmış basık çatıdan sarkan toz salkımları arasında ufacık ampuller sarı sarı yanıyor, yanlarındaki volanların kuvvetli sarsıntılarla çalıştırdığı çırçır makinelerinden şiddetli sesler çıkıyor, toz salkımları, tozlu duvarlar, döşeme tahtaları, havada uçan tozlar sarsılıyordu.”²⁸⁶

Murtaza’da tasvir edilen bir başka fabrikanın koşulları:

“Burada sanki demirden atlar, beton döşeme üzerinde alabildiğine koşarlarken, öfkeli şakırtıları ile dokuma tezgâhları, döşeme, tozlu puteller,

²⁸⁴ P. Williams, “Constituting Class and Gender”, *Class and Space*. N. Thrift and P. Williams. Routledge and Kegan Paul, 1987 Aktaran: Erder, *İstanbul’a Bir Kent Kondu Ümraniye*, s.90.

²⁸⁵ Orhan Kemal, *Murtaza*, 15.Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2003, s.22.

²⁸⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.56.

tezgâhları başında elleri boyuna işleyen dokumacılar, havada uçuşan pamuk tozları, her şey, herkes titriyor, sarsılıyordu.”²⁸⁷

Benzer şekillerde tarif edilen fabrika ile ilk kez karşılaşan işçilerin algı ve hissettiklerinin de birbirine benzer nitelikte olduğu görülmektedir. İşçilerin, fabrika koşullarıyla ilk kez karşılaştıklarında makineden ne denli ürktükleri ve beraberinde de ne denli şaşkınlığa düştükleri anlaşılmaktadır:

“Üç arkadaş şimdiye kadar hiç görmedikleri sert şakırtılı, pamuk tozları uçuşan bir hava içine girince sanki çarpılarak ürktüler. Burada hemen her şey sarsılıp sallanıyor, dönüyordu.”²⁸⁸

“Üç arkadaş dönerek, sarsılarak çalışan atölyenin pamuk tozu yüklü havasında afallamışlardı. Yusuf, ırgatbaşının hemen arkasındaydı. Ötekiler daha arkada, şaşkın, ürkek... hele Pehlivan Ali, kocaman eliyle Köse'nin cılız kolunu sımsıkı yakalamıştı.”²⁸⁹

“Dört yüz dokuma tezgâhının şakırtılı havası içine girince, Murtaza fena halde ürktü. Kontrol Nuh'un koluna sımsıkı tutundu ve dokumahane çatısındaki dev putrellere ürküntüyle baktı.”²⁹⁰

Fabrika* aynı zamanda, toplumdaki farklı kesimler tarafından, farklı şekillerde anlaşılmaktadır:

“Kendi kendine fişiltılarla çalışırken sıcak, beyaz dumanlar salan büyük büyük makineler, vınıltıyla dönen millere geçirili kocaman kocaman tahta kasnaklar, tahta kasnakları döndüren kayışlar, kayışlar, kayışlar...”

Yerliler için ilk bakışta ‘Fabrika’ buydu. Topal Eskici'nin ufak tefek, kupkuru babası içinse... “Fabrika”, deli deli dönen birtakım kayışlarla kasnakların çevirdiği makinelerin baş döndürücü uğultusunda tohumlu pamukları yutup, tohumsuz bembeyaz kusan, kusulmuş bembeyaz pamukları şaşılacak bir hızla birtakım yollardan, çengellerden geçirirken, kıvırıp, büken, masuralara saran, sarılmış masuraları şakırtılı tezgâhlarda kola kokulu kaymak gibi bez haline getiriveren bir güç'tü. Bu gücün daha şimdiden yüzler, hatta binlerce insanın günlerce çalışıp ancak çıkarabileceği işi birkaç saatte çıkarıverdiğini görüyor, ‘Fabrika’ya karşı korkulu bir hayranlık duyuyordu. Yerliler dilediklerince ‘Gâvur aklı, it aklı!’ desinler. Bu ‘Akıl’ın günün birinde dünyayı saracağını, insanlardan pek çoğunun ekmeğini alacağını, onun dilini anlamayan, ona dost olmayanların üzerinden silindir gibi geçip ezeceğini, onunla dost olmaktan başka çıkar yol bulunmadığını seziyordu.”

²⁸⁷ Kemal, *Murtaza*, s.156.

²⁸⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.56.

²⁸⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.57.

²⁹⁰ Kemal, *Murtaza*, s.156.

* Bahsedilen fabrika algısı, Trablusgarp öncesine aittir. Ancak, fabrikayı hiç görmemiş insanların, onun hakkında neler tasavvur edebileceğine dair fikir vermesi açısından bu aşamada örnek olarak gösterilmesi uygun görülmüştür.

Yazarın “yerliler” olarak ifade ettiği, toplumsal hiyerarşide daha aşağıda bulunan kesimin, fabrikayı yalnızca görkemli ve kocaman bir mekanik alet ve makineler topluluğu olarak gördüğü; üretim ya da bu makineler topluluğun işlevinin henüz farkında olmadıkları anlaşılmaktadır. Oysa Topal Eskici’nin babası, fabrikanın, tohum halindeki pamuğu alıp ne gibi aşamalardan geçireceği ve nasıl nihai ürün haline getirebileceğinin farkındadır. Babası fabrikayı, pamuğu bez haline getiren bir güç olarak görmekte, bu sebeple de fabrikaya karşı korkuyla karışık bir hayranlık beslemektedir. Ona göre, böyle bir güç de, ileride üretim süreci içerisinde emeğin oynadığı baskın rolü ikame ederek, birçok kişiye içinden edecektir. Dolayısıyla, insanlar onun dilinden anlamaya çalışmalı, onunla dost olma yoluna gitmelidirler. İnsanlar, makineyi nasıl kullanacaklarını öğrenmek durumundadır; çünkü nihayetinde makinenin/fabrikanın hâkimiyeti söz konusu olacaktır.

Fabrikayı algılayışlar üzerine yapılan betimlemeler, aynı zamanda fabrikalardaki işçilerin hangi koşullar altında çalıştıkları hakkında da fikir verir: ışır dairesi rutubetli ve havası sıcaktır, pamuk tozları havada uuşmakta ve yer yer toz salkımları bulunmakta; işçiler çatısı basık ve şiddetli ses altında çalışılmaktadırlar. Fabrika içerisindeki bir başka bölüm olan koza mağazasının da “ii hamam gibi”dir, “Her yaba vuruşta koza dağından parçalar kopar, ya da çürük bir duvar yıkılır, toz bulutları tavadaki ufacık ampulün sarı ışığını” körleştirir.²⁹¹

D. Hastalık ve İş Kazaları

Çalışma koşulları, değinildiği üzere kötü ve sağlıksızdır; alınan önlemler de oldukça yetersiz kalmaktadır. Irgatlar “kozaların müthiş tozundan korunmak için ağızlarını, burunlarını paavralarla” sarmakla yetinmek durumundadır.²⁹² Yetersiz nlemler çoğu zaman hastalık ve kazalara sebep olmakta, beraberinde ölümle sonuçlanabilmektedir:

“ - ...Lâkin ışırın üzerinde uyuklamaya gelmez. şu karşıkı makinede bir Kürt karısı vardı, senin gibi uyuyordu makinenin üstünde... Uyku bu, insan ne yaptığını bilir mi? Uykuya geçmiş, derken bir yuvarlanmış, iki eli, bileklerine kadar toprakların arasına girmiş, düdükler fırr fırr.. koştuk, ne koşalım? İki bilek de kopmuş, kan nasıl akıyor...”²⁹³

²⁹¹ Kemal, *Bereketli Topraklar üzerinde*, s.61.

²⁹² Kemal, *Bereketli Topraklar üzerinde*, s.61.

²⁹³ Kemal, *Murtaza*, s.236.

“Sekiz sulu kozacı’nın sekizi de, çinko arkalıklardan sızan kirli sularla iliklerine kadar sıırıslıklamdılar, titreşiyorlardı. Sulu kozacılık, bir yerden bir yere on iki saat sulu koza taşımaktan başka bir şey olmayan kaba hamallıktı. Kaba hamallıktı ama, cam yerine ıslak çuval geçirilmiş pencerelerden vuran ayaz, içerisini buzdolabına çevirdiği için, burada çalışanlar çoğu zaman kötü kötü öksürmeye başlar, çok geçmeden de zatürreye yakalanırlardı.”²⁹⁴

Neticede Hasan da sulu kozacılık esnasında zatürreye yakalanır ve gereken bakımdan mahrum kalması sebebiyle de hastalığı ölümle sonuçlanır. Beraberinde, makine başında uyuyakalan işçiler de zaman zaman iş kazalarına maruz kalmakta ve kimi zaman bu kazalar da ölümle sonlanabilmektedir.

Yalnızca *Murtaza* romanında, konu edilen fabrikada çalışanlar için doktor bulundurulmaktadır; bununla birlikte, işçilerin ancak belirli bir ücret karşılığında muayene edilmelerinin söz konusu olduğu ve acil durumlar söz konusu olduğunda dahi aksinin mümkün olmadığı görülmektedir.

E. Sosyal Güvence

Bir romanda iş müfettişinden söz edilmişse de, iş koşulları herhangi bir denetime tâbi olmadığı, işçilerin de herhangi bir formel güvence ağı içerisinde yer almadıkları görülmektedir. Nitekim Köse Hasan, çalışma koşulları nedeniyle hastalanıp yatağa düştüğünde, yerine bir başka işçi alınır; kendisine bir süre arkadaşları bakar. Aynı şekilde Eskici’nin oğlu fabrikadan çıkartıldığında da, işsiz kalır ve ailesinin desteğine başvurarak babasının yanında eskicilik yapmaya başlar. Oysaki her iki durumda da, işçilerin işten ayrılmalarına yol açan nedenler kendilerinden bağımsızdır. Köse Hasan açık bir şekilde olumsuz çalışma koşulları nedeniyle hastalanmıştır. Hastalık ve hastalık esnasındaki bakımsızlığın da etkisiyle gelen ölümün asıl sebebi, Hasan ve arkadaşları tarafından “alinyazısı” ve “Allah’ın emri” gibi sebeplerle kabullenici bir yaklaşımla karşılanır. Çünkü ölüm Allah’tan gelmiştir; yani yapılabilecek bir şey yoktur onların nazarında. Hastalık sebebinin açık bir şekilde çalışma koşulları ve tedbirsizlik olduğu işçiler tarafından görülememektedir. Modern ve geleneksel feodal toplumlara özgü farklılıklardan birisi olan “kadercilik” ve “işleri ulu bir yaratıcıya bırakma” anlayışının²⁹⁵ etkisi ile köylü-işçiler kendi rızalarıyla bu durumu kabullenirler. Böylece kendi kişisel hayat ve kaderlerini Allah’a ve kadere atıfla anlamlandırma yoluna giderek, başlarına geleni anlamlandırmaya yönelik bir sorumlu

²⁹⁴ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.62-63.

²⁹⁵ Mübeccel B. Kıray, “Değerler, Toplumsal Tabakalaşma Ve Gelişme”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme Toplu Eserleri 4* içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999, s.102.

bulunmuş olmaktadır. Yaşanılanların sorumlusu belli olduğundan başka sebeplerin düşünülmesi de söz konusu olmaz. Herhangi bir sosyal güvenlik ağından yoksun (mevsimlik) işçiler, böyle durumlarda ya kendi başlarının çaresine bakma yollarına gidecek ya da Hasan gibi ölüme terk edilmeye razı geleceklerdir. Başlarına gelen kazanın/hastalığın sebebini sorgulanamayacak bir nedenle anlamlandırmış olduklarından, çözümü ya da kazayı meydana getiren gerçek etmenler üzerinde de, çaresizliğin yanında gelen kabullenmişlik duygusuyla, değiştirici bir özne görevi yüklenmeleri beklenemez.

Eskici'nin oğlu ise, daha önce bir dokuma fabrikasında vardiya usta yardımcısı olarak çalışmıştır. Ancak, dönem itibariyle izlenen iktisadi ve siyasi uygulamalar, uluslar arası pazara eklenme esnasında uygulanan politikalar ve açılan gümrükler nedeniyle, fabrika, ithal edilen ucuz mallarla rekabet edememiş ve yine dönemin politikalarına uygun olarak pamuğu işlemeden, ham olarak satmaya yönelmiştir:

“Vardiya usta yardımcılığı yaptığı dokuma fabrikasının sahipleri, pamuğu iplik ya da bez haline getirip satmaktansa pamuk olarak ham satmayı daha kârlı bulmuş, işçilerine de, ‘Hükümet gümrükleri açtı. Dışardan bol bol iplik bez geliyor, rekabet edemiyoruz. Ne yapalım, fabrikayı kapamaktan başka çıkar yol bulamadık!’ diyorlardı. Oysa Kore Harbi dünya pamuk fiyatlarını alabildiğine yükseltmiş, pamuk Türkiye’de yedi, yedi buçuk, sekiz liraya fırlamıştı.”²⁹⁶

Yine, aynı yıllar itibariyle alınan Marshall yardımları traktör ve makine alımlarında kullanılırken; tarıma yönelik diğer politikalarla da desteklenen bu uygulamalar köylüleri, köyden şehre göçe yöneltmiştir. Bu kesim bir yandan sanayi için ucuz işgücünü oluştururken, işçilerin gözünden bakıldığında ise refahın düştüğü ve kentteki mevcut dengenin alt üst olduğu; beraberinde birçok kişinin işsiz kalmasına sebebiyet verdiği görülmektedir:

“Memlekete doldu makine, doldu makine. İşsizlik çoğaldı. Makine insanı yerinden, ekmeğinden etti. Köylerden şehre ırgat akını var. Görmüyor musunuz, memleket dilenciyle doldu. Bu kadar dilenciye ne zaman gördük? Köylerden şehre akın var ana! Şehir işçisinin dirliği de bozuldu. Fabrikaların önüne git bak. Boy boy, çeşit çeşit babayiğitler, ana kuzuları. Onların da artlarında besledikleri boğazlar var, onların da çoluk çocukları, babaları, anaları var. Herkes ekmek peşinde koşuyor!”²⁹⁷

Dolayısıyla, mevcut döneme ait makro düzeyde uygulanan politikalar Eskici'nin oğlunun işsiz kalma sebebidir ve uygulamaların sonucunda işsiz kalan işçi,

²⁹⁶ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.25-26.

²⁹⁷ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.94.

herhangi bir sosyal güvenlik ağına mensup olmaması nedeniyle başının çaresine bakmak durumundadır. Bu durumda işçiler, ailevi dayanışma ağına başvururlar; beklenen, ailenin koruyuculuğudur. Aile, sosyal politika kurumlarının vazifesini görmekte/yerine geçmektedir. Bunu sistem içerisinde kriz anlarında bir tür tampon mekanizma olarak okumak da mümkündür.

F. Ücret

Fabrikadaki ücretler, genellikle kırdaki ücret düzeyine oranla yüksektir. İrgatbaşılara göre de fabrikada iş ağır, ancak parası boldur; “Sanmayasınız fabrika işini köy işi! Benzemez fabrika işi köy işine...”²⁹⁸ diyerek, köy yerindeki işlerle fabrikadaki çalışmanın farklılığını vurgular. İrgatbaşılar işçilerin ücreti üzerinden “ırgatbaşı hakkı” alırlar, çünkü “Her yerin kendine göre bir âdeti olur!”²⁹⁹ İşçiler itiraz etmeye kalkıştıklarında ise –ırgatbaşı tarafından- işten kovulurlar. Uygulamaların sebebi ise ırgatbaşının da ifade ettiği gibi bellidir: “var(dır) buranın bir âdeti.”³⁰⁰

Murtaza'da söz edilen fabrikada, işçilerin aldıkları avansları kooperatif aracılığıyla markaya çevirerek gereksinimlerini bu yolla giderdikleri görülmektedir:

“...Memurdan beş liralık marka avans aldı. Bu markalar, kırk paradan ikiyüzelli kuruşa kadar boy boy, aliminyum tekerleklerdi ki, yalnız kooperatif bakkalı, manavı ve kasabından alışveriş etmeye, kooperatif berberinde tıraş olmaya, terzisinde giysi diktirmeye yarardı. Avanslarda işçiye avans yerine bu markalardan verilir, bu suretle işçi sadece kooperatiften alışverişe zorlanırdı... Ay sonlarında da maaş ya da ücretlerinden, marka borçları para gibi kesilirdi.”³⁰¹

“Umum Müdür ardını getirdi sözlerinin:

— Marka, işçi ve müstahdemimizin yalnız kooperatifimizden alışveriş etmeleri için çıkarılmıştır. Paraya çevrilmesi, kooperatif dışında harcanmasını sağlar ki, bu da kooperatifimiz için zararlıdır.”³⁰²

Anlaşıldığı üzere, kooperatifteki markalar vasıtasıyla işçilerin dışarıda para harcaması önüne geçilerek, bu şekilde hem ödenen ücretlerin tekrar fabrikada değerlendirilmesi hem de işçilerin maaş ve harcamalarının denetim altına alınması sağlanmaktadır. Marka ile avans alan işçinin böylece fabrikaya bağımlı hale gelmesi

²⁹⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.57.

²⁹⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.57.

³⁰⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.57.

³⁰¹ Kemal, *Murtaza*, s.259-260.

³⁰² Kemal, *Murtaza*, s.261.

sağlanır. Benzer bir uygulamaya 19.yy. İngiltere’inde de rastlanır; “Tommy-dükkânları” olarak anılan, “genellikle işverenlerce işletilen ve işçilerin para yerine kendilerine verilen biletlerle alış veriş yaptıkları ve günlük ihtiyaçlarını karşıladıkları dükkânlar”, sözü edilen kooperatif uygulamasıyla benzerlik göstermektedir.³⁰³ Endüstrileşmenin başlarında şirket dükkânlarından alışveriş yapmaya zorlanmalarının, işçilerin günlük sorunlarından biri olduğuna Leo Huberman da işaret eder.³⁰⁴ Bu uygulamayı, işçiler üzerinde bir tür denetim mekanizması olarak okumak da pekâlâ mümkündür.

G. Kontrol Mekanizmaları ve Hiyerarşik İlişkiler

Fabrikada kurulmaya çalışılan kontrol mekanizmaları daha çok despotik olarak nitelendirilebilir; yönetim, emek süreci üzerindeki hâkimiyetini bu şekilde kurmaya ve korumaya çalışmaktadır. İşçiler, çalışma süreleri esnasında mevcut kurallara uymadıkları zamanlarda küfür, dayak, aşağılama, işverene şikâyet gibi yollarla cezalandırılırlar. Ancak burada, *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanında köylü-işçilerin daha çok aşağılama ve küfüre maruz kaldıklarını; *Murtaza*’da da söz konusu olan sürekli sanayi işçilerinin azarlandığını ve fakat şikâyetin daha ziyade işverene aktarıldığı gibi bir farklılığı belirtmek gerekir; haklarında rapor tutulmakta ve işverenin onayına göre de gündeliklerinden kesilmektedir. Her iki romanda da işçilerin, bekçi ve ırgatbaşı tarafından küçümsenmeleri/aşağılanmaları söz konusu olsa dahi, köylü-işçilerin şehirde yerleşik diyebileceğimiz sürekli sanayi işçilerine nazaran, kendilerinden daha az çekinilen işçiler olduğu gözlemlenmektedir. Neticede köylü-işçiler, ırgatbaşının gözünde, korunmaya muhtaç “garip”ler olarak görünmekte, aynı zamanda istenildiği zaman işten atabileceği işçilerdir.³⁰⁵ Bu nedenle işçiler arasında daha az çekinilen kesim oldukları söylenebilir.

Oluşturulan denetleme/kontrol mekanizmalarını, bir çeşit çalışma hayatı içerisinde iktidarın katmanlaşmış düzeyleri olarak da ifade etmek mümkündür. Bu tip bir katmanlaşma, işçiler arasındaki hiyerarşik ilişkiler ile desteklenir. Bu yapı içerisinde yer alan çalışanlar askerler gibi organize edilirken, “endüstri ordusunun birer askeri olarak, subaylar ve çavuşlardan oluşan mükemmel bir hiyerarşinin emrine

³⁰³ Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, s.304.

³⁰⁴ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.201.

³⁰⁵ Göç eden köylülerin, kenttekiler tarafından garip ve uysal işçiler olarak görülmesi hakkında, Erder de benzer bir tespit ortaya koymaktadır: “Kentin çevresindeki ‘köylere’ ve eski tarım alanlarına tamamen kendi çabaları, kendi ilişkileri ve kendi kaynaklarıyla yerleşen köylüler uzun bir süre kentin merkezinde yaşayan kentli grupların erkekleri için ‘ucuz ve uysal işçi’... anlamına geliyordu...”. Erder, “*Nerelisin Hemşerim?*”, s.193.

verilmişlerdir.”³⁰⁶ İşçilerin başında duran ustalar, onları denetleyen ırgatbaşları, fabrikadaki bekçiler, odacılar vb. şeklinde örnekleyebileceğimiz katmanlı yapı, beraberinde işçiler arasında birbirlerini dışlayıcı, bütünleştirmek yerine ayrıştırıcı bir etki yaratılmasına meydan vermektedir.

Fabrika içerisinde, üretim ve emek sürecinin kontrolü ve iş disiplinini sağlamak bekçi ve ırgatbaşlarının görevidir. Kapitalizm, toplumsal sınıflar olmadan var olamayan bir sistemdir³⁰⁷ ve “Sınıf ilişkileri (de) herhangi bir üretim tarzında, mülkiyet ve kontrol kalıplarını veri alır.”³⁰⁸ Bu durumda işverenin, işçileri denetim ve kontrol fonksiyonunu başka bir işçiye devrettiğini söylemek mümkündür. Bu tür bir devretme, Richard Scase’in sözünü ettiği “sınıf antagonizmasının belirgin özelliklerinin saklanmasına hizmet” etmesi gibi bir sonuç doğurmasıyla da uyumlu gözükmektedir.³⁰⁹

Bir yandan üretici işgücünün özelliklerine sahip olmaması ve yerine getirmemesi, bir yandan da işverenden aldığı kontrol yetkisiyle, bu mevkide bulunan ırgatbaşı ve bekçinin kendilerini bilhassa mavi yakalı/kol işçilerine göre farklı, işverene daha yakın yerde konumlandırımlarına neden olur. Verilen sorumluluk işçiler arasında farklılaşmayı getirirken, aynı anda işverenle çatışmayı önleyen bir etki meydana getirir:

“... kapitalist kuruluşların sınıf ilişkileri birbirine bağlıdır ve buna göre, kapitalist kuruluşların sınıf ilişkileri hem antagonisttir hem de *işbirliğine* dayalıdır. ... işçiler bu süreç içerisinde, sermayenin ya da emeğin işlevlerini yerine getirdiklerini düşünmek yerine; sorumluluk ve yetki içeren değişik işleri yerine getirdiklerini düşünürler...”³¹⁰

Fabrika içerisindeki hiyerarşide üst basamaklarda konumlanmış olan bekçi ve ırgatbaşları niteliklerinden çok güvenilirlikleri ve bağlılıkları, işverene yakınlıkları gibi özellikleri nedeniyle işverenler tarafından tercih edilirler. Irgatbaşı kendisini fabrikadan sorumlu tek kişi gibi görür, “Ağa karışmaz işimize bizim. Bizden sorulur ahvalleri fabrikanın!”³¹¹, “Çünkü yok muhtaçlığımız ameleye. Deseydim değil lazım amele, kovarlardı sizi”³¹² diyerek, fabrikanın sorumluluğunun kendisinde olduğunu belirtir. Dolayısıyla keyfi kurallar koyar ve uymayanları/uymak istemeyenleri de sahip olduğu yetkinin de tesiriyle, keyfi sebeplerle işten atar. Bu konumunu sıklıkla işçilerin

³⁰⁶ Marx ve Engels 1848, s. 60-61 Aktaran: Stephen Edgell, **Sınıf**, Didem Özyiğit (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s.16.

³⁰⁷ Richard Scase, **Sınıf, Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar**, Ankara: Rastlantı Yayınları, 2000, s.17.

³⁰⁸ Scase, s.15.

³⁰⁹ Scase, s.20.

³¹⁰ Scase, s.33.

³¹¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.58.

³¹² Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.58.

ücretlerinden kendine pay almakta kullanır, işçileri sürekli eğitimsiz ve cahil oluşları nedeniyle aşağılar; onlara hakaret eder. Kâtiple konuşurken kelimeleri doğru telaffuz etmeyen bir işçi için kâtime, “Nefesini tüketme. Bunlar nerde insanlık nerde. Bunlara var mı somun! Yerler! Var mı nallı Fatma? Tamam...”,³¹³ soyadı sorulan bir işçinin cevap verememesi üzerine de “İnsan suretinde hayvan”, “Ne bilir bunlar kanun manun?”³¹⁴ gibi hakaretlerde bulunur. İrgatbaşı, işçileri kendisine tâbi ve istediklerini yapmakla yükümlü çalışanlar olarak görmektedir. İşçiler istediği vakit ücretlerinden istediği kadarını ırgatbaşına vermelidirler.

Fabrikada işçiler arasında oluş(turul)an hiyerarşik yapıda daha yukarıda bulunduğunu söyleyebileceğimiz bekçiler de, sağlanmak istenilen disiplinin bir başka koruyucusudurlar. Fabrikadaki disiplini sağlamak ve korumakla görevli bekçi, görevlerini yerine getirirken işverenin her dediğini sorgulamaksızın uygulamakta, işçileri disipline sokmayı, fabrikayı ileriye götürmeyi hedeflemektedir. İşverenin kendisinden beklentilerini sorgulamaksızın yerine getiren Murtaza vb. çalışanlar için işverenin düşüncesi “böylelerini kullanmasını bilirsen kazanırsın. Ver koltuğu, koşsun sabaha kadar it gibi”dir.³¹⁵

İşveren, fabrikayı kendi malıymışçasına sahiplenen, işverene her türlü koşulda sadık, kendini iktidarla özdeşleştiren Murtaza* ve ona benzer işçilerin arkasından alay etmekle birlikte, bu tip işçiler her daim işyerinde olmasını istediği işçi tipidir. Sorgulamadan istenileni yapması, işçilerden ziyade işverenin isteklerine önem vermesi ve aynı zamanda gerekince ateşe atılabilecek olması gibi özellikleri nedeniyle her fabrikada olması istenen işçi tipi özelliklerini taşırlar:“bu fabrikaya mutlaka bir Murtaza lazım. Bu olmazsa bir başkası.”³¹⁶

Kendisini iktidarla bu denli özdeşleştiren bir işçi, doğal olarak diğer işçilerden de uzaklaşacaktır. Wright’ın “çelişkili sınıfsal mevkiiler” fikrini bu noktada hatırlayacak olursak, “tüm sınıfsal ilişkiler temelde düşmanca olduğuna göre, tüm sınıfsal konumlar “çelişkili mevkiilerdir”; ancak sınıfsal yapıdaki bazı konumlar, kapitalist toplumun temel çelişik sınıfsal ilişkileri arasında ayrılmış konumları temsil ettikleri için iki kat çelişkili

³¹³ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.69.

³¹⁴ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.70.

³¹⁵ Kemal, *Murtaza*, s.126.

* Murtaza, kelime anlamı olarak “rıza gösteren, razı olan” anlamına gelmektedir. Bu noktada Orhan Kemal’in, işçinin karakterini de yansıtmaya itibarıyla, romanında özellikle bu ismi tercih ettiğini düşünmek mümkün görünmektedir.

³¹⁶ Kemal, *Murtaza*, s.286.

durumdadırlar”.³¹⁷ Wright, çelişkili sınıfsal mevkileri yatırım ve birikim süreçleri üzerindeki kontrol ve emek gücü üzerindeki kontrole sahip olmaları dolayısıyla ayırır. Diğer işçilerden daha fazla ancak burjuvaziden de daha az olmak üzere değişen oranlarda kontrol sahibidirler.³¹⁸ Bu sebeple diğer işçiler üzerinde sahip olunan kontrol de onları çelişkili sınıflar içerisine sokar. Wright’ın sözünü ettiği türden bir yaklaşım, daha günümüze yakın ya da yerleşmiş bir kapitalist toplum yapısına ait ise de; romanda sözü edilen bekçi ve ırgatbaşının konum ve davranış kalıplarıyla da uyum göstermektedir. Bu durumda bekçi ve ırgatbaşının konumları da, yalnızca emek gücü üzerinde kontrol sahibi olan bekçi ve ırgatbaşılardır. Verilen kontrol ayrıcalığı, kendini işveren kesimine yakın hissettirmekle birlikte işçiden uzaklaştırır. Burada neden olan, örneğin, ırgatbaşının işçilerin ücretinden pay almasında görüldüğü üzere, kişinin kendi çıkarlarını genişletmesinin söz konusu olabileceği gibi; bekçi Murtaza’nın dilinden düşürmediği “... Yukarda Allah, Ankara’da Devlet, hem de Hükümet’se burada da Murtaza vardı. Murtaza’ysa değildi herhangi bir bekçi. Kurs gördükten başka, almıştı amirlerinden takdirname bile...” cümlelerinde görülen, kendisini otoritenin devamı niteliğinde gören bir zihniyet yapısı da etken oynayabilir. Dolayısıyla Scase’in belirttiği gibi “sınıfın yeniden üretilmesi, kısmen özel mülkiyet ve kontrolün dolaysız bir sonucu”³¹⁹ ise eğer, tüm bunlar da bu üretim sürecinin devamlılığını sağlar.

Ustalar ise bu hiyerarşik yapı içerisinde, işverenden çok -üreten konumda olmalarının da etkisiyle- işçilere daha yakın durmakla birlikte, aynı zamanda niteliksiz işçilere oranla daha dokunulmaz konumda bulunmaları itibarıyla de diğer işçilerden ayrılırlar. Farklı gözle değerlendirildikleri, işverenin “Onlar amele değil, usta onlar.”³²⁰ cümlesindeki vurgusunda da belirginleşir. Düz işçilerden daha itaatsiz bir görünüm sergilemekle birlikte, işveren tarafından kendilerinden çekinilen bir güruha işaret ederler: “Evet, dedi, ustalar... Onlar işçiden de beterdir ama, sen gene de yüzlemeye bakma. Gördün ki bir usta yerinde yok, hangisi olursa olsun, usullacık mimle, sabahleyin bana...”³²¹ Bu ayrıcalıklarımı ise dönemin eğitimli işgücü eksikliğine bağlamak mümkündür.

Değinenlerin yanı sıra, hem fabrika içerisinde olup hem de sıklıkla iş saati içerisinde işçiler için bir tür kaçış yeri olarak kullanılan tuvaletlerin de denetime tabi

³¹⁷ Wright 1976, s.26 Aktaran: Edgell, s.26.

³¹⁸ Edgell, s.26-27.

³¹⁹ Edgell, s.70.

³²⁰ Kemal, *Murtaza*, s.161.

³²¹ Kemal, *Murtaza*, s.121.

olduğunu belirtmek gerekir. Tuvaletlerde, işçilerin denetlenmeleri için tuvalet bekçisi istihdam edilmektedir. Bekçinin yanı sıra aynı zamanda tuvalet kapıları da kontrolün sağlanabileceği şekilde ayarlanmıştır: “Yan yana beş helânın kapıları, erkeklerinkinde olduğunca, içeride uyunup dalga geçilmesin, pamukla silinirse görülsün diye, yarı bellerinden kesilmişti.”³²²

H. Direniş

İşçilerin kurdukları hayâller, mevcut konumları hakkındaki memnuniyetsizliklerini açığa çıkarması anlamında önemlidir. Kurulan hayâller, zengin olmak ve bu sayede fabrikadan kurtulmak biçimindedir. Dolayısıyla işçi olmak, işçiler açısından istenilmeyen, kurtulmak istenilen bir toplumsal konuma işaret etmekte, üretim süreci içerisinde yer almak istemedikleri anlamına gelmektedir denilebilir:

“ ‘Ablaa’ dedi. ‘İnsan rüyayı nasıl görüyor. Gerçek gibi...’

‘Bırak rüyayı... ablam diyorum evlenirse... ha? Biz de kurtuluruz fabrikadan.

‘Düğünde bir hafta uyuyacağım...’

‘Ben de. Oğlanın babası çok zenginmiş değil mi?

‘Çok. Ama babam bizi fabrikadan çıkarır mı hiç?’ ”³²³

Ancak, Tofaş’taki otomobil işçileri üzerine yapılan bir çalışmada da işaret edildiği üzere, işsizler ordusunun mevcudiyeti işçileri bu memnuniyetsizliği kabullenmeye ve daha itaatkâr olmaya yönlendirebilirken, yapılan işe tabi olmayı da beraberinde getirebilmektedir. Bu durumda Tofaş’ta çalışan bazı işçiler de romandaki örneğe benzer bir şekilde, yoruldukları zamanlarda kendilerini çalışmıyor olsalardı ne yapıyor olurlardı ihtimalini tasavvur etmeye zorlamaktadırlar.³²⁴

Buldukları konumdan memnun olmayan işçiler için bireysel olarak hareket ettiklerinde iki türlü çıkış yolu mevcuttur: Evlilik ve eğitim. Dönem itibariyle, toplumsal konumu açısından aşağıda yer alanların daha yukarı konumda bulunanlarla evlenmesinin -her zaman olmasa da- mümkün olduğu, bu şekilde sınıf atlayanların da

³²² Kemal, *Murtaza*, s.228.

³²³ Kemal, *Murtaza*, s.228.

³²⁴ Zeki Parlak, “The car workers of Bursa”, E. Kahveci, N. Suğur ve T. Nichols (der.), **Work and Occupation in Modern Turkey** içinde, Londra: Mansell, s.137 Aktaran: Gamze Yücesan-Özdemir, “Başkaldırı, Onay Ya Da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı.86 (Güz 2000), s.254.

söz konusu olduğu görülmektedir. Ancak eğitim ise daha çok rahata kavuşma ve toplumda saygınlık görme anlamında kullanılan bir araçtır.

İşçilerin kurumsal anlamda bir örgütlenmeleri, herhangi bir sendikaya üyelikleri söz konusu değildir. Dahası, romanlarda herhangi bir şekilde sendika veyahut başka türlü bir örgütlenmenin ismi dahi geçmemesi dikkat çekicidir. Ancak bu durum, işçilerin buldukları koşulları bütünüyle kabullendikleri anlamına da gelmemektedir. Bu anlamda işçilerin tabi oldukları işveren ve üretim süreci ile ilgili geliştirdikleri ilişkileri K. Barkey'nin 17.yüzyıl köylü-devlet ilişkisi üzerine getirdiği açıklama ile benzerlik gösterir:

“... Genel olarak isyan, birçok seçenekten yalnızca biridir ve aslında muhtemelen en zor ve külfetli olanıdır. Bu yüzden, ezilenler, ezenlerle şiddetli bir karşılaşmaya girişmeden önce, kaçınma numaraları yapabilirler. Bunların en belirgin olanları arasında kaçma, yeniden göçebeleşme(üretim tarzında buna eşlik eden değişikliklerle) ve iktidar sahiplerinin ulaşamayacağı uzak dağlık bölgelere göç vardır...”³²⁵

İşçilerin de başka bir iş bulma sıkıntısı, maddi külfetler ve buna benzer birçok nedenle çoğu zaman Barkey'nin değimiyle, isyan/direnış gerçekleştirmediklerini görmekteyiz. İşçiler de, yönetimle şiddetli bir karşılaşmaya girişmeden önceden -benzer şekilde- kaçma, işyerini terk etme, mevcut koşulları yıkmadan kendine göre düzenleme gibi yollara başvurmaktadırlar.

İşçilerin, fabrikada işe girebilmek adına hemşerilik ağından faydalandığını ve bu ağın kendilerini güvende hissetmesine neden olması sebebiyle de sermaye sahibini farklı bir sınıfa mensup olmasından ziyade, hemşerisi olması gözüyle değerlendirildiğinden ve bu bakışın özellikle de köylü-işçilerde hâkim olduğundan söz etmiştik. Aynı zamanda işverenin fabrikasını sahiplenmeyi de beraberinde getiren böylesi bir ilişki ağı, böylece sınıfsal farklılığın önünde de perdeleyici bir rol oynar; hemşerilik ilişkisi işçi-işveren ilişkisinin önüne geçer. Bu ağa dâhil olan işçiler, kendilerini diğer işçilerden söz konusu hemşerinin köylüleri olmaları nedeniyle ayrı, işvereni ise köylüleri ve dolayısıyla hemşeri sıfatına haiz olması nedeniyle kendilerine yakın görürler(bu durumun, mevcut dönemdeki köylü-şehirli arasındaki farkın keskinliğinden ileri geldiğini de söyleyebilmek mümkün görünmektedir).

³²⁵ K. Barkey, **Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization**, Ithaca: Cornell University Press, 1994, s.90 Aktaran: Necmi Erdoğan, “Devleti ‘idare etme’: Mâduniyet ve düzenbazlık”, **Toplum ve Bilim**, Sayı.83 (Kış 1999/2000), s.15.

Köylü-işçilere göre kent, köyden farklıdır ve oradaki çözümlerin kentte uygulanamayacağı, başka yollar denenmesi gerektiği düşüncesindedirler. Kendilerine ücretlerinden pay vermeleri gerektiğini söyleyen ırgatbaşına, “karakucak girişmek” isteyen arkadaşının bu tavrı için, “Burada karakucak söker mi? Üçün beşin yoluna bakmaya mı geldik şehre, karakucağa mı?” şeklinde düşünür Yusuf.³²⁶ Dolayısıyla bu şekilde bir yaklaşımın kendilerine, işlerini kaybettirmekten başka bir sonuç getirmeyeceği görüşündedirler; Yusuf’un düşüncesiyle, “El kapısında çalışan adamın boynu eğri olmalı(dır).”³²⁷ Kırdada geçerli olan birtakım değerlerin/düşüncelerin/pratiklerin bir kısmı kente taşınmakta, bir kısmı korunmakta, bir kısmı ise taşınmakla birlikte ortama göre dönüşüm geçirmekte; yeniden kurulmaktadır. Bu noktada köylü-işçi olmaları, onların bildikleri çözüm yollarının şehirde işe yaramadığını düşünmeleri; kalıp direnmek yerine, koşulları terk etmeyi tercih etmelerinde önemli bir etkendir: “Neyse, oldu bir sefer. Sana tokat attığında ona şöyle bir karakucak girmek vardı ya, neyse... Kalk haydi kalk, oldu bir sefer!”³²⁸

Dolayısıyla, koşullar karşısında tepkisiz oldukları veyahut koşulların farkında olmadıkları yerine; bildikleri çözüm yollarının şehirde işe yaramayacağını düşündükleri ve başka türlüünü de bilmedikleri için mücadele etmedikleri iddiası söz konusu olabilese de, yapılan muameleye kayıtsız olduklarını da söylemek mümkün değildir. Bu noktada, köylü-işçilerin kendilerini yabancı bir yerde ve şehirli karşısında korunmasız hissetmeleri faktörü önemli bir rol oynar ve hemşerinin koruyucu niteliği ön plana çıkar: “Neyine gerek senin? Hemşerimizi belledik ya, bir gün yanına varır, derim böyle böyle, kurban olduğum ağam, senin ırgatbaşın bizden haraç alacak, Amman boğdurma bizi ite kurda derim...”³²⁹

Ve fakat tüm bunların yanında, hemşerilik ilişkisi beklenen korumayı sağlamadığı takdirde, köylü-işçilerin de ilişkiyi sonlandırdıkları görülmektedir. Irgatbaşı ücretlerinden kendisine pay aldığı zaman, işverenin kendilerinin hakkını aramaması üzerine, işten ayrılırlar. Hâlbuki daha yüksek ücret alabilecekleri bu işi, daha önce sırf işverenleri hemşerileri olduğu için bırakmamışlardır. Dolayısıyla güven temelli kurulan ilişki beklenen korumayı sağlamadığında, çıkarlara dayalı olduğu görülür; aradaki bağlılık sona erer:

³²⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.61.

³²⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.58.

³²⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.104.

³²⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.59.

“... Şurda bir fabrika var, bizim hemşerilerin fabrikası. Bizim köyden değil ya, bizim sancaktan olur sahibi. Fabrikasının çırcırlarında çalışıyorduk, barındırmadılar bizi gözleri çıksın. Güya hemşerimiz. Hemşeri memşeri fosmuş meğer. Herif tomafiline kasılıp gidiyor. Bilmeyen vali beller. Hemşeri umurunda mı?..”³³⁰

Sürekli sanayi işçileri açısından ise hemşerilik ilişkisi bulunsa dahi kendilerini bağlayıcı bir etken olmadığı, daha ziyade işsiz kalma korkusu, geçim sıkıntısı gibi sebeplerle verili koşulları kabullendikleri görülmektedir: “... Yetişmiş oğlu, hali vakti yerinde kızı olsa, hemşeri memşeri hiç müdana etmez. ‘Al atını ver tımarımı’ der, basar çıkardı işten, ama yoktu. Allah belasını versin!”³³¹ Bunları düşünen bekçinin yine (Demokrat Parti kanalıyla) kendisinin geçiminin sağlanacağı taahhüdü verildiği anda işyerini ve dolayısıyla hemşerisini de terk ettiği görülmektedir.

İşçilerin koşulları terk edemedikleri ve fakat isyanın da söz konusu olmadığı durumlarda ise, yine de tam anlamıyla koşullara tabi olduklarını söyleyemeyiz. İşverenin, fabrika içerisindeki sistemde, işçilerden beklediği, fabrikada çalışanların görevlerini bir “makine düzeniyle” görmeleridir. İşçilerin, fabrika içerisinde kurulmak ve muhafaza edilmek istenen bu rejime çeşitli şekillerde karşılık verdiği görülmektedir. Bu karşılıklar ise, kimi zaman kurulmak istenen hiyerarşinin kabullenilmemesi/içselleştirilmemesi, kimi zaman verili koşulların içerisinde kendine yer açarak, verili koşulları daha yaşanılır ve kabullenilir hale getiren çeşitli kaçışlar, pratikler şeklinde ortaya çıkmaktadır.³³² Bu kaçışlar fabrikada kurulmak/muhafaza edilmek istenen tahakküm ilişkilerini kıran ve aynı zamanda üretim sürecini de aksatan çatlaklardır:

“İplikhanedeki işçilerden birçoğu kantar kâtibine teslim ettikleri masuraları çalar, kâtibe yeniden yuttururlar... Sonra, bilhassa dokumacılarla dikkat etmeyi unutma. Çok arsız heriflerdir onlar. Toplanırlar helâ aralığına, yakarlar sigaraları, verirler çeneyi çeneye, oooh... bir kenef arası sohbetidir gider!”³³³

İşverenin sözlerinden ve şikâyetlerinden de anlaşılacağı gibi, işçiler yönetimin belirlediği kurallara uymamaktadırlar. Su içme bahanesiyle tuvalet aralığına çıkmak, saate bakmak, sigara içme bahanesiyle tuvalete çıkmak, çocukların pamuk balyaları üzerinde oyun oynaması, pamuk balyacıların iş sırasında türkü söylemesi, işçilerin

³³⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.148.

³³¹ Kemal, *Murtaza*, s.154.

³³² İşçilerin, fabrika yönetimince kurulmaya çalışılan tahakküm ilişkileri, fabrika rejimine yönelik kabul, red, başkaldırı ve içselleştirme gibi duruşlarını inceleyen; doğrudan direnmenin dışındaki itaatsizliklere de dikkat çeken bir çalışma için, bkz. Gamze Yücesan-Özdemir, “Başkaldırı, Onay Ya Da Boyun Eğme: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikâyesi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı.86, (Güz 2000).

³³³ Kemal, *Murtaza*, s.121.

makine başında çalışırken türkü söylemesi en sık rastlanılan itaatsizliklerdendir. Bunların yanı sıra bekçinin görevine saygı göstermemeleri, onu “amir” olarak görmemeleri de bir başka itaatsizlik biçimi olarak değerlendirilebilir: “Benim amirlerim ustalar, usta yardımcıları. Sen bana karışamazsın.”³³⁴

İşçi sınıfı içerisinde, oluşturulan bu tip çatlakların ne denli önemli olduğu, işveren tarafından bu çatlakların oluşmasını önlemekle görevlendirilen bekçi Murtaza’ya yapılan uyarılardan anlaşılmaktadır: “Burası fabrika. Buranın ameleleri adama ipi taktılar mı...”³³⁵, “... Sen eceline mi susadın oğlum? Herkesin arabasına ne diye taş koyuyorsun? Lan seni öldürürler, anam avradım olsun öldürürler lan!”³³⁶

İşveren de bu tip kaytarmaların, işi aksatan davranışların farkındadır. Bu nedenle de fabrikada, kontrolü sağlayacak olan işçiler istihdam edilir. Bu işçilerin zaman zaman kendilerini fabrika sistemi içerisindeki konumları nedeniyle işçi sınıfından çok işverene yakın hissettiklerinden bahsetmiştik. Ancak istisnai durumlar da söz konusu olmaktadır. Örneğin, yukarıda söz edilen ve işçilerin hem fabrika içerisinde bulunup hem de üretim sürecinin dışına çıktıkları bir tür kaçış mekânı olarak kullandıkları tuvaletlerde görevli bekçi de, bu ara kaçışlara göz yummakta, sohbet eden işçileri denetlemekten ziyade onların sohbetlerine katıldığı görülmektedir.

Fabrikada bir başka bekçi Nuh’un da, işverenin beklentisinin aksine işçilerin iş sırasında uyuma, sigara içme vb. istenmeyen davranışlarına göz yumduğu, idare edici bir tavır takındığı görülmektedir. Ve hatta bekçinin kendisi de zaman zaman iş saati sırasında uyumaktadır. İşverenin beklenti ve isteklerini yerine getiren Murtaza’dan farklı olarak, Nuh diğer işçiler tarafından sevilmekte, kendilerine daha yakın hissedilmektedir: “Nuh Amca ne iyi... beni kaç kere yakaladı uyurken de, ne dövdü, ne de ceza yazdı.”³³⁷ İşçiler, buna karşılık Murtaza ve onun disipline edici, işverenin her türlü isteğine tamamen uygun davranışları ile sıklıkla alay etmektedirler. Çoğu zaman Murtaza’yı amir olarak da kabul etmedikleri görülmektedir.

³³⁴ Kemal, *Murtaza*, s.180. İşçilerin, bekçiye itaat etmemeleri durumuyla ilintili olarak, Weber’in tespiti de aydınlatıcı olabilir: “...Weber’e göre insanlar, yetkisinin meşru olmadığını düşündükleri kişilere itaat etmezler. Bunun sonucunda, Weber’e göre, bir toplumda otorite duygusunun ne zaman var olduğunu söyleyebiliriz: İnsanlar yöneticilerine gönüllü olarak itaat ettikleri zaman. Eğer, insanların itaat etmeye zorlanmaları gerekiyorsa, bunun nedeni, yöneticilerin meşru oluşuna inanmayışlarıdır.” Richard Sennett, **Otorite**, Kamil Durand (çev.), 2.Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, s.30. Dolayısıyla işçiler, bekçi Murtaza’nın kendileri üzerinde kurmaya çalıştığı otoritenin meşru bir zemine dayanmadığını düşündükleri için ona itaat etmiyorlar denilebilir. Oysa usta, işçilerin gözünde yaptığı işi bilen ve meşruiyetini de işinin ehli olması dolayısıyla edinen kişidir. Dolayısıyla da diğer işçilerden saygı görür.

³³⁵ Kemal, *Murtaza*, s.154.

³³⁶ Kemal, *Murtaza*, s.263.

³³⁷ Kemal, *Murtaza*, s.229-230.

Bu şekilde ortaya çıkan tepkiler ve sonrasında olabileceklere dair görüşler, işçilerin kendilerine açtıkları alanların daraltılması, yok edilmesi durumunda tepki göstereceklerine dair bilgi vermektedir. Dolayısıyla bu kaytarma, kaçış ya da nefes alanları, çatlaklar olarak tabir edebileceğimiz davranışların aslında işçiler açısından oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, 1946 sonrası çok partili döneme geçilmesiyle, bu değişim dalgasının fabrika içerisine ve fabrika içerisinde oluşturulmaya/muhafaza edilmeye çalışılan sisteme de yansıdığı görülmektedir:

“1946-1947’lerde yurdun her yanı ‘Demokrasi’ naralarıyla köpük köpük çalkalandığı günlerde fabrika da kendini bu sarhoşluğa kaptırmış, Murtaza unutulmuştu...

... ama işçiler eski işçiler olmadıktan başka, Fen Müdürü de eski Fen Müdürü değildi. Tarttırıp teslim ettikleri masuraları katibin görmez yanından çalıp yeni baştan yuttururken yakalanan, ‘Vazife bir sırasında’ uyuklayan ya da hela arası sohbetine dalmış işçileri enseleyip rapor etse bile, Fen Müdürü, Murtaza’nın koltuklarını kabartacak biçimde bağırıp çağırıyor, ceza falan yazmıyordu.

... Bütün bunların nedeni, ‘Demokratçılık’ tı.”³³⁸

1946 sonrası siyasetteki değişim ve rüzgâr fabrika ortamına da yansımıştır. İşverenin “kaytaranlara” karşı daha farklı davrandığı, idareci bir tutum sergilediği görünmektedir. Eskisi kadar despotik bir duruş, artık söz konusu değildir. Bununla birlikte işçiler arasında da, (çalışmanın ilk bölümünde de yer verdiğimiz) Demokrat Parti tarafından verilen vaatlerin de etkisiyle, oldukça olumlu bir havanın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür:

“ ‘Hiç bee, dedi. Memlekete demokratlık geldi, daha da gelecek. Gelsin, hoş geldi sefa geldi. İsmet Paşa, mismet Paşa gitsinler. Anam avradım olsun, vazife sırasında sabaha kadar horlarım kafam kızarsa, kimse karışamaz.’

‘Tabii karışamaz’, dedi Nuh. ‘Başkanımız dinlemedin mi? Biz iktidara geçelim de bakın. Musluklarınızdan yağ, bal akacak, ekmeği, şekeri beleş beleşine yiyeceksiniz, cigarayı, hem de en ala cigarayı beş kuruştan içeceksiniz demedi miydi?’ ”³³⁹

Bu dönüşüm, işçiler arasında sınıftan ziyade hangi partiye dâhil olunduğuna dair bir anlayış ve ayrımı da ön plana çıkarır. Neticede işçileri ayaklandıran da herhangi bir işçinin değil, Demokrat Partili bir işçinin fabrikadan kovulmasıdır:

³³⁸ Kemal, *Murtaza*, s.277.

³³⁹ Kemal, *Murtaza*, s.280.

“... Demokrat olan bir fabrikadan, Demokrat Partili birinin kovulması o kadar da kolay oluveremeyecekti. İşin şaka yanı bir tarafa, işçilere koymuştu bu. Nuh’u eskiden pek o kadar sevmeseler bile, Nuh şimdi kendi partilerinden bir Demokrat’tı. Bir Demokrat, İsmet Paşa’cı bir CHP’li yüzünden nasıl sepetlenirdi?”³⁴⁰

Anlık bir tepki sonucu meydana gelen, herhangi bir bilinçli organizasyondan kaynaklanmayan bir ayaklanmadır söz konusu olan. Ayaklanma sınıfsal bir nedenden değil, DP-CHP’li olma ayrılığından meydana gelmektedir:

“Hela bekçisinin barakası önünde başlayan galeyan, alev dokunmuş ispiroto gibi bütün fabrikayı sarıverdi. Murtaza’nın sert disiplininden yıllar boyu usanmış, cezaya çarptırılmaktan imanları gevremiş kadınlı erkekli işçilerle, fırsattan yararlanmasını bilen ustalar, usta yardımcıları falan sırt sırta vermişlerdi.

‘İstemiyoruuuuuz!’

‘CHP’li İsmet Paşacı kontrol istemiyoruuuuuz!’

‘Cehenneme kadar yolu var, defolsun fabrikadan.’

‘Bu fabrika Demokrat’ların kalesi!’³⁴¹

Ancak söz konusu anlık olarak meydana gelen ve bir anda büyüyen tepki, işvereni korkutur. İşverenin, ilk olarak grev ihtimalinden şüphelenmesi polis ve jandarma çağırmasından, aslında bu ihtimalin ne denli yakın ve korkutucu olabileceği görülmektedir. Zira bir anlık boşlukta küçük kıvılcımlar aleve sebebiyet verebilir, bu nedenle tetikte olmak gerekmektedir:

“Polis ve jandarma anlamıştı ki ortada grev falan değil, fabrikaca yapılmış, işçilerce haksız bulunan bir işleme itiraz vardı. Yoksa ortada grev falan yoktu...

Bununla beraber gene de herhangi bir olay ihtimaline karşı tetikte bekliyorlardı. Çünkü bir hiç yüzünden ayaklanan kitleler, önemsiz gibi görülen küçük kıskırtmalarla, istenmeyen bir yöne doğru gidebilirlerdi. Kitle psikolojisinin ne demek olduğunu bilmek değillerdi.”³⁴²

Görülmektedir ki, işverenin bir anlık şüphesiyle jandarmaya haber vermesi, bilinçli bir eylemden çekinmesi nedeniyledir. Ancak, işçiler arasında meydana gelen başkaldırı üretim araçları veya işverene yönelik değil, mensup olunan parti temelinden kaynaklanan bir birliktelikle ve aniden/plansız bir şekilde ortaya çıkan bir ayaklanmadır. Kısaca ifade etmek gerekirse; ayaklanma, işverenin şüphelendiği şekilde

³⁴⁰ Kemal, *Murtaza*, s.307.

³⁴¹ Kemal, *Murtaza*, s.280-281.

³⁴² Kemal, *Murtaza*, s.308.

sınıfsal nitelikli bir ayaklanma olarak değil, aynı partiye mensup olmanın birleştiriciliğinden meydana gelmiştir.

III. Toprakta Çalışma Yaşamı

A. İşe Giriş

İncelenen romanlarda toprakta istihdam edilen işçiler, daha çok mevsimlik işçiler olarak karşımıza çıkarlar. Birçoğu kır kökenli olmakla birlikte, içlerinde fabrikadan çıkarılan ya da zanaatkârlık yaptığı halde, birinci bölümde detaylıca anlatılan mevcut ekonomik koşulların dönüşümü nedeniyle geçimini sürdüremeyen işçiler de bulunmaktadır. Toprakta çalışmak, kırdan göç edenler ve ticaretin serbestleşmesi gibi nedenlerle şehirde fabrikada iş bulamayanlar ve artık zanaatkârlıktan kazanamayanlar için de son fırsattır: "...biz kararımızı verdik, gideceğiz. Zaten başka çaremiz de yok. Çünkü ya her ne iş olursa olsun çalışmak lazım, ya da acımızdan gebermek!"³⁴³, "Eski çamlar bardak oldu. İşlerin tadı iyice kaçtı şimdi. Eskicilere ekmek kalmadı pek. Dışardan ucuz ucuz lastik, kauçuk ayakkabı geliyor. Bizim yaptığımız kösele taban fiyatına herifçioğlu ayakkabı veriyor!"³⁴⁴ Fakat bu durumun sıkça rastlanılmayan ve hatta toplumda oldukça garipsenen bir durum olduğunu da belirtmek gerekir. Fabrika ve zanaat kökenli bu işçilerin toprak işçiliğine geçişi ise geçici bir tercihtir; bu açıdan diğer işçilerden ayrıldıkları söylenebilir. Söz konusu işçiler, toprak işçiliğini geçici bir iş olarak görmekte ve kendi işlerini kurmak adına yeterli sermayeyi toplayabilmek için böyle bir sürece katlanmaktadırlar.

Toprakta çalışan işçilerin işe alımı, genellikle ağaların görevlendirdiği elçiler vasıtasıyla gerçekleşir. Özellikle 1950'li yıllarda, ulaşım imkânlarının da artışıyla Urfa ve Doğu Anadolu'nun diğer illeri gibi daha uzak yerlerden çok sayıda mevsimlik işçi Çukurova'ya gelmeye başlar.³⁴⁵ Romanda da, büyük toprak sahiplerinin, başta doğu illerine olmak üzere elçiler göndererek işçileri çağırışından söz edilmektedir. Kıray, elçilik mekanizmasının ortaya çıkışını, gündelikçi emekçinin öneminin artışıyla ilişkilendirir. Elçi, "büyük toprak sahipleri ile emekçi arasında bağlantı kura(ndı)r."³⁴⁶ İşçilerin, elçiler vasıtasıyla işe alımının gerçekleşmesi, daha önceki yıllar için de

³⁴³ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.93.

³⁴⁴ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.94.

³⁴⁵ Yüksel Akkaya ve Metin Altıok, "Çukurova'da Pamuk İşçileri", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996, s.254.

³⁴⁶ Kıray, "*Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması*", s. 161.

geçerlidir. Irgatbaşı, “1928’de elçi Hallaç Memet’le bir posta ırgat götürdükü”³⁴⁷ diye bahseder bir konuşmasında. *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanında, çiftlikte çalışmak adına iş için bekleyen ırgatlar, ırgat pazarında³⁴⁸ beklerken tasvir edilirken; *Eskici ve Oğulları*’nda ise elçi, şehirde yaşayıp pamuk toplayıcılık yapmak isteyenlerin evlerine giderek isimlerini alır. Irgat pazarlarında bekleyen ırgat ve ailelerinin şartları romanda detaylıca aktarılmıştır:

“Değdiği yeri köz gibi yakan güneş tam tepededir. Irgat adı altındaki birtakım insanlar değil, paçavra yığınları beklemekten usanır. Birden deli bir sağanak... Ortalık sel sele gider. Ardından güneş. Tırnağına kadar sıırıslıklam paçavra yığınlarından dumanlar tütmeye başlar... Yağmurda ıslana, güneşte tüte kururlar. Torbalardaki tandır, yufka dürümleri tükenip, çarşı ekmeğine verilecek son kuruşlar da suyunu çektikten sonra, aç çocukların feryadı göğe yükselir...”³⁴⁹

“... Büyük toprak sahipleri doğu illerimize elçiler gönderip tellallar çağdırtırlar ki... Pek pek birkaç hafta sonra ‘Urumdan Şamdan’ çekilip çekilip gelen ırgat kabilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çoluk, çocuk, genç, yaşlı, paramparça üst başlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe’deki mezarlığa yığılırlar. Kıçı çıplak çocuklar mezar taşlarına inip biner, tevekkül içindeki kadınlar, Taşköprü’nün bu geçesindeki ırgat pazarından iş ve ekmeğin sevinciyle gelecek erkeklerini beklerler.”³⁵⁰

“Erkekler de kadınları gibi bir deri bir kemiktirler. ‘Değdiği yeri köz gibi yakan güneşin altında aç, terli ama sabırla beklerler. Irgatbaşılar ırgat pazarı’nın mutlak hâkimidirler. Rızkların sahibi! Şöyle bir görünüveren bir ırgatbaşının çevresi hemencik umutla alınır...”³⁵¹

Toprakta istihdam edilen işçiler daha çok ırgat/amele* olarak anılırlar. Irgatların çalışacakları yere ulaşmaları genellikle kamyonlar aracılığıyla sağlanır:³⁵²

³⁴⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.245.

³⁴⁸ Çalgüner, “işçi pazarı” olarak isimlendirilen meydanlık alanlar hakkında şunları söyler: “Seyyar işçiler geldikleri yerlerde, şehirlerde olsun, kasabalarda bulunsun muayyen geniş meydanlık bir mahalde toplanırlar. İşçilerin toplandıkları bu meydanlık mahaller adeta bir işçi pazarı manzarasını arz eder. Bu yerler hakikaten de birer işçi pazarıdır. İşçiler iş yerine buradan tevzi olunurlar. İşçiler gerek hafta sonunda, gerekse işin hitamında, yeniden iş almak üzere, tekrar bu mahallere avdet ederler.” Murat Şeker, **Türkiye’de Tarım İşçilerinin Bütünleşmesi**, Değişim Yayınları, s.109.

³⁴⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.172.

³⁵⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.171-172.

³⁵¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.173.

* Sözlük anlamı ile “amele”, gündelikle çalışan işçi, emekçi; “ırgat” ise tarım işçisi, rençper ifadeleri ile tanımlanmaktadır. Çalışmamızda, bütünlük sağlama açısından yer yer “işçi” ifadesini de kullanacağız. Bkz., www.tdk.gov.tr

³⁵² Dönem itibarıyla ortakçılık ilişkisinin çözülmesi, makineleşme vb. değişimlerin yanı sıra motorlu araçların daha yoğunlukla olarak kullanılmaları, traktör sürücüleri, yardımcıları, kâhyalar ve şoförler için de sınırlı istihdam olanağı yaratılması sonucunu doğurmuştur. Mübcecel Kıray, “*Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması*”, s.153.

“(Kamyonun) Arka(sın)dakilere daha şimdiden bozuk yollarda ırgalana çalkalana turşuya dönmüş, kızgın güneşin altında iyice terlemişlerse de aldırmyorlardı. Zehir olsa yutacaklardı...”³⁵³

“... Art arda üç taneydi, içlerinde insan mı vardı, zahire mi? Görünmüyordu. Günlerdir gelip geçiyordu kamyonlar, içleri erkek yüzü kadınlara, çirkin çocuklarla sinirli erkekler yüklü kamyonlar geçiyor, tarlalar dolusu pamuğun mevsim yağmurlarından kurtarılabilmesi için tarlalara koşturuluyordu.”³⁵⁴

İşçilerin teminini sağlayan elçilik mekanizmasının, kendisine has vasıfları, imtiyaz ve görevleri bulunur. Elçiler, yaşadığı yerde geçimini sağlayamayan ve para kazanmak isteyen kişileri toplayarak, pamuk çapalama ve toplama mevsiminde işçilik yapmak üzere bölgeye getirirler. Murat Şeker, *Türkiye’de Tarım İşçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi* adlı çalışmasında, pamuk çapasında çalışmak için Çukurova’ya gelen mevsimlik işçilerin, kamyonla yolcu taşımacılığı yasak olduğu halde, işçilerin taşınması için buna izin verildiğinden bahsetmektedir. Amaçlanan, tarım işçilerinin çalışacakları yere en az maliyetle ulaştırılmalarıdır; bu sebeple de güvenlik konusu göz ardı edilmiştir.³⁵⁵

B. Yaşam Alanı

Açık arazilerde, tarlalarda kütlü toplayan işçiler iş süresince, beraberlerinde getirdikleri ve toprak üzerine kurdukları “alaçık” adı verilen çadırlarda yaşarlar; alaçıklar, çalışılan araziler üzerine kurulurlar. Çiftlikte patozda çalışan işçiler ise açık arazide, harmanda, çıplak toprak üzerinde uyurlar. Irgatbaşı, diğer işçilerden farklı olarak cibinlik içerisinde uyur. İşverenin, işçileri işe götürmek için zaman harcamak istememesi, işçilerin tarlaya yakın yerlerde konaklanmasına neden olur. Bu sebeple işçiler, genellikle yerleşim yerlerinden uzak yerlerde konaklarlar.³⁵⁶

Bahsedilen her iki çalışma ortamında da, işçilerin banyo ve tuvalet ihtiyaçlarını giderebilecekleri özel alanlar bulunmamaktadır. Kendi kurdukları alaçıklarda yaşayan işçiler, çoğu zaman yiyeceklerini de birlikte getirirler; su ihtiyaçlarını ise yakında bulunan dere vb. su kaynaklarından sağlarlar. Çiftliklerde patozda istihdam edilen işçilerin ise yiyecekleri işveren tarafından temin edilir. Yiyecek konusunda da ırgatbaşı ve usta diğer işçilerden ayrı tutulur. Söz edilen dönemde yerleşim alanlarının en büyük

³⁵³ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.183.

³⁵⁴ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.259.

³⁵⁵ Şeker, s.108.

³⁵⁶ Şeker, s.111.

sorunlarından birisi sivrisinektir;³⁵⁷ açık alan olması nedeniyle sivrisinek ve yarasalar ırgatlar için en rahatsızlık verici etkenlerdir:

“... tarlanın içine, harmanlara serilmiş uyuyan ırgatların iniltileri, dış gıcırtiları, sayıklamaları duyuluyordu.

Sivrisinekler ortalığa sanki avuç avuç saçılmışlardı. Yorgun ırgatların çevrelerinde vınlııyla uçuşuyor, güçlü iğnelerini tuzlu derilerine acı acı batırıyorlar(dı)...”

Bir baştan bir başa kurşun gibi akan yarasalarsa öyle çoktular ki!”³⁵⁸

Toprak işçileri bütün günlerini çalıştıkları yerlerde geçirdiklerinden, çalışma ve yaşam alanları da iç içe geçer. Dolayısıyla, görüldüğü üzere çalışma esnasında işçiler arasında mevcut olan hiyerarşik yapı ve ayrımlar, iş dışında kala(maya)n gündelik hayatlarına da doğrudan yansır.

C. Çalışma Koşulları

Cumhuriyet dönemi boyunca-öncesinde de söz konusu olduğu gibi- mevsimlik ve sürekli tarım işçileri, bilhassa Çukurova bölgesinin en önemli işçi kitlesini oluşturur.³⁵⁹ Mevsimlik ve/yahut sürekli biçimde vücut bulan toprakta istihdam edilme biçimi, yani toprak işçiliği, romanlarda iki şekilde karşımıza çıkar: Çiftliklerde çapalamada istihdam edilen işçiler ve bir toprak sahibine ait tarlalarda pamuk vb. ürünleri toplamak için istihdam edilen işçiler. Romanda konu edilen çiftliklerin, bilhassa makineleşme sonrası ortakçılık ilişkilerinin yerini ücretli işçi istihdam edilmesinin alınması ile oluşan “büyük işletme” statüsünde yer alıp-alamayacağına dair yeterli veri bulunmamaktadır. Ancak, ücretli işçi çalıştırılması, buğday gibi büyük ölçekte tarıma uygun ürün yetiştirilmesi, makineleşmeden faydalanılması(çiftlikte patozun yer alması) gibi özellikleri ihtiva etmesi nedeniyle, A. Adnan Akçay’ın tanımladığı büyük işletmelerle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.³⁶⁰

Toprakta çalışanların –daha önce değinildiği üzere- çalışma ve yaşam koşulları iç içe geçtiğinden, işçilerin barınma şartları aynı zamanda çalışma şartlarıdır da. Sivrisinek ve sıcak, işçiler için en zorlayıcı etmenlerdir. Toprakta çalışma koşulları,

³⁵⁷ Akkaya ve Altıok, “Çukurova’da Pamuk İşçileri”, s.256.

³⁵⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.276.

³⁵⁹ Yüksel Akkaya ve Metin Altıok, “Çukurova’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996, s.249.

³⁶⁰ A. Adnan Akçay, “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”, Oya Baydar (Ed.), **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.122.

bilhassa şehirde yaşayanların gözüyle değerlendirildiğinde oldukça zorlu görünmektedir. Eski ayakkabı tamirciliği yapan bir zanaatkârın gözünden, iki işin koşullarının karşılaştırması şu şekilde yapılır:

“ Güneş iyice yükselmiş, ovaya terleten, enseleri, çıplak kolları, çıplak bacakları ısırın esintisiz, bir sarı sıcak yayılmıştı. Çiğ güneş altında ova, uzaklardaki dağlar titreşiyor, bulutsuz gökten tek kuş geçmiyordu. Topal, çevresine sıkıntıyla baktı. Ne diye gelmişti buralara! Şimdi serin dükkânında olsa, iyi kötü iş miş, kahvenin birini bitirip birini söylese, sonra da sıra buzlu aşlama, limonata, vişneye gelse...”³⁶¹

Bu durum, şehirde yaşayan, zanaatkârlık ve fabrikadaki işçiliğin ardından tarlada çalışmaya gidecek olanlara yönelik yapılan uyarılarda açıkça kendini gösterir: “Yahu deli olmayın be ağa... O yazı yabanda, o Allah’ın sarı sıcağında nasıl dayanırsınız? Anlatıyorlar, sivrisinekler arı gibi arı gibiymiş!”³⁶², “Lakin oralar, yazının yüzü, malum. Sarı sıcak, sinek... Dayanabilir misin?”³⁶³

Toprakta çalışma, dönem itibarıyla aynı zamanda, şehirde yaşayan zanaatkâr ve/ya fabrika işçisine yakıştırılmayan bir çalışma biçimidir; alçaltıcı bir iş olarak görülmektedir. Dolayısıyla fabrika işçiliği ve zanaatkârlık ile birlikte değerlendirildiğinde çalışan kesim açısından toprakta istihdam edilmenin bir tür dikey ve aşağı doğru bir geçiş/düşüş olarak algılandığını söylemek mümkündür.

Kütlü toplama esnasında yapılan iş, ustalık isteyen bir iş değildir; aslen tohumlu pamukların toplanmasından ibarettir. Ancak koşullar, işi oldukça ağır hale getirmektedir: “... Çukurova’nın sarı sıcakları, yer yer çatlayıp yarılmış toprakları, yazı yaban, yazı yabanın arı gibi arı gibi sivrisinekleri, yağmur yüklü bulutlar, sel sele yağmurları, arkasından felaket halinde gelen dizanteri, sıtması...”³⁶⁴

“ ‘Bitmişsiniz siz,’ dedi. ‘İş çok çetin miydi?’

‘Ah anam ah, işin çetnliğinden çok yazının yüzü, sıcak, sivrisinek... Gözü çıkasınca sinekler canavar gibi Allah vermeye...’ ”³⁶⁵

Kütlü toplamak, ustalık isteyen bir iş olmamakla birlikte, patozda çalışan işçiler açısından benzer değerlendirmeyi yapmak mümkün görünmemektedir. Zira “çok iri çok kocaman” ve “doymak bilmeyen bir ağustosböceği”ne³⁶⁶ benzetilen patozda

³⁶¹ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.220.

³⁶² Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.40-41.

³⁶³ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.79.

³⁶⁴ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.108.

³⁶⁵ Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.305.

³⁶⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.249.

çalışan işçiler, kütlü toplamada istihdam edilen işçiler gibi doğal koşulların yanı sıra, makineyle de uyumlu çalışmak zorundadırlar. Dolayısıyla patoz işçilerinin çalışma koşullarına değinirken, makinenin işçilere dayattığı koşullardan da söz etmek gerekir. Makinenin üretim sürecindeki hâkimiyeti ve işçilerin makinenin ritmine uymaya çalışırken ortaya çıkan halleri konusunda romanda yapılan değini, çalışma koşulları ve koşullar karşısında işçilerin mevcut halleri konusunda da fikir vericidir: “Beden kalınlığında demetler, patozun doymak bilmeyen ağzından içeri devriliyordu. Irgatlar öfkeyle, kinle, hınçla çalışıyorlardı. Damarlarda dolaşan kan değil, milyonluk kilovatlardı sanki.”³⁶⁷ İşçilerin birer makineymişçesine üretim sürecine dâhil olduğu görülmekte ve *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanında, çalışma koşulları ve makinenin üretim sürecindeki hâkimiyeti ile birlikte yabancılaşan işçilerin, motive edilerek üretkenliğin arttırılmaya çalışıldığından bahsedilmektedir.³⁶⁸

D. Hastalık ve İş Kazaları

Çalışma koşullarının zorluğu iş sonrasında, çalışan işçilerin fiziksel görünümünde de iz bırakır; gözler çökmüş, elmacık kemikleri fırlamış, kilo vermişlerdir. İşçilerin, topraktaki zorlu çalışma koşullarında istihdam edilirken meydana gelebilecek kaza ve hastalıklara karşı alacakları önlemler ise çoğunlukla kendilerine bırakılmıştır; hastalanan işçilerin aileleri dışında herhangi bir güvenceleri bulunmamaktadır. Değinilen çalışma koşulları karşısında, işçilerin çoğunlukla sıtma, dizanteri, güneş çarpması gibi rahatsızlıklarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Yetersiz beslenme ve barınma koşullarının da elverişsiz oluşu, sağlık sorunlarını arttırıcı bir etken olarak ortaya çıkar. Bu nedenle mevsimlik işçilerde hastalığa yakalanma olasılığı yüksektir. Özellikle sıtma, her iş mevsiminde salgın halinde görülmektedir.³⁶⁹ İşçilerin, hastalıklar karşısında kinin ve atebrin kullandıkları; sineklerle ise cibinlik kullanarak baş etmeye çalıştıkları görülmektedir. Patozda çalışanlara boyun ve boğazlarını sarmak için paçavralar, gözlerine de tozdan koruması için toz gözlükleri verilir.

Kütlü toplayıcıları tarafından deneyimlenen çalışma koşullarına dair sıcaklık, sivrisinek gibi açık havada çalışmanın getirdiği zorluklar, patoz işçileri için de

³⁶⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.362

³⁶⁸ Bkz., Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.362-363.

³⁶⁹ Akkaya ve Altıok, “Çukurova’da Pamuk İşçileri”, s.256.

geçerlidir. En zor işlerden biri olan koltukçuluk için, alınan önlemler de yetersiz kalmakta, bu nedenle koltukçular iş kazalarına maruz kalmaktadırlar:

“ Koltukçuların işi destecilerden de zordu. Yüzleriyle boyunlarını bezlerle sıkı sıkı sarmışlardı. Gözlerinde, onları pilotlara benzeten, toz gözlükleri... gene de savrulan incecik tozdan, samanın sarı tozundan kurtulamıyorlardı. Yıldız kadar inceydi bu toz. Bezlerin korumaya çalıştığı terli, ıslak boyunlara, gerdana, sırtlara girip yapıyor, çıldırtan bir kaşıntı yaratıyordu.

Koltukçuların kaşınmayla vakit geçirmeye hakları yoktu!

Bir an, hücumla deste taşıyan destecilerin getirdiği desteleri almaktaki bir anlık gecikme, hemen iş dengesini bozuyor, her şey altüst oluyordu. Böyle anlar korkunç kazalara da yol açtığı için, koltukçuların bir makine düzeniyle çalışmaları gerekiyordu. Ne kaşınmak, ne düşünmek, ne de başka şey!...”³⁷⁰

En sık yaşanan iş kazası ise koltukçuların bir anlık dalgınlıkla kollarını/bacaklarını patoza kaptırmalarıdır. Patoz işçileri, buğday demetlerini harman makinesine taşıyan desteciler ve destecilerden aldıkları bu desteleri harman makinesinden içeri sokan koltukçulardan oluşur. Bilhassa koltukçular, diğer işçilere nazaran deneyimli işçilerden seçilmek durumundadır; aksi halde kazaya maruz kalmaları söz konusu olabilmektedir. Yapılan iş, belirli bir düzen ve dikkat gerektirip, anlık dalgınlıklara müsaade etmediğinden, işte henüz acemi olan Yusuf da, bacağını patoza kaptırır. Bu tip kazaların daha önceki yıllarda da yaşandığı bilinmektedir: “Bir tarihte Ceyhan taraflarındaki bir harmanda bir koltukçu patozun ağzından yanlamıştı da, sağ kolu omzuna kadar makinenin bıçakları arasında...”³⁷¹

E. Sosyal Güvence

İncelenen romanlarda, çalışma koşullarının herhangi bir denetime tabi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ayrıca işçiler, işveren ya da başka herhangi bir kanalla sağlanan bir güvenlik ağı içerisinde bulunmamakta, formel anlamda herhangi bir sosyal güvenlik ağının korumasından faydalanmamaktadırlar. Şeker’in yaptığı çalışma esnasında da ortaya koyduğu gibi;

“... mevsimlik işçiler arasında şu veya bu şekilde bir hastalığa yakalanma oranının çok yüksek(tir) (% 57)... Hastalanan işçi için ise tek güvence ailesidir... Sosyal Sigortalar Yasasında yapılan bir değişiklikle tarım işçileri de sağlık sigortası kapsamına alınmışlarsa da, bunun özellikle mevsimlik tarım işçileri için uygulanamadığı gerek araştırma sırasında

³⁷⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.218.

³⁷¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.369.

gerekse yörede daha sonra yapılan çalışmalardan saptanmıştır. Çalışmayacak kadar hasta olan işçi çadırda kalır ve ancak ailesinin bakımı ile yetinir. Doktor ancak çok acil ve ilerlemiş durumlarda söz konusudur. Hasta, doğum olayında bile, çok bilinen ağrı dindirici bazı ilaçların dışında tamamen doğanın insafına kalmıştır...³⁷²

Bereketli Topraklar Üzerinde romanında da, çapa yapan bir kadın işçi verilen yemek molası esnasında doğum yapar. Son ana kadar çalışan bu kadın işçinin, doğum nedeniyle yerine çocuğu geçer. Ertesi gün de dinlenmesi için, ağa tarafından kendisine izin verilir:

“ ‘ Doğuran kadın nasıl oldu?’

...

‘Yarın yatıp dinlense iyi olur. Bir terslik olmasın. Başımıza iş çıkabilir. Gerçi hava ama, itin köpeğin ağzına laf düşmesin. Çalıştırdılar çalıştırdılar şöyle böyle...’³⁷³

Tarım işçisi olarak çalışanlar, geleneksel ilişkiler içerisindeki bağımlı çalışanlardan(feodal kalıntılar, ağalık kurumu, aşiret yapısı aile işçiliği) tamamen farklılaşmamışlardır. Bununla ilintili olarak da kayıtsız, sigortasız, sendikasız çalışma diğer işkollarında da yaygın olmasına rağmen, tarım kesiminde karşılaştırmaya gidilemeyecek oranda fazladır.³⁷⁴ Bu sebeple, ailevi ilişkiler toprakta çalışanlar için oldukça önemlidir. Kütlü toplamada çalışanlar, genellikle ailelerini de yanlarına alırlar ve yalnızca çalışmaya değil yaşamaya da giderler bir bakıma. Aile, akrabalık, aşiret bağları çalışma alanına taşınırken, güçlü bir iç dayanışmayı da beraberinde getirir.³⁷⁵ Hastalık vb. durumlarda ancak aile ve diğer işçilerin yardımı söz konusudur. İşçiler, formel anlamda herhangi bir sosyal güvence sistemi içerisinde dâhil olmadıklarından, zaman zaman bu tip dayanışma biçimleri işçiler için yaşamsal öneme sahip olmaktadır. Ayrıca işçiler, ırgatbaşı veya ağanın isteğine bağlı olarak herhangi bir sebeple işten çıkarılabilmektedirler; özel bir sebep gösterilmesine gerek yoktur, herhangi bir kişisel anlaşmazlık dahi buna sebep olabilir. Bu noktada tarım işçilerinin söz konusu dönem içerisinde mevcut mevzuat dahilinde de korumasız bırakıldığı hatırlanırsa, işçilerin haklarını koruyacak herhangi bir (formel) mekanizmanın yokluğu anlaşılabilir. Dolayısıyla, tamamen kişisel ve keyfi ilişkiler geçerlidir.

³⁷² Şeker, s.115.

³⁷³ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.209.

³⁷⁴ Yasemin Güngör, “Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık İşkolu”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.149.

³⁷⁵ Akkaya ve Altıok, “Çukurova’da Pamuk İşçileri”, s.257.

F. Ücret

Büyük çiftliklerde çapa ve patozda çalışan işçiler, ücretlerini almak için, iş bitiminde şehre geri dönmek zorundadırlar. Ancak gidilmesi gereken mesafenin uzunluğu, yolun yaya gidilecek olması ve iş sonrası yorgunluğu da işçiler açısından süreci bir o kadar zorlaştırmaktadır:

“Bir haftalık iş beş buçuk gün sürmüş, ‘dağılım’ denilen çarşamba günü öğleden sonra saat ikiden itibaren ırgatlar para almak için şehrin yolunu tutmuşlardı.

Irgatbaşı da paydostan çeyrek saat önce küçük ağanın pırl pırl otomobiliyle şehre inmişti. Harmanla şehir arasında epeyce uzun bir yol vardı. Irgatlar yaya dökülmüşlerdi yollara. Tozlu yollar, beş buçuk iş gününün yorgunluğuyla harap ırgatların yemenili, ya da çıplak ayakları altında tozuyup duruyordu. Başka harmanlarla pamuk tarlalarından şehre para için akın halindeki ırgat kabileleri kalabalığı gittikçe arttırıyordu. Yukarda gözleri alan kızgın güneş, aşağıda fırın külü gibi ısınmış tozlu yollar... Yol boyunca ahlar, oflar...

Dudakları patlamış, ağızları köpük içinde, yorgun, yılmış insanlar bir haftalık emeklerinin karşılığını almaya gidiyorlardı. Gözler çökmüş, yüzler buruşup kararmış. Sıtmadan zangır zangır titreyen ırgatlardan biri arada kabileden ayrılıyor, ya bir hendek kıyısı, ya da koyu gölgeli bir ağacın altına kendini atıyor, toprağa kapanıyordu. Hiç kimse başkasına yardım edecek halde değildi. Kalan kalıyordu. Ölen ölecekti, gidebilense gidecek!

Çukurova'nın bereketli topraklarında şehre karıncalar gibi çekilen ırgatlar, oraya, Taşköprü'nün oradaki ırgat pazarına birikmek için canlarını dişlerine takmışlardı.

Gidilecekti, çaresiz gidilecek, haftalıklar alınacak, sonra da gelecek hafta için yeniden kapılanırlarsa, ağır hantal kamyonlara dolunup, beş buçuk gün çalışmak üzere, çiftliklere yeniden dönülecekti.”³⁷⁶

“... Yollarda açlıktan, yorgunluktan çeşitli hastalıklardan kesilip kalan o kadar çok insan vardı ki... Bu yollarda gemisini kurtaran kaptandı. Yukarda güneş, aşağıda yolun güneşte fırın külüne dönmüş kızgın toprağı. Arada kamyonlar, otomobiller gelip geçiyordu. Her gelip geçen araçtan toz bulutları kalkıyor, göz gözü görmüyordu.”³⁷⁷

Yeni bir işin bulunabilmesi, daha önce de değindiğimiz gibi ancak ırgat pazarlarında gerçekleştiğinden, ücretlerini almak ve yeni bir iş bulabilmek adına işçilerin şehre ulaşmaktan başka alternatifi bulunmamaktadır. İşçiler ücretlerini 5,5

³⁷⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.284.

³⁷⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.286.

günlük³⁷⁸ çalışma süresinin sonunda ve şehre döndüklerinde ırgatbaşından alırlar. Ağa, çoğu zaman işçilerle birebir iletişime girmez, ücretler ırgatbaşından alınır; daha düşük ücret ödemek ve bu şekilde maliyeti düşürmek adına patozda deneyimsiz işçi çalıştırılmasına göz yumar. Çoğu zaman işçilerin ücretleri üzerinden kendine pay alır:

“ ‘Şu da bizim ırgatbaşı. Lakin kulak asma’

‘Niye’ dedi Ali.

‘Çok haksız. Para günü oldu mu, ağadan ırgatın parasını alır, bir de liste çıkarır yayar... On beş, yirmi mi hak ettin? İki buçuk, üçünü mutlaka keser...’³⁷⁹

Aynı zamanda işçilere esrar satıp, kumar oynatarak kendisine borçlanmalarını sağlar. Böylece ücretlerini vereceği zaman, bu borçları işçilerin ücretleri üzerinden düşerek üzerine alır. Bu da ırgatbaşı için, işçiler üzerinden sağlanarak oluşturulan bir başka gelir kapısını meydana getirir. Bu sebeple, zaman zaman esrar içmeyen, kumar oynamayan işçileri azarladığı görülür:

“... Irgatbaşı çatık kaşlarıyla geldi... Borçluların borcu listede belli olduğu için, borçları kesip, paraları kolaylıkla dağıtıyordu.

Pehlivan Ali'nin ne esrar, ne kumar, ne de çay borcu vardı. Parasını tamam alacaktı. Irgatbaşı'nın sinirine dokundu bu. Ne demek oluyordu? Kumar oynamayan, esrar çekmeyen, çay içmeyen ırgat mı olurdu?

‘Bir daha sefere böyle istemem lan,’ dedi.

Ali şaştı, çevresine bakındı, saf saf sordu:

‘Ya nasıl olacak ağa?’

‘Nasıl olacağı masıl olacağı yok. İnsan değil misin sen? Ayı! Kumarı, esrarı, çayı nefsin çekmez mi senin? Yabani!’³⁸⁰

Kütlü toplamada ise işçiler, elçi ile muhataplırlar. İsteyenlere, iş öncesi elçi tarafından avans verilir; avanslar, yapılan iş sonrası ödenen ücretler üzerinden düşülür. Ücretlendirme, toplanan ürünün ağırlığınca yapılır; ürün kâtip tarafından tartılır ve fiyat biçilir. Çoğunlukla, verilen avansların geri ödemesini yapmadan, işçiler iş yerini(tarlaları) terk edemezler. Tarlalar yerleşim yerlerine uzak olduğundan ve ücretsiz ulaşacak araç bulunması mümkün olmadığından, en azından avansları karşılayana dek işverene bağımlıdırlar; dolayısıyla işyerini terk edemezler, çalışmak durumundadırlar.

³⁷⁸ 1950’li yılların sonuna kadar geçerli olan İbrahim Paşa Nizamnamesi’ne göre işçiler, 5,5 gün çalışıp 7 günlük ücret almaktadırlar. Akkaya ve Altıok, “Çukurova’da Pamuk İşçileri”, s.255.

³⁷⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.18.

³⁸⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.306.

Çiftlik sahibinden aldığı avansı Çukurova'ya gelecek işçilere dağıtan elçi, böylece onları aynı zamanda işçiliğe de bağlamış olur.³⁸¹

G. Kontrol Mekanizmaları ve Hiyerarşik İlişkiler

Toprakta yapılan işlere göre, başvuru denetleme/kontrol mekanizmaları da değişiklik göstermektedir. “Çapalama zamanında yapılan işin yoğun bir biçimde denetlenmesi ve bu nedenle de işçinin çalışmasının doğrudan yönetilmesi gerekir. Çapalama karşılığında ücret gündelik biçiminde ödendiği için de, işçilerin çalışıp çalışmadığı önem taşır.”³⁸² Bu nedenle, çapalama esnasında işçilerin başında onları denetlemekle görevlendirilmiş, çalışma ve mola zamanlarını düzenleyen bir ırgatbaşı bulunur. Çalışma şartlarına dair hemen her şeyin düzeninden ırgatbaşı sorumludur; işçileri istediği saatlere kadar çalıştırıp, mola sürelerini keyfince uzatabilir, 45 kişilik patozda 35 kişi çalıştırabilir.

Ürünün toplanması esnasında ise her işçi kendi başına kalmış gibidir. Ürünün niteliğini düşürmesi nedeniyle, sabahın erken saatlerinde üzerine çiğ yağmış pamuk toplanmaması, ya da gün boyu yalnızca toplanması kolay mahsulün toplanarak, altlarda kalan ve toplanması zor olanların geri bırakılması, mahsulün temiz ve katıksız biçimde toplanması gibi konularda denetim gerekli ise de; bu denetim, çapanın denetimine oranla daha kolay olmaktadır.³⁸³ Ücretlendirme, toplanan ürünün ağırlığınca yapıldığından, ürünün toplanması esnasında işçi ne kadar çok ürün toplarsa, o oranda gelir elde eder. En kısa sürede en fazla ücreti elde edebilmek adına, yoğun bir tempoyla ve dinlenmeye mümkün olduğunca az zaman ayırarak çalışılır;³⁸⁴ dinlenmek işçiler açısından vakit kaybıdır. İşçinin kendi kendisini disipline etmesini getiren bu durum, işçilerin başına ayrıca bir denetçi koymayı da gereksiz kılar; zira işi erteleme gibi bir lüks söz konusu değildir. Hesiodos'un, *Works and Days* kitabında öğütlediği gibi; “İşini yarına veya ertesi güne erteleme; işini erteleyen ambarını dolduramaz... işini erteleyen kendi sonunu hazırlar.”³⁸⁵ Bu koşullarda işçiler, doğa şartları ile yarış halindedir. Bilhassa yağmur yemiş ürünün değeri düştüğünden, yağmadan önce ürün toplanmalıdır.

³⁸¹ Akkaya ve Altıok, “Çukurova'da Pamuk İşçileri”, s.254.

³⁸² Şeker, s.117-118.

³⁸³ Şeker, s.118.

³⁸⁴ Mustafa Sönmez, “Ücretliler”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.462.

³⁸⁵ Hesiodos, *Works and Days*, çev. A. N. Athanassakis (Baltimore: Johns Hopkins, 1983), 410-13 numaralı satırlar Aktaran: Richard Sennet, **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Barış Yıldırım (çev.), 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s.105.

Esas denetleyici ve disipline edici olan bu durumda doğal koşullardır; işçiler doğanın koşullarına ayak uydurmak zorundadır.

Üretim sürecinin farklı aşamalarındaki farklı denetim biçimleriyle sorumlu olan usta, elçi* ve ırgatbaşılar, romanlarda ırgat olarak anılan diğer toprak işçilerinden üretim süreci içerisinde buldukları konumları itibariyle ayrılırlar. Bu ayrılığa ise çoğu zaman işveren tarafından kendilerine devredilen denetim/kontrol mekanizmaları veya nitelikleri sebep olur. İşçiler arasındaki hiyerarşide sınıfsal açıdan diğer işçilerden daha üst konumlarda yer alan bu işçilerin, buldukları üst konumun farklılığı yiyeceklerinden, yatacakları yere kadar yansımaktadır.

Elçiler daha çok işe alımı gerçekleştiren, işveren ve işçiler arasında köprü vazifesi gören kişilerdir. Genellikle işçiye hâkimdirler. İşçilerin, borç(avans) verme, iş bulma vb. şekillerde kendilerine bağlanması söz konusudur.³⁸⁶ Daha çok iş öncesi ve iş bitimi toplanan ürün karşılığında ücretlerin ödenmesi esnasında elçilerle muhatap olduğundan, diğer işçilerle fazla iletişime girmedikleri görülür.

ırgatbaşılar, çalışma esnasında üretim süreci üzerinde hâkimiyeti en yüksek düzeyde olan kişilerdir. Ağa, çoğunlukla işçilerle birebir iletişimde bulunmaz, onun yerine ırgatbaşı bunu yerine getirir. Diğer işçilerle ırgatbaşı arasında eşitsiz ve keyfi bir güç ilişkisi söz konusudur. ırgatbaşının, üretim süreci esnasında sözü geçen tek kişi olduğunu söylemek mümkündür. İşveren tarafından kendisine verilen bu ayrıcalığı, diğer işçilerden farklı olduğunu belirterek sürekli olarak vurgular. Aslında, kendisini diğer işçilerden ayıran herhangi bir özel niteliği/eğitimi mevcut değildir. Kiray'ın belirttiği gibi, "...Ücretli emeği ve bunun sonucunda ücretli işçilerin hayatını denetleyen kişi ve kurumlar tabakalaşma yapısı içinde en önemli yere sahiptir."³⁸⁷ Diğer işçilere yönelik daimi bir dışlayıcılık içerisinde; bununla birlikte işveren/ağa ile de aynı konumda bulunmadığının farkında olduğunu, "Biz şurda birer ameleyiz, köleyiz. Mal sahibinin atı, itiyiz..."³⁸⁸ şeklindeki ifadelerinden anlamak mümkündür.

Kendisini diğer işçilerden farklı gören ırgatbaşı çoğunlukla işveren yararına olacak veyahut onun gözüne girebilecek eylemlerde bulunur. Bu ayrımda, kontrol işlevinin işverence kendisine devredilmesinin yanı sıra, maddi açıdan kazanımları

* İncelememize konu olan romanlardan birinde elçi ve ırgatbaşı eş anlamlı olarak kullanılırken, diğer romanda farklı işlevlere sahip olduğu gözlemlendiğinden, biz de her iki konumu sahip oldukları farklılıklarla ele alacağız.

³⁸⁶ Sönmez, "Ücretliler", s.462.

³⁸⁷ Kiray, "Değerler, Toplumsal Tabakalaşma Ve Gelişme", s.111.

³⁸⁸ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.242.

olması ve bu anlamda işverenin göz yumması da başat bir yer tutar. İşverenin göz yummasının da etkisiyle, ırgatbaşının bireysel bakış açısıyla hareket ettiği görülmektedir.

“... kontrol pratiği ancak belirli amaçlar için kullanıldığında anlam kazanır. Kapitalist girişimlerde bu amaç, kar dürtüsü ve zorunlu sermaye birikiminde anlamını bulan üretim ve artı değer gerçekleştirilmesidir.”³⁸⁹ Benzer şekilde, ırgatbaşına verilen kontrol yetkisinin önemi, aynı zamanda bu yetkiyi artı değer artırılmasına yönelik kullanmasındadır; çalışma saatlerini uzatır. Daha az işçi istihdam ederek daha fazla iş yaptırır.

Ustalar topraktaki çalışma koşullarında oluşan hiyerarşik ilişkiler içerisinde, diğer/niteliksiz işçilerden daha özel bir yerde dururlar; nitelikleri itibariyle dokunulmazlıkları söz konusudur. Genellikle işçilerin hakkını gözeten ve işveren tarafında yer alan bir tavır sergilememeleri nedeniyle işveren/ırgatbaşı tarafından sevilmez ve eleştirilirler:

“Ne biçim usta bu be dayı?” dedi. “Senden yana olacağına...”

ırgatbaşının yarasına parmak basmıştı:

“Gidiyor da ırgatlardan yana oluyor!”

“Pis pis gülmesi var bir de...”

“Öyle gıcığıma dokunuyor ki...”³⁹⁰

“Ustanın iyisine, ağasına dört elle sarılanına rastlamadım ki ben zaten...”³⁹¹

Nitelikli işçiliğin dönem itibariyle oldukça önemli olduğu ve eğitilmiş işçinin bulunmasında sıkıntı çekildiği konusunu daha önce de vurgulamıştık. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Marshall Planı çerçevesinde tarım aleti ve traktörler başta olmak üzere, bol miktarda makine ithal edilirken; söz konusu makine ve aletlerin kullanımı konusunda işçilerin niteliksiz/bilgisiz oluşu sorunu da beraberinde getirir.³⁹² Çözüm olarak ise işçilerin eğitim alması sağlanır. Marshall Planı kapsamında yürütülen yol

³⁸⁹ Scase, s.33.

³⁹⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.230-231.

³⁹¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.354.

³⁹² Abdülkadir Hergüner, “Zirai Kalkınmamızda Aksayan Taraflar”, *İktisadi Uyanış*, Sayı 44 (Eylül 52), s.10 Aktaran: Tören, s.159.

yapım çalışmalarında ithal edilen makinelerin kullanabilmesi adına işçi sıkıntısı ve teknik eleman sıkıntısı çekildiği bilinmektedir. Eksikliğin giderilmesi adına Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı sanat okullarında eleman yetiştirilmesi yönünde çalışmalar yürütülürken, birçok mühendisin de ABD Yollar İdaresi tarafından düzenlenen yol kurslarına katıldığı bilinmektedir.³⁹³ Dolayısıyla yerlerine ikame edilecek işgücü bulmanın zorluğu nedeniyle işçi sınıfına yakın duran, onların hakkını gözeten ustalara, hoş gitmeyen davranışları söz konusu olsa da bu davranışlarına göz yumulur:

“Öyle içerliyordu ki şu usta mıdır, ne karın ağrısıdır herife. Yalnız Irgatbaşı değil, ağa da kızıyordu çok. Kızıyordu ama, kaldırıp atamıyordu. Atsa ne? Bu işe nasıl olsa bir usta gerekliydi. Bu giderse bir başkası gelecekti ki, ustalar, “Usta milleti”, ne hikmetse hem ağadan, hem de başkalarından çok daha akıllı oluyorlardı.”³⁹⁴

“Nasıl bu?”

Irgatbaşı içini çekti. Küçük ağa bunun anlamına vardığı için, üsteledi:

“Ha?”

“Canım ağa, bir de soruyor musun? Usta de, orda dur. Bir ustanın ağadan yana olduğunu gördün mü hiç?”

“Doğru,” dedi Küçük ağa.

“Bitti. Hani elimde onun yarısı kadar ustalık olsa, işi elime alıp sizi bu it oğlu itlerin ağız kokusundan kurtaracağım amma, yok!”³⁹⁵

Ustalar, işçi sınıfına yakın durmakta iseler de, bu yakınlık yalnızca işçileri düşünce bazında desteklemek niteliğindedir. Ustalar koşulları itibarı ile de işveren tarafından kendilerine ayrıcalık tanınan kişilerdir; yiyecekleri ırgatbaşılar gibi, diğer işçilerden farklıdır. İş dışındaki vakitlerde diğer işçilerin gündelik döngüsüne katılmadıkları görülmektedir.

Son olarak işverenin işçiler üzerinde kullandığı denetim ve kontrol mekanizmalarında bir başkası olarak, işçilere satılan esrara da yer vermek gerekir.

³⁹³ Türkiye'de Marşal Planı Cilt 5, s.14 Aktaran: Tören, s.170-171

³⁹⁴ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.219.

³⁹⁵ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.356.

İşçilere esrar satılmasında öncülük eden ırğatbaşının bu tip uygulamalarından ağa da haberdardır ve bunlara göz yumar. Ağanın, “Esrar içmemesi iyi değil. Esrar içmeli ki o ağır işe dayanabilsin!”³⁹⁶ şeklindeki sözlerinden anlaşıldığı üzere, ağa da mevcut çalışma koşullarının oldukça ağır ve insan dayanısınım üzerinde olduğunun farkındadır; bu sebeple de işçilerin esrar içmeleri gerektiğini düşünür. Esrar ve kumar ırğatbaşı için bir tür kazanç kapısı iken, bununla birlikte ağa tarafından bir denetim mekanizması/(daha uygun bir ifade ile)bir tür yatıştırıcı olarak kullanılmaktadır. İşçilerin esrar içirilerek hissizleştirilmesi, böylece de zor koşullara karşı dayanıklı hale getirilmesi söz konusudur.

H. Direniş

Toprakta çalışanların ileriye yönelik kurdukları hayâller daha çok kendine ait bir işyeri sahibi olmak veya bağımsız çalışmak üzerinedir. *Eskici ve Oğulları* romanında, sırf bu amaca yönelik olarak daha önce fabrikada işçi olarak çalışan ve işten çıkarılması sonrası eskici babasının yanında da geçimini sürdüremeyen işçi, kendine ait seyyar bir ayakkabıcı dükkânı sahibi olabilmek adına gereken sermayeyi biriktirmek için toprak işçiliğinin zorlu koşullarına katlanmayı kabul eder.

Kurulan hayâllerde dikkati çeken, toprakta istihdam edilenlerin evlilik-miras vb. yolları mevcut durumlarına çıkış olarak görmeleridir: “...Hediye ile evlenmiş, çocukları olmuş, kaynatası ölmüş, Hediye’nin hissesini de alıp Kayseri’ye göç edip iyi bir pastırmacı dükkânı açıyordu.”³⁹⁷ Böylesi bir çıkış sıkça mümkün olmasa da, yine de zengin bir toprak sahibiyle evlenilebildiği durumlarda işçilerin de toprak sahibi olabildiği, dolayısıyla da bir tür sınıf atlamanın söz konusu olabildiği görülmektedir.*

İncelenen romanlarda, toprakta çalışanlar arasında formel anlamda herhangi bir kurumsal örgütlenmenin mevcut olmadığı görülmekte, sendika vb. bir kuruma dair hiçbir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte, mevcut tarihsel çalışmalara bakıldığında

³⁹⁶ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.320.

³⁹⁷ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.252.

* Toprakta bir başka istihdam biçimi olarak söyleyebileceğimiz, şoförlük yaparak geçimini sağlayanlar tarafından da miras ve evlilik çıkış yolu olarak görülmektedir: Bu şekilde zengin olmak ve sınıf atlamak ise işçiler arasında eleştirilmemekte ve hatta mevcut koşullardan çıkış için örnek olarak gösterilmektedir. Şoför, toprakta işçi olarak istihdam edilirken, gerçekleştirdiği evlilik sonucunda karısının malvarlığı aracılığıyla zengin olan Ağa’dan muavine bahsederken “İbret al” diyerek nasihat eder. Ağa’nın malvarlığı ya da nasıl edildiğine yönelik ise kızgınlık yerine imrenmeye yönelik duyguların hâkim oluşu dikkat çekicidir; Ağa’nın tüm zenginliğine, ya da aralarındaki eşitsizliğe kızmak yerine, eline böyle bir fırsat geçmediği için kıskanmaktadırlar. Neticede şoför, hayatını kurtarabilmek adına zengin biriyle evlenmekten başka çıkar yolunun olmadığını düşünmektedir: “Sen sen ol, halli mallı avrat bul kendine. Hiç olmazsa sana bir taksî, bir kamyon ne bileyim , bir şeyler uydurabilsin. Yoksa oğlum senin de halin benimki gibi, sürt Allah kerim!”. Kemal, *Eskici ve Oğulları*, s.183.

da tek partili dönem süresince tarım işçilerinin eylemlilik ve örgütlülük açısından faal olmadıkları görülür.³⁹⁸ Genel olarak işçilerin de örgütlenme, birlikte hareket etme, verili koşullara itiraz etme gibi yönelimlerden haberdar olmadığı veyahut daha doğru bir ifade ile bunun işe yaramayacağını düşündükleri görülmektedir:

“ ‘... Başka harmanlarda ırgatın gözü açık arkadaş. Böyle yemekleri yemez!’

Pehlivan Ali merakla sordu:

‘Yemez mi?’

‘Yemez ya!’

‘Aç mı kalır?’

‘Yok canım karavaneları devirir!’ ”³⁹⁹

İşçiler, bir yandan işveren tarafından düzenlenen kurullarla, bir yandan da doğal koşullarla baş etmek zorundadırlar. Üretim sürecini yumuşatan, yaşanılabilir kılan/kıran davranışlara toprak işçileri arasında, çalışma esnasında birbirleriyle konuşmaları dışında pek rastlanmamaktadır. Sürekli göz önünde ve kontrol altında bulunmaları, bununla birlikte kaçışların söz konusu olabileceği herhangi bir alanın mevcut olmayışı –ki doğum bile çalışma esnasında gerçekleşmektedir- bu durumun nedenlerindedir. Bilhassa patoz işçilerinin bu gibi bireysel kaçış/kaytarmalara başvurması ise kesinlikle söz konusu değildir; zira patozda çalışmak daha önce de değinildiği üzere oldukça dikkat gerektiren ve işin ritminin aksatılmaması, makineye uyum sağlanması gereken bir iştir. Aksi takdirde çalışan açısından hayati tehlikesi bulunmaktadır. Aynı zamanda işçiler açısından işini kaybetmek hem çalıştığı hem de yaşadığı yerden olmak anlamına gelse de, yeni iş koşulları da bir öncekinden farklı olmayacaktır. Dolayısıyla bireye sundukları anlamında, terk edilemeyecek bir düzen olmamakla birlikte, işçinin iş bitiminden önce işi terk etmesi, çalıştığı kadarına denk düşen ücretini de alamaması anlamına gelmektedir. Dışarıda bulunan mevcut yedek işçi ordusu nedeniyle, ağanın nasılsa kendilerinin yerine rahatça başka işçi bulabileceğini düşünmekte, bu nedenle de işten atılmalarına sebep olabilecek –karavana devirmek gibi-, koşulları iyileştirici herhangi bir eylemde bulunmaya yanaşmamaktadırlar: “... Koskoca bir ağa mesela... Ağaların ırgada ne eyvallahı olacak? Seni, beni atar,

³⁹⁸ Akkaya ve Altıok, “Çukurova’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”, s.249. Bununla birlikte, 1947-1951 yılları arasında tarım işkolunda sendikalaşma söz konusu olmamıştır. Sonraki yıllarda kuruluşundan haberdar olunan ilk sendikaların kuruluş tarihi ise 1951 yılına denk düşer. Yasemin Güngör, s.149.

³⁹⁹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.288.

yerimize başkalarını alır. Buraya ne diye geldik? Karavana devirek diye mi? Yoksa üçün beşin yoluna bakak diye mi?...”⁴⁰⁰

İşçilerin yaşadıkları ve çalıştıkları mekânın içi içe geçmesi, tüm zamanlarını birlikte geçirmeleri gibi bir sonuç doğursa da, boş zamanlarında işin ağır oluşu sebebiyle ya uyuyarak ya da esrar içip, kumar oynayarak geçirmektedirler. Ağa, işçilerin çalışma koşullarını sorgulamaması, kendisinin de farkında olduğu ağır çalışma şartlarının farkına varmaması ve bir anlamda uyuşmaları için ırgatların esrar içmeleri gerektiğini düşünmektedir. Bu, sorgulamaya yönelik uyuşma ve esrarla ağır çalışma koşullarına karşı getirilmeye çalışılan sözde dayanıklılık, işçilerin bilinçlenmesini ve dolayısıyla tepki vermesini de geciktirici yönde etkili olacaktır.

Ancak işçiler arasında bu tip çatlaklara sıkça rastlanamaması, verili koşulları bütünüyle kabullendikleri, bu şartları içselleştirdikleri, hâkim olana bütünüyle tabi oldukları anlamına gelmemektedir. İşçiler sıklıkla ağa ile kendileri arasındaki farklılık ve ayrımlardan rahatsız olduklarını dile getirirler. Mevcut farklılıkların sebebi maddidir ve işçiler koşulları değiştirebileceklerine inanmamaktadırlar. İşçiler arasında, Ağa’dan bahsedilirken “onlar” gibi bir seslenişin mevcut oluşu, işçilerin aradaki ayrımı hissettikleri ve bunu yadırgadıkları/ kabullenmedikleri anlamına da gelir: “Bu Allah da hep onların Allah’ı mıdır nedir? Fakir fukaraya garaz teknil...”⁴⁰¹, “...Ekmeğin hasını, yemeğin etlisini, sütün yağlısını yer, içerler. Biz? Pilavın yağsız, ekmeğin kurtlusunu, ayranın imansızını!”⁴⁰², “...Bizden farkları ne? Onlar da dokuz aylık biz de!”⁴⁰³. Bununla birlikte işçiler, aralarında mevcut olan hiyerarşiden de oldukça rahatsızdırlar. “Bugüne bugün ırgatbaşı’ydı o... Amelelerle nasıl bir olabilirlerdi?”⁴⁰⁴ cümlelerinde de kendisini belli eden, ırgatbaşının kendini diğer işçilerden farklı bir yerde konumlandırması, özellikle işçiler arasında rahatsızlık uyandırmaktadır. İşverenle doğrudan iletişimlerinin fazla olmaması ve çoğu zaman kontrol ve denetim yetkisinin ırgatbaşıda bulunması gibi nedenlerle çalışma şartlarında herhangi bir sorun olduğunda ırgatbaşıyla muhatap olurlar.

Usta da, hiyerarşik yapı içerisinde diğer işçilerden farklı konumda bulunmakla birlikte, bilhassa işçiler tarafından sevilmetedir. Burada ustanın işi bilen ve öğreten işçi

⁴⁰⁰ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.290.

⁴⁰¹ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.232.

⁴⁰² Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.231.

⁴⁰³ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.231.

⁴⁰⁴ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.233.

olarak ortaya çıkışı, sahip olduğu statüyü hüneriyle elde edinmiş olması önemli bir faktördür. Ayrıcalığını kendisi elde etmiş, başkası tarafından kendisine verilmemiştir. Ustaların da diğer işçilere nazaran daha bilinçli ve eğitilmiş oluşları sıklıkla romanlarda dikkat çeken bir özelliktir. İşverene doğrudan başkaldırmasa da, işçilerin haklarını gözetken, bunu çoğu zaman dile getiren kesimdir. Bu nedenle ırgatbaşı tarafından da sevilmezler. Fazla çalıştırma, kötü ve bozuk yemeklerin işçilere verilmesi, acemi ırgatların patozda çalıştırılması gibi konularda işçilerin haklarını savunsa da bu durum yalnızca sözde bir ifade şeklinde kalmakta, işçilerle birlikte hareket etmedikleri, mevcut uygulamaları değiştirici yönde bir eylemde bulunmadıkları görülmektedir.

Toprakta çalışma koşullarında başka bir iş bulmanın güçlüğü, alınan ücretin yaşamsal açıdan öneminin oldukça ağır basması, makineye uyum sağlamanın getirdiği güçlük, doğal şartların üretim süreci üzerindeki hâkimiyeti gibi nedenler, kaytarmalara olanak sağlamayı zorlaştırırsa ve çoğu zaman “üçün beşin yoluna bakmak için” sessiz kalmaya neden olsa da; bu durum aynı zamanda işçi ve işveren arasında çıkan anlaşmazlıkların da sert tepkileri beraberinde getirmesine neden olmakta ve ırgatbaşı ve ağanın da zaman zaman işçilerden çekinmesine sebebiyet vermektedir:

“ ...Küçük ağa birden huylanmıştı bu sarı bıyığıyla çiyana benzeyen adamdan .Kaşları kötü kötü çatılmıştı. Elinin altındaki iskemleyi arkalığında kavradı. Ne olur ne olmazdı. Bir tarihte haftalık meselesinden bir ırgadın Şafak kahvesinde ağasını tabancayla vurup, kahvenin arkasından geçen Seyhan Nehri'ne atlayarak kaçtığını biliyordu...”⁴⁰⁵

Daha önce değindiğimiz, doğal koşulların denetim ve hâkimiyetinin ağır bastığı kütlü toplamacılıkta, işçilerin koşullar karşısında şikâyette bulunabilecekleri kimse olmadığı ve doğal koşullarla mücadele etmek zorunda kaldıklarından herhangi bir direniş ya da koşulları değiştirmeye dayalı bir eylem söz konusu olmamaktadır. Değiştirici/dönüştürücü bir eylem yerine, eğer tercih edebilme imkânı söz konusu ise, işi terk etmektedirler.

İşçiler tarafından koşullara karşı verilen sert tepkilerin ise daha çok, çalışma sırasında kaçışların en az mümkün olduğu patoz işçiliğinde söz konusu olduğu görülür. Patoz işçiliği gibi doğrudan denetlemenin söz konusu olduğu, doğal koşullar, ırgatbaşı ve makinenin denetiminin hâkim olduğu durumda ise öncelikle işçilerin patozu kırmak

⁴⁰⁵ Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*, s.312.

veya harman yakmak gibi eylemlerle işverene ait üretim araçlarına zarar verdiklerini görülmektedir.

Ve fakat işveren/ağanın işçilerle çoğu zaman doğrudan iletişim kurmaması, ırgatbaşının işveren gibi davranması, işçilerin işveren yerine muhatap olarak ırgatbaşını almalarını da getirebilmektedir. İşten atılan ırgat, işveren yerine ırgatbaşına yönelir.

İşçilerin toplu halde davranmaları ve davranışlarının işveren tarafından tehdit olarak görülmesi ise tek bir durumda söz konusu olur: Bir işçinin patoza bacağına kaptırması ve işverenin işçiyi ölüme terk etmesi durumunda. Kurtlu ve bozuk yemeklerin kendilerine yedirilmesi, fazla çalıştırma, kendilerine hakaret edilmesi gibi muameleler karşısında (işe başlamama dışında) sessiz kalan işçileri bir araya getiren nokta, ancak başka bir işçinin çalışma koşulları nedeniyle ölümüdür. Dolayısıyla, üretim süreci esnasında meydana gelen kaza ve işverenin sorumluluk almaktan kaçınan ve işçiyi ölüme terk eden tavrı, çoğu zaman verili koşullara katlanan “kuzu gibi ırgatlar”ın anlık bir tepkiyle bir araya gelmesi ve işverenin üzerinde yürümesine kadar sebebiyet verebildiği görülür.

SONUÇ

Çalışmamızın birinci bölümünde, kapitalizmin topluma hızla nüfuz ettiği, kırdan ve kentte bütünlüklü ve diyalektik bir etkileşimin de önünü açan bir dönem olarak II. Dünya Savaşı yılları sonrası, meydana gelen değişimlerin üzerinde durmuştuk. Toplum yapısı tümüyle bu değişimlerden etkilenirken; çalışan kesimlerin, söz konusu sürece dair deneyimleri ve paylarına düşen konusundaki düşünce ve mücadelelerinin neler olduğunu görünür kılmak maksadı ile yola çıkmıştık. Bu sebeple de büyük anlatılarda kendilerine yer bulamayan örgütsüz işçilerin deneyimlerini, rakamsal ve soyut genellemelerin ötesine taşımayı amaçlayarak, çalışmamızda insanı ön planı çıkarmaya; dolayısıyla rakamlara somut nitelikler katmaya çalıştık ve edebi metinlerin labirentlerinde örgütsüz işçilerin anlatılarının/yaşantılarının izini sürdük.

Sözünü ettiğimiz çabayı anlamlı kılabilmek adına, her türlü anlamın mensup olduğu bağlam dâhilinde değerlendirilmesini gerektirdiğinden, öncelikle çalışmamızın öznelerini oluşturan işçi kesiminin davranış kalıpları ve anlam aynalarının nasıl bir bağlamda oluştuğuna/yer aldığına dair söz konusu dönemin toplumsal yapısı, ekonomi politikaları ve çalışma ilişkilerine dair bir özet vermeye çalıştık. Döneme dair mevcut kaynaklar II. Dünya Savaşı'nın yükünün özellikle toplumun aşağı kesimlerince çekildiğini göstermekte iken, MKK'nın da bu yıllarda çalışma yaşamında ağır ve esnek uygulamalara yol açtığı görülmektedir. Ancak diğer tarafta dönem itibariyle, savaş zengini sermayedar kesimin de büyük kazanımlar sağladığı anlaşılmaktadır. Savaş sonrası dönemde ise ulusal düzeyde ve uluslararası ölçekteki değişen güç dengeleriyle de uyumlu siyasi-iktisadi bir değişim gözlemlenmiştir. Savaş koşullarının ağır yükünden bunalan kitlelerin ve aynı zamanda kır kökenli sermayedar kesimin de alternatif olarak farklı bir yönetim anlayışını aramasının da etkisiyle, uluslar arası ölçekte meydana gelen değişimlerle birlikte çok partili hayata geçilmiştir. Bu esnada, özellikle toplumsal anlamda aşağıda bulunan kesimlere ve dahi işçilere yönelik parti söylemlerinde daha adil bir anlayışın söz konusu olması gerektiğine yönelik bir duruşla çıkan DP, bu kesimlerin de söylemler çerçevesinde vaat edilen daha iyi koşullarda bir yaşamın söz konusu olacağına dair bir beklenti içerisine girmelerine neden olmuştur. Ve fakat uygulanan politikalar ve çalışma ilişkilerinde getirilen düzenlemelere bakıldığında, CHP ile büyük farklılıkların söz konusu olmadığı, devamı niteliğinde politikaların uygulandığı görülür. Söz konusu ekonomi politikalar dolayısıyla ve

özellikle makineleşmenin de yoğunluklu etkisiyle, çalışma yaşamında kırdaki ve kentte hareketlenme görülür. 1960 sonrasında hızlanacak olan göç dalgası geçekondulaşma ve toplumsal yapıda meydana gelecek ve keskinleşecek olan ayrımların da ilk dinamikleri/safhaları bu dönemde deneyimlenir.

Söz konusu değişimler ve çalışan kesimin bu değişimleri deneyimlemesi üzerine, romanlar üzerinden yapacağımız iz sürme öncesinde, edebi metinlerden ne şekilde faydalanılabilir, bu tür bir çalışmada hangi metinler üzerinde iz sürmek uygun olur gibi bir tartışmaya da çalışmamızda yer verdik. İnsana dair her şey edebiyatın kapsamı içerisinde yer alırken, çalışma yaşamı ve işçi sınıfının da kuşkusuz edebi alıntılarda izlerine rastlamak mümkündür. Ancak yapılan değerlendirmelerde Türk edebiyat tarihinde işçilerin hak ettikleri oranda temsil edilmediklerini görülmektedir. Mevcut temsiliyetler ise daha çok gerçekçilik anlayışı çerçevesinde yazılan romanlarda söz konusu olmuştur. Bu anlamda Orhan Kemal'in gerek işçilik deneyimi, gerekse romanlarında seçtiği anlatım tekniği ve toplumun aşağı kesimlerini, dolayısıyla işçileri anlatılarının merkezine koyması gibi etkenler nedeniyle; Kemal'in eserleri, özellikle örgütsüz işçilerin çalışma yaşamı ve gündelik yaşantılarını, zihniyet yapılarını araştıran, kısaca emeğin hangi koşullarda yaşanan sürece dâhil olduğunu çalışmalarında merkez alan araştırmacıları zengin bir arşivle karşılamaktadır.

Toplumsal olanı anlamaya dair söz konusu döneme ait iktisat politikalarına dair verilen bilgiler, ilk bölümde de görüldüğü üzere, çoğu zaman toplum içerisinde insan olma halini yansıtmada yetersiz kalmaktadır. İnsanı genelleştiren bu bakış açısı, rakamların yoğunluğunda, asıl olan öznenin de cansızlaşmasına yol açmaktadır. Söz konusu anlatım ve buna karşılık edebiyatın dili içerisinde barındırdığı gerçekçilik arasındaki fark, birinci bölüm ve diğer bölümlerin anlatım dilinde de görüldüğü üzere açıkça çalışmaya yansımıştır. Edebi metinler bu noktada, değinilen biçimde ortaya çıkan genelleştirici bakışın dışında, insana/özneye dair ipuçlarını yakalamayı olanaklı kılmakta; bireylerin canlı kanlı halleri ve sosyal davranışları ile belirli bir bağlam içerisinde tasavvur edebilmelerine imkân sağlamaktadırlar.

Dönemin ekonomi politikaları ve çalışma ilişkilerinin tarihsel bağlamı da dikkate alınarak, edebi metinlere başvururken nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Seçilen romanlara uygulanan söz konusu yöntem esnasında çalışma yaşamı iki başat alanda ele alınırken, kırdaki ve kentte çalışma yaşamının işçiler arasında

farklı deneyimlendiği gözlemlenmiştir. Görülmektedir ki kırdaki yapının çözülmesi ile topraksızlaşan işçiler kente göç ederken, iş piyasası içerisinde de en düşük konumda yer alanları oluşturlar. Yani, mekânsal değişme ve devingenliğin, kendileri açısından çoğu zaman toplumsal hiyerarşide de devingenliği getirmedeği görülmektedir.

Kırdan kente yönelen işçiler iş hayatına en alt basamaklardan başlamakla birlikte, kente gelip nimetlerinden/hizmetlerinden faydalanamayan bir kesime de işaret ederler. Bu anlamda sürekli sanayi işçileri ile benzerlik gösterirken, yaşam koşulları anlamında, kentin en kötü, gelişimden nasibini alamamış kesimlerinde yaşadıkları görülmektedir. Benzer süreçlerin kapitalizmin ilk aşamaları esnasında İngiltere’de yaşanan süreçle şaşırtıcı derecede benzemesi ise kapitalizmin farklı zaman dilimlerinde, farklı coğrafyalarda da olsa benzer şekilde vuku bulduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Dönemin çalışma koşullarına dair CHP ve DP tarafından uygulamaya koyulan kanunlar gerek tarım gerek sanayi sektöründe çalışanların oldukça kötü şartlara maruz kalması, yeri geldiğinde ölümlerle noktalanan kaza ve hastalıklara kadar sebebiyet veren koşullarda çalışmak zorunda kalmalarının zeminini hazırlamıştır şeklinde bir yorum getirilmesi mümkün görünmektedir. Çalışanlar içerisinde sıkça çocuk ve kadınlara rastlanmasını da yine mevcut çalışma ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi anlamlı görülmektedir. Bu esnada formel açıdan denetimin yokluğu ve çalışma ilişkilerine dair resmi bir denetim ve mekanizmanın söz konusu olmaması özellikle kırdaki geleneksel ilişkilerin hakimiyetinin sürekliliğini sağlamıştır.

Üretim sürecinde işçiler arasındaki ilişkilere bakıldığında fabrikada ve toprakta çalışan işçilerin içerisinde tabakaların mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tabakalar ise kimi zaman kendilerini işçi olarak görmemelerine de sebebiyet verebilmektedir. Ustalar, bekçiler, ırgatbaşılar hiyerarşik ilişkilerin mevcudiyetini sağlarken aynı zamanda bekçi ve ırgatbaşılara verilen kontrol görevi üretim sürecinin denetim ve kontrolünü dolayısıyla devamlılığını da sağlamaktadır.

Mevcut koşulların ağırlığından şikâyetçi olsalar da uzun vadede bakıldığında dönem itibarıyla eğitilmiş ve nitelikli işçi olmanın ayrıcalığı nedeniyle işçilerin eğitim ve bununla birlikte evliliği mevcut konumlarından kurtarıcı mekanizmalar olarak

gördükleri dikkat çekmektedir. Zira sahip oldukları işler toplumsal konumları içerisinde bir devingenlik sağlamamaktadır çoğu zaman. Bunun dışında üretim sürecine dair işçilerin bu koşulları çeşitli yöntemlerle hafiflettiği ve katlanılabilir hale getirdiği, yani kısaca kapitalizmin sivri yanlarını kendi yöntemlerince törpüledikleri görülmektedir. Söz konusu çabada, kırdaki işçiler ailenin koruyuculuğu ya da esrar gibi uyuşturucu maddelere başvururken kentteki sürekli sanayi işçileri arasında ise daha ziyade üretim süreci esnasında kaytarmalar şeklinde vuku bulmaktadır. Bununla birlikte arada bir kesim olan kırdan kente göç edenlerin ise yeni bir ilişki ağı kurarak hemşerilik mekanizmasına başvurdukları görülmektedir. Bu ise aynı zamanda sadakat yaratan mekanizma olarak da karşımıza çıkar. Bununla birlikte DP'nin de kentli-sürekli sanayi işçileri arasında koşulları düzeltereğine dair yüksek bir beklenti oluşturduğu söylenebilir.

Çoğu zaman işi terk etmek gibi eylemlerin yanında koşulların iyileştirilebileceğine dair işçilerin mücadele etmedikleri görülmektedir. Bunda, düzeleceğine dair ümitlerinin olmaması, bakmakla yükümlü oldukları ailelerinin mevcudiyeti, istihdam edilecekleri bir sonraki işte de daha iyi koşullara sahip olmayacakları yönünde düşünceleri önemli etkenlerdir. Genellikle iş yaşamında mevcut olan devingenliğin zanaatkârların işçileşmesi örneğinde görüldüğü üzere aşağı doğru olduğu görülmektedir. Ancak koşulların katlanılmasını sağlayan mekanizmalar kırıldığında/ geçerliliğini yitirdiğinde sürekli sanayi işçilerinin koşullara katlanmak yerine, işçilerin topluluk halinde hareket ettikleri görülmektedir. Bu durum DP iktidarından büyük beklentilere içerisinde olan işçilerin DP'li bir işçinin işten çıkarıldığında da gözlemlenmektedir.

Kırda ise çalışma koşullarının daha sert ve ağır olması, bununla birlikte kaçış ve katlanış mekanizmalarına daha az imkân vermesi, gerek ücret gerekse canlarına mal olan kayıplarda üretim araçlarına yönelebilen çok daha sert tepkiler vermelerine yol açmaktadır.

Görüldüğü üzere kaynak olarak detaylı bir incelemeye tabi tuttuğumuz seçilen romanlar, dönemin koşullarında örgütsüz işçilerin ne gibi deneyimler yaşadıklarına dair mevcut kaynaklarla da yer yer uyumlu gözükten bilgiler sunmaktadır. Bu anlamda dönemin çalışma yaşamı içerisinde örgütsüz işçilerin yaşadıkları deneyimlere dair

verilen temsiller farklı bilinç formasyonlarının(köylülük, ustalık, hemşerilik, bekçilik vb.) işçiler arasında da farklılaşmalara yol açtığını göstermektedir. Sunulan koşullara dair memnuniyetsizliğin mevcut olduğu durumlarda, bireysel kaçışlar mümkün ise bu kaçışların tercih edildiği görülmektedir. Ancak koşulların sertliğinin doğrudan deneyimlenmesi gibi durumlarda ise işçilerin kolektif bir hareketle tepki gösterdikleri dikkat çekmektedir.

Bu aşamada, yapılan çalışmanın günümüze dair araştırma yapacak olanlara da ışık tutma potansiyelini içerisinde barındırdığını düşünmekteyiz. Aradan geçen ortalama yarım asırlık bir sürece rağmen örgütsüz ve oldukça kötü çalışma koşulları içerisinde yer alan işçilerin ağırlıklı mevcudiyetlerini koruduğu bu dönemde, değişmeyen ve işçilerin ölümlerine kadar varan kötü çalışma koşullarının devam etmesini sağlayan nedir ve işçilerin bu koşullara katlanmasına yol açan mekanizmalar nelerdir soruları bu noktada bambaşka bir çalışmanın kapısını aralamaktadır. Öyleyse, çalışmamızı Lukacs'tan yapacağımız ve samimi bir soruyu da içerisinde barındıran; yeni bir araştırma konusuna da işaret eden bir alıntıyla son verelim:

“...Mutlak günahkarlık çağını gerçekten mi geride bırakmak üzereyiz, yoksa yeninin umutlarımızdan başka habercisi yok mu?: O umutlar ki gelecekteki bir dünyanın işaretleridir, ama sadece varolanın kısır gücüyle bile kolaylıkla ezilebilecek kadar da cılızdırlar.”⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Georg Lukacs, **Roman Kuramı**, Cem Soydemir (çev.), 2. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2007, s.153.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Bezirci, Asım. **Orhan Kemal –yaşamı, sanatı, eserleri, anıları-**. 3. Basım. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2006.
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005**. 10. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Edgell, Stephen. **Sınıf**. Didem Özyiğit (çev.). Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Engels, Friedrich. **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**. Oktay Emre (çev.). İstanbul: Gözlem Yayınları, 1974.
- Erder, Sema. **İstanbul’a Bir Kent Kondu Ümraniye**. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Fischer, Ernst. **Sanatın Gerekliliği**. Cevat Çapan (çev.). 8. Basım. İstanbul: Payel Yayınları, 1995.
- Gülalp, Haldun. **Kapitalizm, Sınıflar Ve Devlet**. İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- Huberman, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Kemal, Orhan. **Murtaza**, 15.Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2003.
- Kemal, Orhan. **Bereketli Topraklar Üzerinde**. 16. Baskı. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2006.
- Kemal, Orhan. **Eskici ve Oğulları**. 17. Baskı. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2006.
- Köymen, Oya. **Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya**. 2. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap, 2007.
- Kudret, Cevdet. **Türk Edebiyatı’nda Hikâye ve Roman III Cumhuriyet Dönemi (1923-1959)**. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1987.
- Lukacs, Georg. **Roman Kuramı**. Cem Soydemir (çev.). 2. Basım. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Makal, Ahmet. **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Moran, Berna. **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**. 2. Basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1974.
- Moran, Berna. **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- Moran, Berna. **Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 2**. 13. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Moran, Berna. **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3**. 10. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Naci, Fethi. **İnsan Tükenmez**. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Naci, Fethi. **100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme**. 2. Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1990.
- Narlı, Mehmet. **Orhan Kemal’in Romanları Üzerine Bir İnceleme**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Oktay, Ahmet. **Sanat ve Siyaset**. Yön Yayınları.
- Punch, Keith F. **Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar**. Dursun Bayrak, H.Bader Arslan ve Zeynep Akyüz (çev.). Zeliha Etöz). Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2005.
- Sartre, Jean Paul. **Edebiyat Nedir?**. Bertan Onaran (çev.). 3. Basım. İstanbul: Payel Yayınları, 1995.
- Scase, Richard. **Sınıf, Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar**. Ankara: Rastlantı Yayınları, 2000.
- Sennett, Richard. **Otorite**. Kamil Durand (çev.). 2.Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Sennet, Richard. **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**. Barış Yıldırım (çev.). 2. Basım., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Şeker, Murat. **Türkiye’de Tarım İşçilerinin Bütünleşmesi**. Değişim Yayınları.
- Talas, Cahit. **Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi**. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Thompson, E. P. **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**. 2. Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları, 2006.
- Tören, Tolga. **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**. İstanbul: SAV Yayınları, 2007.
- Türkel, Turhan. **Beş Romancı Köy Romanı Üzerinde Tartışıyor**. İstanbul: Düşün Yayınevi, 1960.
- Uygur, Nermi. **İnsan Açısından Edebiyat**. İstanbul: YKY, 1999.
- Ünlü, Mahir ve Ömer Özcan. **20. Yüzyıl Türk Edebiyatı 4 1940-1960**, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991.

Makaleler

- Akçay, A. Adnan. “Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Akkaya, Yüksel. “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (kısa özet)”. **Praksis**. Sayı.5, Kış 2002.
- Aksoy, Nazan. “Günümüzde Baktin’i Okumak”. **Birikim**. Sayı.54, Ekim 1993.
- Andaç, Feridun. (20-21-22 Kasım 1998). Romanda ve Öyküde Yeni Açılımlar(1940-1950). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı Sempozyumu*. Hüseyin Atabaş, Aydın Şimşek, Devrim Dirlikyapan (hızl.). Ankara: Edebiyatçılar Derneği, 1998.
- Benjamin, Walter. “Tek Yönlü Yol”, **Son Bakışta Aşk**. Nurdan Gürbilek (sunuş ve yay. hızl.). 4. Basım. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Benjamin, Walter. “Sunuş”, **Son Bakışta Aşk**. Nurdan Gürbilek (sunuş ve yay. hızl.). 4. Basım. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Erder, Sema. “Nerelisin Hemşerim?”, **İstanbul: Küresel ve Yerel Arasında**, Çağlar Keyder (drl.). İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Erdoğan, Necmi. “Devleti ‘idare etme’: Mâduniyet ve düzenbazlık”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.83, Kış 1999/2000.
- Erdoğan, Necmi. “Garibanların Dünyası Türkiye’de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerinde İlk Notlar”, Necmi Erdoğan (Ed.). **Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Güler Müftüoğlu, Berna ve Elif Hacısalıhoğlu. “Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: Bereketli Topraklar Üzerinde İle 40’lı-50’li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış”. Türk Sosyal Bilimler Derneği. *10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde Sunulan Tebliğ*. 28 Kasım 2007, Ankara.
- Güzel, Mehmet Şehmus. “İkinci Dünya Savaşı Boyunca Sermaye Ve Emek”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**. Donald Quataert, Erik Jan Zürcher (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Işıklı, Alpaslan. “Ücretli Emek ve Sendikalaşma”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (drl.). 2. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- İçduygu, Ahmet ve İbrahim Sirkeci. “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Karakışla, Yavuz Selim. “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

- Karaömerlioğlu, M. Asım. “Türkiye’de çok-partili demokrasiye dönüşün toplumsal dinamikleri”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.106, 2006.
- Keyder, Çağlar. “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**. Irvin Cemil Schick, ve Ertuğrul Ahmet Tonak (drl.). 2. Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- Kıray, Mübeccel B. “Türk Toplumunda Yapısal Değişme”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme Toplu Eserleri 4** içinde. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
- Kıray, Mübeccel B. “Değerler, Toplumsal Tabakalaşma Ve Gelişme”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme Toplu Eserleri 4** içinde. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
- Kıray, Mübeccel. “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999,
- Koçak, Cemil. “Siyasal Tarih(1923-1950)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980** içinde. Sina Akşin (yay. hzl.). İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Köymen, Oya. “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Liehm, Antonin. “Georg Lukacs’a Sorular”. **Yeni Dergi**. Ferit Edgü (çev.). Sayı.44, Mayıs 1968.
- Lukacs, Georg. “Kurtarıcı”. **Yeni Dergi**. Kundeyt Şurdum (çev.). Sayı.47, Ağustos 1968.
- Makal, Ahmet. “19. Yüzyıl Sonları, 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri”, **Osmanlı**. Halil İnalçık (drl.). C.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Makal, Ahmet. “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü Ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Sayı.3, Temmuz-Eylül 2001.
- Makal, Ahmet. “Çocuktum, Ufacıktım-Türkiye’de 1920-1960 Döneminde Çocuk İşçiliği”, **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Makal, Ahmet. “Türkiye’nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950”, **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Makal, Ahmet. “65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri Ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme”, **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Makal, Ahmet. “Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’”. Türk Sosyal Bilimler Derneği. **10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde Sunulan Tebliğ**. 28 Kasım 2007, Ankara.

- Peker, Mümtaz. “Türkiye’de İlgöçün Değişen Yapısı”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Pamuk, Şevket. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, Oya Baydar (Ed.). **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Tunçay, Mete. ”Siyasal Tarih (1950-1960)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980** içinde. Sina Akşin (yay. hzl.). İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Türkeş, A. Ömer. “Romanda 12 Mart Suretleri ve ‘68 Kuşağı”. **Birikim**. Sayı.132, Nisan 2000.
- Türkeş, Ömer. “Romanın ‘Zenginleşen’ Dünyası”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.89, Yaz 2001.
- Türkeş, A. Ömer. “Taşra İktidarı”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.88, Bahar 2001.
- Türkeş, A. Ömer .“Milenyum Çağı İnsanları”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.104, 2005.
- Yavuz, Erdal. “Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Yücesan-Özdemir, Gamze.“Başkaldırı, Onay Ya Da Boyun Eğme?: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”. **Toplum ve Bilim**. Sayı.86, Güz 2000.

Ansiklopediler

- Akkaya, Yüksel ve Metin Altıok. “Çukurova’da Pamuk İşçileri”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996.
- Akkaya, Yüksel ve Metin Altıok. “Çukurova’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996.
- Baydar, Oya. “İşçi Örgütlenmesi”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.
- Çavdar, Tevfik. “Demokrat Parti”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökçeoğlu Balcı, Şebnem. “Grev”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996.
- Gülöksüz, Güven ve Yiğit Gülöksüz. “Kırsal Yapı”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güngör, Fatih. “İşçi Hareketleri”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.
- Güngör, Yasemin. “Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık İşkolu”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.
- Güzel, Mehmet Şehmus. “Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kepek, Yakup. “Türkiye’nin Sanayileşme Süreçleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar. “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Çağlar. “Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kutal, Gülten. “İşgücü ve İstihdam”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.
- Öztürk, Osman. “1946 Sendikacılığı”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996.
- Pamuk, Şevket. “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**. C.3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez, Mustafa . “Ücretliler”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.

Sunar, İlkey. “Demokrat Parti ve Popülizm”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tokol, Aysen. “5018 Sayılı İşçi Ve İşveren Sendikaları Ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1996.

Tunçay, Mete. “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. C.7, İstanbul: İletişim Yayınları.

“İşçi Sendikaları”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1998.

İnternet

Özyalçın, Adnan. “İşçi-Edebiyat İlişkisi”,
http://www.sav.org.tr/yazialmanak.asp?curyazi=KULTUR_2004_A_OZYALCIN_ER.htm (25 Mart 2008).

Türkeş, A. Ömer. “Sarı İt”, <http://www.pandora.com.tr/turkce/elestiri.asp?yid=135> (25 Mart 2008).

Türkeş, A. Ömer. “Türk Romanı Orhan Kemal’in Yokluğunu çekiyor”,
<http://www.orhankemal.org/v05/> (29 Mart 2008).

<http://www.sinematurk.com> (10 Nisan 2008).

www.tdk.gov.tr (12 Şubat 2008).